

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЮНГЕР Михайло Беллович

УДК 94(439)[329.15:321.01]”1968/1990“

ДИСЕРТАЦІЯ

АНТИКОМУНІСТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В УГОРЩИНІ

(1968–1990 рр.)

07.00.02 - всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.Б. Юнгер

Науковий керівник:
ВІДНЯНСЬКИЙ Степан Васильович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2018

ЗМІСТ

Анотація	
Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Стан наукової розробки теми, джерельна база та методологічні засади дослідження	14
1.1. Питання антикомуністичної опозиції в Угорщині у працях українських, угорських та іноземних істориків	14
1.2. Джерельна база дослідження	20
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи	23
Розділ 2. Становлення антикомуністичної опозиції в Угорщині	30
2.1. Міжнародні та внутрішньополітичні передумови формування опозиційної думки в Угорщині	30
2.2. Урбаністична група: загальна характеристика ідеологічних засад та процесу становлення	35
2.3. Народницька група: історичні витоки, ідеологічні та генераційні складові	53
2.4 Роль угорського самвидаву в активізації опозиційно налаштованої громадськості	69
Розділ 3. Генеза опозиційних груп у політичні партії	87
3.1. Зустріч у Монорі (14–16 червня 1985 р.): спроба об’єднання зусиль антикомуністичної опозиції	87
3.2. Позиція УСРП стосовно діяльності опозиційних груп	104
3.3. Особливості діяльності опозиційних груп напередодні започаткування процесу партизації	113
3.4. Створення партій на основі опозиційних груп	132
Розділ 4. Участь опозиційних партій у підготовці та здійсненні зміни політичного режиму в Угорщині	150

4.1. Міжнародна та внутрішньополітична ситуація в Угорщині напередодні зміни режиму.....	150
4.2. Національний круглий стіл (червень–вересень 1989 р.) як механізм діалогу опозиції з Угорською соціалістичною робітничою партією. Розпуск УСРП та проголошення Угорської Республіки.....	161
4.3. Вибори до Державних Зборів 1990 року – спільна перемога опозиції.....	178
Висновки.....	189
Список використаних джерел та літератури.....	198

АНОТАЦІЯ

Юнгер М.Б. Антикомуністична опозиція в Угорщині (1968–1990 рр.) – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2018.

Зміст анотації

Зміна політичного режиму в країнах Центрально-Східної та Південної Європи, що відбулася у 1989–1990 рр., створила якісно нові можливості для процесів націо- та державотворення у регіоні. Мирний спосіб, у який відбулася зміна режиму в Угорщині, було забезпечено як зовнішньополітичними чинниками, так і особливостями внутрішньополітичної ситуації в країні, провідну роль у формуванні якої відіграла антикомуністична опозиція та політичні партії, що були створені на основі опозиційних груп.

У рамках дослідження відтворено формування та становлення двох провідних груп угорського опозиційного руху: народницької та урбаністичної. Вони мали багаторічну історію свого існування у рамках режиму Я. Кадара, понад 10 років, а світосприйняття та ідеологічні позиції їхніх лідерів та більшості учасників відображали два генеральних історико-філософських напрями, наявні у суспільній думці та політичному житті Угорщині з початку ХХ ст., а саме: національно-традиційний та європейсько-модернізаційний. На нашу думку, саме взаємодія цих двох ідеологем на рівні дихотомії традиція-розвиток формувала як сутність суспільного та історичного процесів в Угорщині протягом ХХ ст., так і відносини між цими групами та владою, а також між самими групами.

Форми взаємодії цих ідеологем, уособлених у вищеназваних опозиційних групах, були різноманітні. Починаючи від незацікавленого співіснування, до різних форм та ступеня співробітництва (за умов панування третьої ідеологем, їхнього спільного ворога – соціал-інтернаціоналізму, соціалізму радянської моделі, а УНР як держави, створеної ним, як основного об'єкта критики для

обох напрямів). Від змагання за розширення бази суспільної підтримки під час процесу партизації, до напруженої політичної боротьби після оформлення у партії на етапі зміни режиму, а також, особливо, напередодні та в ході парламентських виборів 1990 р.

Вивчення опозиційного руху доби кадаризму (1956–1988 рр.), враховуючи ідеологічну базу, на якій формувалися урбаністична та народницька групи, дозволило доповнити наукові знання щодо особливостей їх формування та становлення, а також їх взаємовпливу.

У ході дисертаційного дослідження була опрацьована наукова література, присвячена антикомуністичній опозиції в Угорщині, яка складається з праць українських, угорських та іноземних учених. Українські та іноземні вчені вивчали проблему опозиції в Угорщині на початку 90-х рр. як складову частину процесу трансформації командно-адміністративної системи у багатопартійну демократію, а також вплив геополітичних чинників на процес зміни режиму. Найбільш ґрунтовно специфіку та перебіг зміни режиму, а також роль у цьому процесі опозиційних груп розглянуто у працях угорських учених, які приділили значну увагу формуванню та розвитку інакомислення в Угорщині як основі для подальшого становлення опозиційних груп – народницької та урбаністичної, а також детальному аналізу участі у зміні політичного режиму партій, створених на їх основі – Угорського демократичного форуму та Союзу вільних демократів.

У рамках історико-теоретичного аналізу передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп було встановлено значну роль Будапештської філософської школи, очолюваної Д. Лукачем, а також соціологічної науки у напрацюванні в Угорщині широкого теоретичного контенту, який передбачав можливість та необхідність значного реформування соціалізму радянської моделі. Це стало основою для глибокої ревізії філософських засад соціалізму радянської моделі та відмови від марксизму майбутніх членів урбаністичної групи. Для формування народницької групи, очолюваної видатним письменником Д. Йіешем, засадничими були моральний

імператив та ідеологічні засади першої хвилі руху народних письменників (1930–1956 рр.), який репрезентував соціальні інтереси угорського селянства, а у 1970–1980-х рр. пріоритетного значення набула діяльність з метою захисту прав угорської національної меншини в сусідніх країнах.

Народники вважали своїм громадянським обов'язком долучитися до вирішення „національних проблем“: захисту культурно-освітніх прав угорської національної меншини в сусідніх країнах, вирішення питань демографічної та моральної кризи угорського суспільства, збереження угорцями національної ідентичності.

Пріоритетними напрямками опозиційної діяльності урбаністичної групи були проведення протестних акцій, збір підписів під зверненнями до керівництва УСРП з питань соціально-економічного розвитку, а також заснування протягом 1981–1987 рр. низки часописів та видавництв самвидаву. Серед часописів, які видавала урбаністична група та особи ідейно наближені до неї, були, зокрема: „Бесейль“, „Гірмондо“, „Демократ“, „Ейгтайок кьозьот“. Розумінню комплексної кризи соціалізму радянської моделі сприяло інформування угорського читача про дисидентський рух у країнах соцтабору, СРСР та в Україні.

Учасники народницької групи не вважали себе опозицією, а їхня неучасть у протестних акціях урбаністичної групи була невинною саме через відсутність наміру радикалізувати свою позицію та увійти у відкритий конфлікт з владою. Народники сподівались, що врешті решт УСРП візьме активну участь у захисті прав угорської меншини.

Етапним для розвитку відносин між групами стало об'єднання зусиль під час підготовки до видання у 1981 р. збірника статей „У пам'ять Бібо.“

Наголошено на різному ідеологічному забезпеченні діяльності цих груп. Для урбаністів це була європейсько-модернізаційна ідеологема та моральні приклади діячів демократично-радикального руху початку ХХ ст., зокрема, їхня боротьба за рівні права єврейської громади, засудження проявів антисемітизму, критичне ставлення до глорифікації історії Угорщини. Для народників це була

традиційно-національна ідеологема, пошук „третього шляху” як рівновіддаленого від капіталістичного та соціалістичного способу організації виробництва та суспільно-політичного життя, з першочерговим врахуванням інтересів селянства як носія цінностей угорської нації.

У дослідженні проаналізовано зміст та еволюцію позиції УСРП у її відносинах з опозицією. Протягом 1960–1980-х рр. позиція УСРП із згаданого питання враховувала існування двох однаково небезпечних для влади опозиційних груп: урбаністичної та народницької. У 1960–1970-х рр. УСРП не розглядала жодну із згаданих груп як таку, що створює загрозу для її владної та ідеологічної монополії. Основним способом реагування на дії опозиції була їхня суспільна ізоляція та вжиття політичного впливу. Адміністративні заходи, практично, не вживалися. У 1980–1988 рр. позиція УСРП щодо опозиційних груп формувалася з першочерговим урахуванням стратегії Я. Кадара на легітимізацію влади через забезпечення високого рівня життя для населення, лібералізацію внутрішньої політики та свідоме ігнорування зростання активності та суспільного впливу опозиційних груп. Ступінь їх небезпечності визначався (до 1988 р.) як неістотний, через незначну кількість їх учасників та, головним чином, несприйняття їх діяльності робітничим класом Угорщини. Маючи за мету збереження позитивного іміджу режиму перед країнами Західної Європи та міжнародними фінансовими організаціями, що надавали кредити УНР, Я. Кадар з 1980 р. наполягав на тому, що до опозиціонерів мають застосовуватися винятково політичні засоби впливу. Саме цей вимушений „гуманізм“ влади і створив умови для розвитку опозиції та забезпечив відсутність репресій проти її учасників. У 1988 р., на тлі кризового стану соціально-економічної ситуації у країні та поширення настроїв зневіри в сили партії серед її членів, позиція УСРП набула перехідного, суперечливого характеру: надаючи сигнал щодо готовності до співпраці з лояльною інтелігенцією, УСРП заявляла, що здійснюватиме модернізацію політичного життя винятково в рамках однопартійної системи та вважає неприйнятним політичний плюралізм. Проте, вже у 1989 р. УСРП під тиском внутрішньо - та,

насамперед, зовнішньополітичних чинників була змушена прийняти принцип політичного плюралізму та пішла на переговори як з лояльною, так і з непримиренною опозицією.

Було досліджено участь реформаторського крила УСРП у підготовці зміни режиму та визначено політичні наміри групи на чолі з Р. Ньершем. Рушійною силою участі комуністів-реформаторів у процесі зміни режиму було усвідомлення небезпеки для УСРП можливої втрати влади. З метою забезпечення того, щоб УСРП, а після її розпуску – УСП не були витісненими з процесу підготовки зміни режиму, вони пішли на активну співпрацю з опозицією. Це мало б гарантувати формування такої суспільної оцінки, яка б допомогла УСП отримати високий результат на парламентських виборах 1990 р.

На всіх етапах процесу зміни режиму в Угорщині важливу роль відігравав зовнішньополітичний чинник. Кризове соціально-економічне становище в СРСР та процес демократизації як один з механізмів його поліпшення сформували нові межі толерантності М. Горбачова до реформування соціалізму радянської моделі в Угорщині. Він був впевненим у тому, що соціалізм як ідеологія залишиться панівною, але зазнає певних необхідних змін та враховуватиме національну специфіку. Головні міжнародні актори публічно підтримували таку політику М. Горбачова, проте робили все для того, щоб замість модифікованого соціалізму постала парламентська демократія західної моделі на основі багатопартійної системи, що супроводжуватиметься ліквідацією державної партії та запровадженням ринкової економіки. Посол США в Угорщині М. Палмер підтримував опозиційні партії та здійснював тиск на керівництво УСРП з метою забезпечення мирного характеру зміни політичного режиму.

Отже, станом на 1 січня 1990 р. в Угорщині існувало три партії, які брали свій початок від опозиційних груп, створених за режиму Я. Кадара: УДФ, СВД та ФІДЕС. У головному їхні політичні платформи та цілі збігалися: слід рятувати угорську націю та її державу від комплексної кризи. З цією метою у

співпраці з реформаторським крилом УСРП та за підтримки зовнішньополітичних чинників, зокрема США, було проведено успішні переговори з УСРП, створено законодавче підґрунтя для максимальної демократизації суспільно-політичного життя та проведення у 1990 р. парламентських виборів на багатопартійній основі, на яких історичну перемогу отримала антикомуністична опозиція. Відбулась мирна зміна політичного режиму, яка отримала назву „договірна революція.“

Ключові слова: антикомуністична опозиція в Угорщині, народницька та урбаністична опозиційні групи, Угорський демократичний форум, Союз вільних демократів, Союз молодих демократів, зміна політичного режиму.

SUMMARY

Iunger M.B. Anti-communist opposition in Hungary (1968–1990) – manuscript of the thesis.

The thesis for the Candidate of the Historical Sciences Degree (PhD in History), speciality 07.00.02 – World History. – Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kyiv, 2018.

Content of the summary

The change in the political regime in the countries of Central and Eastern Europe, which happened in 1989–1990, created qualitatively new opportunities for the processes of nation-building and state-building in the region. Peaceful manner, in which the regime in Hungary was changed, was provided by the foreign policy development, as well as by the special features of the domestic political situation in the country. The anti-communist opposition and the political parties created on the basis of opposition groups played the leading role in the formation of the situation in the country.

The formation and establishment of two leading groups of the Hungarian anti-communist opposition movement: populist (narodnik) and urbanist was rendered in the framework of the research. They have had a long history of their existence under the rule of J. Kádár for over 10 years. The perception of the world and ideological positions of their leaders and the majority of supporters reflect two general historical and philosophical directions having existed in the public mind and political life of Hungary since the beginning of the twentieth century, namely: national-traditional and european-modernizational. In our opinion, it is the interaction of these two ideologemes on the level of tradition-development dichotomy have formed the essence of social and historical processes in Hungary during the XXth century, as well as the relationship between these groups and the government, and between these groups themselves.

Interaction forms between these ideologemes personified in the above-mentioned opposition groups varied. They started from disinterested coexistence and came to various forms and levels of cooperation (under the conditions of domination

of the third ideologeme, their common enemy: socialism of the Soviet model, and the Hungarian People's Republic as a state, which was the primary object of criticism for both groups). From the competition for expanding the base of public support during the process of creation of political parties to tense political struggle after creation of parties at the stage of regime change, and also, especially, on the eve of and during parliamentary elections in 1990.

The study of the opposition movement of the J. Kádár era (1956–1988), taking into account the ideological basis on which urbanist and populist (*narodnik*) groups were formed added to the scientific knowledge regarding the peculiarities of their formation, establishment, as well as their interaction.

In the course of the thesis research, scientific literature devoted to the anti-communist opposition in Hungary, which consists of the works of Ukrainian, Hungarian and foreign scientists was examined. Ukrainian and foreign scientists have studied the problem of opposition in Hungary at the beginning of the 90s as part of the transformation process of the command-administrative system into a multiparty democracy, as well as the impact of geopolitical factors in the process of changing the regime. The most substantially special features and course of regime change and the role of the opposition groups in this process are considered in the works of Hungarian scientists. They paid significant attention to the building and development of dissidence in Hungary as the basis for further formation of opposition groups, that is populist (*narodnik*) and urbanist. They have conducted a detailed analysis of the participation of the parties created on their basis, namely the Hungarian Democratic Forum and the Alliance of Free Democrats in the change of the political regime.

Budapest philosophical school, headed by Gy. Lukács, as well as the sociological science schools played a considerable role in working out a wide theoretical content in Hungary, which anticipated the possibility and the need for significant reform of the Soviet model socialism. It became the basis for a deep revision of philosophical principles of the Soviet model socialism and rejection of Marxism for the future members of the urbanist group.

The moral imperative and ideological principles of the first „wave“ of populist (narodnik) writers (1930–1956), which represented social interests of the Hungarian peasantry, were the fundamentals for the formation of the populist (narodnik) group, headed by the prominent writer Gy. Illyés. Protection of the rights of Hungarian minority in neighboring countries became the priority for this group in the 1970–1980s. Populists (narodniks) believed their civil duty was to contribute to resolving „national issues“ such as protection of the cultural and educational rights of the Hungarian minority in neighboring countries, issues of the demographic and moral crisis of the Hungarian society, preservation of the Hungarians national identity.

Carrying out actions of protest, collection of signatures under appeals to the leadership of the Hungarian Socialist Worker's Party (HSWP) on issues of socio-economic domestic situation, as well as the establishment of a number of samizdat (self-publish) journals and publishing houses during 1981–1987 were the priority directions of the opposition activities of the urbanist group. Journals „Beszélő“, „Hirmondó“, „Demokrata“, „Égtájak között“ were among the main journals published by the urbanist group and persons ideologically close to it. Information about the complex crisis of the Soviet model socialism and dissident movement in the countries of the Socialist camp, the USSR and Ukraine, contributed to the raising of awareness of Hungarian readers.

The participants of the populist (narodnik) group did not consider themselves the opposition, but their non-participation in protest of the urbanist group was not accidental because of the lack of intention to radicalize their position and enter into open conflict with the authorities. They hoped that eventually, the HSWP would take an active part in protecting the rights of the Hungarian minority.

Joint efforts for the preparation for the publication of a collection of articles "In memorial of Bibó" in 1981 had a crucial importance for the development of relations between the groups.

Different ideological support of these groups is emphasized. For urbanists, this was an european-modernizational ideologeme and moral examples of the leaders of democratic radical movement of the early XX century, in particular, their struggle for

equal rights of the Jewish community, the condemnation of manifestations of anti-semitism as well as critical attitude to the glorification of the Hungarian history.

For the populist (*narodnik*), it was a traditionally-national ideologeme, the search for a "third way" as equidistant from the capitalist and socialist way of organizing industrial and socio-political life, with the primary consideration of the interests of the peasantry as a bearer of the values of the Hungarian nation.

The research analyzes the content and evolution of the position of the HSWP in its relations with the opposition. During the 1960–1980s, the position of the HSWP on this issue took into account the existence of two opposition groups that were equally toxic for the government: urbanist and populist (*narodnik*). In the 1960–1970s, the HSWP did not consider any of the groups mentioned as posing a threat to its power and ideological monopoly. The main way of responding to the opposition's actions was its public isolation and the use of political pressure. Administrative measures were hardly used. In the 1980–1988, the position of the HSWP in relation to opposition groups was formed with the primary consideration of J. Kádár's strategy of legitimizing power through ensuring a high standard of living for the population, liberalizing domestic policy and deliberately ignoring the growth of the activity and the social influence of opposition groups. The extent of their danger was determined (by 1988) as unessential, due to the insignificant number of their participants, and, most of all, their non-acceptance by the working class of Hungary. With the aim of preserving the positive image of the regime in front of the countries of Western Europe and the international financial organizations that provided loans to the Hungary, since 1980 J. Kádár insisted that only political means of pressure should be applied to the opposition. It was the forced „humanism“ of the government that created the conditions for the development of the opposition and ensured the absence of repression against its participants. In 1988, against the backdrop of the crisis, the socio-economic situation in the country and the spread of the mood of despair in the party's power among its members, the position of the ruling party became transient, controversial. The HSWP signaled readiness for cooperation with the loyal intellectuals, and at the same time declared that it would carry out modernization of

political life exclusively within the framework of a one-party system and considered political pluralism unacceptable. However, in 1989, the HSWP was forced, under the pressure from domestic and, primarily, foreign political factors, to accept the principle of political pluralism and started negotiations with both loyal and irreconcilable opposition.

The participation of the reformist wing of the HSWP in the preparation of regime change was examined, and the political intentions of the group headed by R. Nyers were determined. The driving force behind the participation of communist reformers in the process of changing the regime was the awareness of the danger to the HSWP of possible loss of power. In order to ensure that the HSWP, and after its dissolution, the Hungarian Socialist Party (HSP) would not be displaced from the process of preparing a regime change, they began active cooperation with the opposition. This should have ensured the formation of a public view that would help HSP gain high result in the 1990 parliamentary elections.

The foreign policy factor played an important role in all the stages of changing the regime in Hungary. The socio-economic crisis in the USSR and the process of democratization as one of the mechanisms for its improvement formed new limits for the tolerance of M. Gorbachev to the reformation of the Soviet model socialism in Hungary. He was convinced that socialism, as an ideology, would remain dominant, but undergo some necessary changes and would take into account the national specificity. The main international actors publicly supported the policy of M. Gorbachev but did everything in their power to replace the reformed socialism with a parliamentary democracy of a Western model based on a multiparty system that would be accompanied by the elimination of the state party and the introduction of a market economy. The US ambassador in Hungary, M. Palmer, supported the opposition parties and exerted pressure on the leadership of the HSWP to ensure the peaceful character of the political regime change.

To sum up, as of January 1st, 1990, there were three parties in Hungary, which originated from the opposition groups formed under J. Kádár's regime: Hungarian Democratic Forum, Alliance of Free Democrats, and Alliance of Young Democrats

(FIDESZ). In core their political platforms and goals coincided: the Hungarian nation and its state must be rescued from a comprehensive crisis. To achieve this goal, in cooperation with the reformist wing of the HSWP and with support from foreign policy factors, in particular, the United States, successful negotiations were held with the HSWP, a legislative basis was created for the maximum democratization of socio-political life and multiparty parliamentary elections were held in 1990, where anti-communist opposition gained a historic victory. There was a peaceful change of the political regime, which was called "negotiated revolution".

Keywords: anti-communist opposition in Hungary, populist (narodnik) and urbanist opposition groups, Hungarian Democratic Forum, Alliance of Free Democrats, Alliance of Young Democrats, change of political regime.

Список публікацій здобувача

1. Юнгер М.Б. Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 року. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. № 99. С. 60–63.
2. Юнгер М.Б. Круглий стіл 1989 року як інструмент договірною демонтажу однопартійної системи в Угорщині. *Пам'ять століть*. 2012 р. № 1-2. С. 83–94.
3. Юнгер М.Б. Вплив загальної амністії 1963 року на міжнародний імідж режиму Кадара. *Зовнішні справи*. 2017. № 4. С. 15–18.
4. Юнгер М.Б. Программные документи украинской и венгерской оппозиции накануне смены режима (1987-1989). *Magyar Tudományos Journal*. Budapest. 2017. № 6. С. 69–74.
5. Юнгер М.Б. Роль угорського самвидаву 1970–1980-х років в активізації опозиційно налаштованої громадськості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1. С. 66–72.
6. Юнгер М.Б. „Процес філософів” 1973 року як спроба зупинити розвиток інакомислення в Угорщині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць* / відп. ред.: С.В.Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип.26. С. 290–306.

Перелік умовних скорочень

ОВД	-	Організація Варшавського Договору
РЕВ	-	Рада економічної взаємодопомоги
ЦСЄ	-	Центрально-Східна Європа
УДФ	-	Угорський демократичний форум
СВД	-	Союз вільних демократів
ФІДЕС	-	Союз молодих демократів
СФРЮ	-	Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
УСРП	-	Угорська соціалістична робітничка партія
НКС	-	Національний круглий стіл
ОКС	-	Опозиційний круглий стіл
УСП	-	Угорська соціалістична партія
УКЦ	-	Угорська католицька церква
УПТ	-	Угорська партія трудящих
СДГ	-	Соціологічна дослідницька група
СПУ	-	Спілка угорських письменників
УКП	-	Угорська комуністична партія
СДПУ	-	Соціал-демократична партія Угорщини
ПНДГ	-	Партія незалежних дрібних господарів
НСП	-	Національна селянська партія
ТДБЖ	-	Товариство друзів Ендре Байчі-Жілінські
ДЛНП	-	Демократична ліга незалежних профспілок
УНП	-	Угорська народна партія
ХДНП	-	Християнсько-демократична народна партія

Вступ

Крах комуністичних режимів у країнах Центральної, Східної та Південної Європи 1989–1990 рр., безсумнівно, є однією з найважливіших подій останньої чверті XX ст., яка відкрила вікно можливостей для поглиблення процесів націотворення та державотворення в цьому регіоні за якісно нових геополітичних умов. Своєю чергою, перехід до багатопартійної демократії як існуючих (Угорщина, Польща, Румунія, НДР, Чехословаччина), а також тих, які були створені унаслідок подальшого розвитку відцентрових процесів (Словаччини та низки країн, утворених після розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ), сформували принципово новий баланс сил на європейському континенті та у світі загалом.

Угорщина була однією з перших країн регіону, політична еліта якої розпочала мирний та всеохоплюючий процес зміни режиму.

Сучасна угорська історіографія вбачає чотири головних чинники, які призвели до заміни соціалістичної системи в Угорщині: 1) комплексна економічна криза, яка призвела до значного зниження рівня життя і мала наслідком втрату довіри до влади у масштабах цілого суспільства; 2) ослаблення та руйнація СРСР як результат політики перебудови М. Горбачова та зовнішнього тиску у вигляді гонки озброєнь; 3) формування на основі опозиційних груп політичної еліти, готової перебрати владу; 4) боротьба між поколіннями та різними ідеологічними платформами в Угорській соціалістичній робітничій партії.

Угорський опозиційний рух, у найширшому сенсі цього слова, складався з різних за ступенем опозиційності груп, а також культурних, релігійних, екологічних угруповань, що проявляли критичну позицію стосовно існуючого режиму у спосіб, відповідний до їхньої суспільно-організаційної природи, а на більш пізньому етапі – згідно з їхніми програмними документами.

Змістом нашого дослідження є розгляд того, як відбувалося становлення двох провідних груп угорського опозиційного руху: народницької та

урбаністичної. Вибір цих груп обумовлений тим, що лише вони мали багаторічну історію свого існування у рамках режиму Я. Кадара, понад 10 років, а також тим, що світосприйняття та ідеологічні позиції їхніх лідерів та більшості учасників відображають два генеральні історико-філософські напрями, наявні у суспільній думці та політичному житті Угорщині з початку XX століття, а саме: національно-традиційний та європейсько-модернізаційний. На нашу думку, саме взаємодія цих двох ідеологем на рівні дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне формувала відносини між групами та владою, а також між самими групами. Варто зазначити, що така дихотомія характерна для більшості країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), в тому числі України, які внаслідок специфіки свого історичного розвитку, а в деяких випадках, цілеспрямованого гальмування такого розвитку в рамках їхнього залежного існування в складі Австро-Угорської та, особливо, Російської імперій, не пройшли розвиток, необхідний для, хоча б часткового, зняття гостроти цієї дихотомії, формування змагального їхнього співіснування. Наявність згаданої дихотомії не заперечує успіхів держав Центральної Європи у першій половині XX ст. на шляху формування їх у повноцінні європейські нації, які виплекали власну національну еліту й мали власні незалежні національні держави. (Вважаємо, що домінування однієї з частин цієї дихотомії може мати лише тимчасовий характер. При цьому визначення, який з цих напрямів створює більш сприятливі умови для розвитку нації та народу загалом, залишається актуальним і дотепер, у другому десятилітті XXI століття). Способи взаємодії цих ідеологем, уособлених у вищеназваних опозиційних групах, були різноманітні. Від незацікавленого співіснування до різних форм та ступенів співробітництва (за умов панування третьої ідеологеми, їхнього спільного ворога – соціалізму радянської моделі та УНР як держави, створеної ним, як основного об'єкта критики для обох напрямів). Від змагання, під час процесу партизації, за розширення бази суспільної підтримки напередодні зміни режиму аж до напруженої політичної боротьби після оформлення у партії (урбаністична група – у Союз вільних демократів (СВД),

народницька – в Угорський демократичний форум (УДФ) на етапі зміни режиму, а також напередодні та під час парламентських виборів 1990 р.).

Актуальність теми обумовлюється тим, що проблема опозиційності має універсальний суспільно-політичний характер і проявляється в історії кожної держави практично на всіх етапах її розвитку, а також недостатнім станом її наукової розробки в українській історіографії.

Реалізація соціалізму радянської моделі в Угорщині у 1960–1980-х рр. відрізнялась під аналогічних спроб у інших країнах-членах Організації Варшавського договору. Це було пов'язано з тим, що легітимізація режиму Я. Кадара забезпечувалася шляхом творення ідеологеми про „контрреволюційний характер подій 1956 р.“, здійснення на початку 1960-х рр. політики консолідації, метою якої була деполітизація угорського суспільства, та завдяки забезпеченню відносно високого рівня життя в країні. Вивчення відносин між владою та опозиційним рухом, який почав поступово формуватися у другій половині 1970-х рр., дослідження форм і методів співробітництва між народницькою й урбаністичною опозиційними групами дозволяє краще зрозуміти їхній вплив на розвиток суспільно-політичної трансформації 1989–1990 рр. в Угорщині. Вивчення характеру взаємовідносин між владою та опозицією має як теоретичне, так і практичне значення для розвитку української державності.

Тема розвитку антикомуністичної опозиції в Угорщині досліджується на прикладі, здебільшого, згаданих вище двох груп, оскільки третя група, яка після оформлення у партію отримала назву Союз молодих демократів (ФІДЕС), розпочала свою політичну діяльність лише у 1988 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми „Україна в європейському культурно-цивілізаційному просторі: особистість, суспільство, національна державність (XIX – початок XXI ст.)“ (№ держреєстрації 0112U000371) відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історичний розвиток УНР у контексті політичної діяльності опозиційних груп у рамках соціалістичного режиму та під час його зміни у 1989–1990 рр.

Предметом роботи є становлення антикомуністичної опозиції та її участь у процесі суспільно-політичної трансформації 1988–1990 рр.

Метою дисертації є відтворення процесу розвитку антикомуністичної опозиції в Угорщині, її відносин з владою та участі у зміні політичного режиму, відображення у діяльності народницької та урбаністичної опозиційних груп дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне.

Наукові завдання визначені відповідно до поставленої мети:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та питання, які вимагають подальшого вивчення;
- здійснити історико-теоретичний аналіз передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп в Угорщині;
- виявити пріоритетні напрями опозиційної діяльності урбаністичної та народницької груп;
- проаналізувати зміст та еволюцію позиції Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) у її відносинах з опозицією;
- з'ясувати вплив ідеологічних засад опозиційних груп на їхнє співробітництво як між собою, так і з деякими представниками УСРП;
- дослідити участь реформаторського крила УСРП у підготовці зміни режиму та визначити політичні цілі групи на чолі з Р. Ньершем;
- визначити вагу зовнішньополітичного чинника у забезпеченні процесу суспільно-політичної трансформації в Угорщині.

Робоча гіпотеза дисертації – місце і роль опозиційних груп, народницької та урбаністичної, у формуванні засад та умов зміни політичного режиму в Угорщині 1989 р. слід розглядати у контексті загального процесу

суспільно-політичної трансформації в Угорщині, що відбувався за активної участі реформаторського крила УСРП. При цьому необхідно враховувати дезінтеграційні процеси в СРСР та країнах-членах Організації Варшавського договору (ОВД) та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), практичне завершення „холодної війни“ на користь США та їх союзників по НАТО. Має бути об'єктивно розглянутий та оцінений, на нашу думку, пріоритетний внесок комуністів-реформаторів у формування політичної волі керівництва УСРП до мирної зміни режиму та у забезпечення законодавчої бази такої зміни. Мається на увазі роль групи реформаторів на чолі з І. Пожгаї у конструктивному проведенні Національного круглого столу (НКС), а також робота уряду М. Неймета з підготовки та ухвалення Державними Зборами УНР законопроектів та змін до Конституції 1949 р. Вони були підготовлені експертним складом, наявним на той час у структурах УСРП та Уряду, на виконання домовленостей НКС та створили достатню правову базу для зміни суспільно-політичного ладу в країні. Також має бути відповідним чином оцінено значення всеугорського референдуму 26 листопада 1989 р., оскільки його результати зробили неможливим обрання І. Пожгаї на посаду президента, що радикально зменшило шанси збереження Угорською соціалістичною партією (УСП) як правонаступницею УСРП провідної ролі у суспільному розвитку напередодні та після парламентських виборів 1990 р.

Таким чином, сенс робочої гіпотези полягає в тому, що у рамках внутрішньополітичного процесу до мирної зміни режиму в Угорщині у 1989–1990 рр. призвели як дії опозиції, так і заходи, які вживалися комуністами-реформаторами та лояльними до них урядовими структурами. Водночас, слід наголосити на тому, що ці заходи вживалися групою Р. Ньерша не для переходу до парламентської демократії західноєвропейської моделі, а для використання процесу невідвортної суспільно-політичної трансформації в інтересах збереження ідеологічного та політичного впливу УСП, недопущення витіснення її на маргінес політичного життя. У частині розгляду взаємодії ідеологем, незважаючи на більшу суспільно-політичну ефективність носіїв

європейсько-модернізаційної ідеології, наслідками їхньої політичної ефективності повною мірою скористалися сили, які репрезентували національно-традиційний напрям. Тобто, результатами суспільної активності, яка мала всі ознаки радикалізму, а також більш точними політичними прогнозами урбаністів, а пізніше СВД, скористався більш знаний у суспільстві та внаслідок цього ширше підтримуваний УДФ. Можлива причина цього – відсутність запиту більшої частини угорського суспільства на поширення та вкорінення ліберальних цінностей, які, до певної міри, суперечать цінностям національно-традиційним.

Методи дослідження. У процесі дослідження використані загальнонаукові методологічні принципи історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, системності та аксіологічного підходу, які передбачають з'ясування причин та умов виникнення, розвитку та наслідків подій, визначення їхнього причинно-наслідкового зв'язку. У дисертації застосовано історико-аналітичний метод (для вивчення та оцінки програмних документів опозиційних груп та партій), історико-порівняльний метод (для виявлення особливостей різних суспільно-політичних течій/напрямів у суспільній думці Угорщини). Предметно-хронологічний метод було застосовано для характеристики основних форм і методів діяльності опозиційних груп.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1968 по 1990 рр., а саме з часу появи першого документа протестного характеру та зародження опозиційної думки в Угорщині до формування уряду Угорської Республіки, створеного за результатами парламентських виборів на багатопартійній основі навесні 1990 р.

Географічні рамки дослідження включають територію Угорщини, а також, певною мірою європейсько-атлантичний геополітичний простір.

Наукова новизна дослідження обумовлена змістом поставлених завдань та способом їх вирішення. У дослідженні:

вперше:

- антикомуністична опозиція Угорщини та групи, що її складали в 1977–1989 рр., розглядаються не як складові частини процесу суспільно-політичної трансформації 1989–1990 рр., а як самоцінні суспільно-політичні явища;

- досліджено вплив на формування суспільно-політичної позиції народницької та урбаністичної опозиційних груп та їхніх взаємовідносин, відповідно, традиції першої хвилі руху народних письменників 1930–1956 рр. та демократичного радикалізму початку ХХ ст. (Звернення до згаданих традицій особливо було помітне на етапі формування політичних партій: УДФ та СВД);

- з'ясовано характер взаємодії між народницькою та урбаністичною групами в контексті існування більш широкої суспільно-політичної дихотомії традиція-розвиток, національне-універсальне;

- у науковий обіг уведено низку невідомих досі архівних матеріалів, що стосуються позиції УСРП стосовно представників Будапештської філософської школи, а також джерела з єдиною відомою на цей час згадкою в угорському самвидаві 80-х рр. про українських дисидентів: Ю. Литвина, М. Горбала, В. Марченка, В. Стуса, М. Руденка, В. Чорновола, Л. Костенко, С. Хмару;

уточнено:

- що одним із важливих моментів формування готовності консервативного крила УСРП (група К. Гроса) до мирної передачі влади був тиск, здійснений американською стороною, зокрема послом США в Угорщині М. Палмером.

набули подальшого розвитку:

- вивчення внеску опозиціонерів у формування проактивної національної політики УСРП щодо угорської меншини за межами країни;

- з'ясовано специфіку та еволюцію позиції УСРП стосовно опозиційних груп.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при створенні підручників з історії Угорщини, у системі післядипломної підготовки, для створення узагальнюючих та спеціальних курсів з новітньої історії Угорщини. Дослідження сприятиме формуванню у молодого покоління кращого розуміння відносин між владою та опозицією, своєрідності співвідношення та важливості врахування дихотомій традиція-розвиток, національне-універсальне під час вивчення історії країн ЦСЄ.

Апробація. Основні положення та результати дисертації обговорювалися на засіданнях відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, були викладені у 6 наукових публікаціях у фахових виданнях та оприлюднювалися на наукових конференціях, зокрема: на 1-й науково-практичній конференції „Третя міжнародна конференція молодих вчених. Дні науки історичного факультету КДУ ім. Т. Шевченка“ (м. Київ, 22–23 квітня 2010 р.), на міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти“ в Херсонському державному університеті (м. Херсон, 27–28 вересня 2013 р.), на міжнародній науково-практичній конференції „Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук“ Київської наукової суспільствознавчої організації (м. Київ, 7–8 лютого 2014 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук“ (м. Запоріжжя, 19–20 травня 2017 р.).

Публікації. Зміст дисертації відображено у 5 публікаціях у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України, зокрема в 1 виданні, що включене до міжнародної бази даних CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); 1 – у закордонному виданні (Угорщина), 4 – у матеріалах наукових конференцій.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається із змісту, переліку

умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, чотирнадцяти підрозділів, списку використаних джерел та літератури загальним обсягом 223 сторінки. Основний текст складає 197 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 280 позицій на 26 сторінках (найменування українською, угорською, російською та англійською мовами).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Питання антикомуністичної опозиції в Угорщині у працях українських і зарубіжних істориків

В українській історіографії вивчення опозиційних рухів в Угорщині розпочалося після 1991 р. як складової дослідження ключових моментів новітньої історії країни: від революції 1956 року до етапу трансформації з командно-адміністративної системи у багатопартійну демократію у 1989–1990 рр. Ці події отримали ґрунтовний розгляд у працях І. Короля [190], С. Віднянського [175, с. 89–103], Д. Ткача [206], Є. Кіш [279], В. Луцкая [193], М. Держалюка [177, с. 109–140], інших дослідників. Антитоталітарні рухи в країнах регіону та Угорщини в тому числі, їхні причини та специфіка розглядалися у хрестоматії С. Страшнюка та Є. Пугача [34], а також навчальному посібнику М. Кріля [191]. У більш широкому контексті питання трансформаційних процесів у порівняльному аналізі України та країн Вишеградської групи досліджувались у статтях Г. Перепелиці, О. Гараня, О. Сидорчука, Г. Месежінкова, О. Шаповала [200].

Започаткування вивчення питання розвитку опозиційної думки в країнах Центрально-Східної Європи та Угорщини зокрема відбулося в рамках Міжнародної наукової конференції „Тоталитаризм и антитоталитарные движения“ (м. Харків, 1993 р.) [207], проте саме угорська тематика не отримала тоді свого відповідного висвітлення. Більш ґрунтовно питання дослідження новітньої історії Угорщини та процесу суспільно-політичної трансформації 1989 р. було розглянуто на Міжнародній науковій конференції „Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (м. Ужгород, 1996 р.) [202] та науковій конференції „Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи“ (м. Ужгород, 1997 р.). У рамках

згаданих конференцій безпосередньо перехідний етап від авторитаризму до парламентської демократії в Угорщині з акцентом на аналізі його специфіки в частині формування розкладу політичних сил напередодні зміни режиму було розглянуто у статтях Є. Кіш [187, с. 143–146; 186, с. 162–166] та Г. Шманька [213, с. 146–150; 214, с. 55–58], соціально-економічні та етнополітичні зміни - у працях С. Віднянського, І. Вовканича, О. Алмаші [178]. Побіжно деякі моменти розвою угорського опозиційного руху в контексті порівняння з національно-визвольним рухом в Україні розглянуто в праці А. Русначенка [201]. Серед сучасних українських учених проблемами суспільно-політичної трансформації в Угорщині та участі в ній опозиційних сил та партій, головним чином, займалися Є. Кіш [279] та Ю. Каганов, які присвятили цій темі свої кандидатські дисертації. Є. Кіш розглянула участь опозиційних груп у зміні політичного режиму на тлі суспільно-політичної трансформації в Угорщині, а Ю. Каганов здійснив порівняльний аналіз опозиційних рухів України та країн ЦСЄ [278], у тому числі Угорщини. У дисертаційному дослідженні А. Головача [277] саме цей період розглянуто фрагментарно, оскільки основна увага автора присвячена зміні політичної системи Угорщини у 1990–1994 рр. Таким чином, в українській історіографії на цей час спостерігається відсутність праць, в яких би детально розглядалося створення та генеза груп антикомуністичної опозиції в Угорщині, а також суспільно-ідеологічні передумови для переформування їх у політичні рухи або партії, які забезпечили, з боку суспільства, мирну зміну політичного режиму.

Місце, специфіка та перебіг суспільно-політичної трансформації в Угорщині 1987–1990 рр. у контексті історичного процесу в Угорщині другої половини ХХ ст. найбільш ґрунтовно розглядаються у масштабних монографіях провідних *угорських* істориків Л. Контлера [188], І. Ромшича [262] та окремих працях і статтях цього вченого [263; 266; 262], а також І. Беренда [224], Я. Корнаї [243], З. Ріппа [257], восьмитомному збірнику статей та документів за редакцією А. Бозокі [44]. Широкий та глибокий історичний аналіз проблем Угорщини в контексті розвитку всього регіону ЦСЄ та т.зв. малих народів, які були протягом ХІХ ст. позбавлені реальної державності, знаходимо у монографії Р. Тьокеша, в

якій автор вперше в угорській історіографії запроваджує для опису характеру зміни політичного режиму визначення „договірна революція“ [274]. У цих працях підкреслюється закономірність настання кризи системи соціалізму загалом, та в Угорщині зокрема. Наголошується на позитивному впливі на процеси демократизації суспільного життя в Угорщині політики балансування між вимогами Кремля та очікуваннями Заходу, яку здійснював у 80-х рр. Я. Кадар, політики М. Горбачова щодо перебудови, а також послаблення, через участь в гонці озброєнь, військово-економічної потуги СРСР, що призвело до його поразки у „холодній війні“. Міжнародний контекст, в якому відбувався процес трансформації та який зіграв провідну роль у формуванні передумов успішної зміни режиму, висвітлено у праці Ч. Бекеша [223].

Природно, що найбільш глибоко й різнобічно проблематика опозиційного руху доби кадаризму також розроблена у працях угорських істориків. Цій темі присвячено декілька монографій та значну кількість статей провідних угорських істориків. Так, історію започаткування та розвитку урбаністичної групи детально опрацьовано Е. Чізмадіа, який присвятив цій темі фундаментальну працю, що складається з трьох книг: монографії [231], збірника документів [39] та збірника інтерв'ю [159]. Глибокий аналіз подій та документів, продемонстрований автором, дає адекватне розуміння процесу як започаткування опозиційного мислення серед професійних філософів та соціологів Угорщини, імпульс якому надала чехословацька криза соціалізму 1968 р., так і широкого міжнародного та внутрішньополітичного контексту його трансформації в урбаністичну групу, яка наприкінці 1980-х рр. стала основою для формування ліберальної партії, Союзу вільних демократів, одного з лідерів антикомуністичної опозиції та активного учасника процесу зміни політичного режиму.

Процес формування народницької опозиційної групи та створення на її основі УДФ, участь якого у підготовці політичних змін та мобілізації найширших верств населення Угорщини на активний спротив режиму мала вирішальне значення для успішної зміни режиму, детально розглянуто у монографії Л. М. Пінтера [251].

Питанням подальшого формування опозиційних груп, розвитку їхніх ідеологічних засад, складних взаємовідносин, становленню угорського самвидаву та його ролі у розповсюдженні критики існуючого режиму, утворення політичних партій на основі опозиційних груп присвячені праці З. Ріппа [259], І. Паппа [250], З. Біро [81], А. Секейгіді [271], Я. М. Райнера [253], К. Шаламона [267], І. Мароті [247], І. Ороса [93], Є. Стандейскі [268], Д. Теллера [272], А. Бозокі [227], Е. Чізмадіа [232], І. Штумпфа [270], М. Бігарі [79], Л. Кері [242], Л. Вашша [275], Е. Рожа [266], М. Дерера [97, old.14], М. Гевеші [209], Б. Нове [196].

Такий важливий аспект внутрішньополітичного процесу, як ставлення Угорської соціалістичної робітничої партії до опозиційних груп, або як вони іменувалися в більшості документів УСРП – „опозиційно-ворожих груп“ – зокрема позиція Я. Кадара щодо опозиціонерів, розглядаються в статтях Д. Фьолдеша, І. Ромшича, З. Ріппа [260], Ч. Бекеша [222], інших дослідників у збірнику „Янош Кадар та угорська історія 20 століття“ [241], а також статтях Д. Ацела та Ш. Ревеса [219], А. Бозокі [228]. Оскільки позиція УСРП з переважної більшості гострих питань внутрішньої та зовнішньої політики формувалася особисто Я. Кадаром, важливе значення для нашого дослідження має визначення місця цього політика в історії Угорщини другої половини 20 ст., подане у двотомній праці Т. Гусара [239].

Важлива частина процесу трансформації – переговори між УСРП та опозиціонерами у форматі круглого столу – детально розглядається в уже згадуваному восьмитомному збірнику наукових статей та документів „Сценарій зміни режиму. Переговори круглого столу у 1989 р.“ [44]. Не втратила актуальності для розуміння проблем становлення демократії в Угорщині та ідеологічних завдань опозиційних груп напередодні зміни режиму праця І. Бібо „Криза угорської демократії“, написана у 1945 р. [77].

Таке важливе для діяльності народницької опозиційної групи питання, як політика УСРП в сфері захисту прав угорської національної меншини в сусідніх

країнах, розглядається у роботах Д. Фьолдеша [235], І. Сокаї та Ч. Табайді [106], К. Надя [103].

Проблематика передумов та змісту суспільно-політичної трансформації в Угорщині активно досліджується *російськими* істориками у колективних монографіях [210; 211; 203; 176; 183; 212; 184] та окремих статтях [198; 189]. У працях останнього десятиліття ХХ ст., зокрема Ю. Новопашина, процес розпаду світової соціалістичної системи та зміна режиму в Угорщині розглядалися як об'єктивна тенденція суспільного розвитку, яка стала можливою завдяки як потужному впливу зовнішньополітичного чинника, так і боротьбі за денаціоналізацію економіки, дерадянізацію суспільного життя та десателітезацію відносин з СРСР самих країн-членів ОВД [199]. Культурно-історичні аспекти і переоцінка подій 1956 р. та їхній вплив на радикалізацію суспільства у 1988–1989 рр. розглядаються у роботі О. Стикаліна [204]. Важливу інформацію щодо реагування угорського суспільства на „Празьку весну“ знаходимо в праці В. Мусатова [194]. Не залишилася поза увагою вчених і така ідейна складова суспільно-політичного процесу в Угорщині, як націоналізм [195], а також були узагальнені риси діяльності інакомислячих: роботи Л. Шишеліної та О. Стикаліна [182]. Особливу важливість мали праці, в яких розглядалися особливості авторитарних і тоталітарних режимів у країнах ЦСЄ [171]. Проте слід зазначити, що лише деякі вчені займалися угорською проблематикою на конкретних прикладах. Так, у роботах Б. Желіцкі розглядалися питання формування партій, які перебувають у центрі уваги нашого дослідження, УДФ [179, с. 83–126], СВД, а також ФІДЕС [181]. Значний досвід, накопичений ученим за час вивчення історичного процесу в Угорщині, дав можливість Б. Желіцкі зробити декілька важливих висновків, один з яких полягає в тому, що угорське повстання 1956 р. (так в оригіналі. – *Авт.*) змусило піти керівництво УНР на певні поступки, що призвели до відходу від тоталітарного характеру правління, а згодом і до певної лібералізації суспільно-політичного життя у 1980-х рр. Також висловлюється припущення, що авторитарна форма суспільно-політичного правління в

Угорщині має глибокі історичні корені та не обов'язково характеризується негативним змістом [180, с. 230–237]. При цьому узагальнюючий висновок, який робить М. Усієвич, про те, що зміна системи відбулася у 1990 р. парламентським, мирним шляхом завдяки діям представників реформістського крила УСРП, які розпочали процес реформ ще до зміни політичної системи [208], загалом збігається з нашою робочою гіпотезою.

Гене́за антикомуністичної опозиції в Угорщині відображена і у працях *західних* істориків. У монографії В. Тисменяну [205] на широкому фактичному матеріалі автор робить узагальнення щодо логіки розвитку історичного процесу в країнах соціалістичного блоку, розглядає участь опозиційних рухів у суспільно-політичній трансформації. Специфіка розвитку ідейної позиції урбаністичної групи стає більш зрозумілою після ознайомлення з працями А. Міхника, який запровадив поняття нової еволюційної теорії та контрреформ, як „реформ зверху“, що мають на меті врятувати комуністичну систему [248]. Праця французького вченого Ж. Левека, присвячена періоду політичної трансформації в Східній Європі, головною умовою якої стала нова політика М. Горбачова на тлі поступової дезінтеграції СРСР [245]. Для більш адекватного розуміння періоду політичного краху радянського блоку, в частині формування нової „ревізіоністської“ політики М. Горбачова важливе значення мають роботи З. Бжежинського [229; 172], а особливостей постперехідного етапу в країнах ЦСЄ, які походять з позицій, сформульованих напередодні зміни режиму, - монографія М. Вахудової [173]. Оцінку ролі Я. Кадара в історичному процесі 70–80-х рр. знаходимо в праці М. Вебера [174], а співвідношення впливу на процес зміни режиму з боку владних та опозиційних еліт розглядає А. Ренвік [254]. Формування та реалізація політики США, зокрема, внесок адміністрації Дж. Буша у мирний характер процесу суспільно-політичної трансформації розглядається в працях М. Бешлосса та С. Талботта [225], а також Л. Гатчінгса [240] та Дж. Буша і Б. Скоукрофта [230].

Таким чином, згадані праці з історіографії засвідчують високий рівень наукової розробки проблематики опозиційних сил в УНР за часів керівництва

УСРП Я. Кадаром, являють собою широку основу для вивчення того, як у 1960–80-х рр. в Угорщині формувалось інакомислення. Вони досить повно відображають внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники генези антикомуністичної опозиції та особливості участі у зміні політичного ладу в УНР партій, створених на основі опозиційних груп.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за походженням публікації, які можна розділити на три основні групи.

Першу групу складають документи, зокрема, публічні документи УСРП, протоколи засідань ЦК та Політичного Комітету, в тому числі інформаційно-аналітичні матеріали профільних відділів ЦК УСРП, що зберігаються у Державному архіві Угорщини та велика кількість яких залучається до наукового обігу в Україні вперше. Значний інтерес становлять документи підрозділу МВС Угорщини, який безпосередньо опікувався роботою з опозиційними елементами [70].

Збірники документів, серед яких слід виокремити збірку за редактуванням М. Борат та Я. М. Райнера „Переговори Горбачова з угорськими керівниками“ [62]. Вона містить документи з архівів УСРП, а також ЦК КПРС за період 1985–1991 рр., які висвітлюють процес перемовин радянського керівництва, насамперед, М. Горбачова, з Я. Кадаром, К. Гросом, Р. Ньершем, а також переклади угорською документів концептуального та інформаційного характеру, які готувалися для генерального секретаря КПРС з проблематики країн соціалістичного блоку. Процеси, що відбувалися в УСРП у роки напередодні зміни режиму, відображені в архівних матеріалах „Збірника протоколів ЦК УСРП за 1989 р.” [72, old. 1902–1904] У збірнику за редакцією Й. Кіша та Є. Ковач [42] зібрані документи, що заклали підвалини правового регулювання, а також політичні заяви новостворених партій періоду 1989–1990 рр. Документи партійних, державних органів та незалежних легальних, а також нелегальних організацій, які були ухвалені у хронологічних

рамках нашого дослідження, містяться в збірнику, укладеному І. Ромшичем [68].

Друга група документів складається з наративних джерел: статей та досліджень членів опозиційних груп, творів мемуарного жанру, щоденників, листування, спогадів та інтерв'ю з учасниками опозиційного руху, представниками партійного та державного апарату, угорськими та іноземними громадськими діячами та експертами: Одним з найважливіших сегментів джерельної бази є публікації учасників урбаністичної групи: Я. Кіша, Я. Кенеді, О. Шолт, Ф. Кесегі, Г. Демскі, Б. Мадяра, М. Сабо, Т. М. Міклоша; учасників народницької групи: Ш. Чоорі, І. Чурки, Л. Фюра, З. Біро та інших. Відомих письменників та публіцистів: Д. Конрада, М. Вашаргеї, Ж. Чалога, І. Еорші, Д. Далоша. Це також спогади безпосередніх учасників подій: першого прем'єр-міністра незалежної Угорщини Й. Анталла [140], І. Борошша [143], І. Пожгаї [153; 154; 155], І. Чурки [145].

Незважаючи на суб'єктивність, притаманну жанру інтерв'ю, вони містять інформацію, яка допомагає глибше відчувати атмосферу історичного періоду, безпосередньо донести особисту позицію політика, наприклад, як останнє прижиттєве інтерв'ю з Я. Кадаром [166]. До важливих джерел слід віднести збірки інтерв'ю з членами опозиційних груп та учасниками подій, які виходили двічі, протягом 90-х та 2000-х рр. Це і вже згадувана збірка інтерв'ю за редакцією Е. Чізмадіа, в якій, на нашу думку, особливу цінність мають інтерв'ю з Б. Мадяром, Г. Демскі, М. Сабо, Я. Кішем та Я. Кенеді, а також збірка інтерв'ю „Історія, що прискорилась“ [164], в якій крім осіб, згаданих у збірці Е. Чізмадіа, подаються бесіди з Ш. Чоорі, Й. Анталлом, І. Пожгаї, Й. Тордяном, іншими угорськими політиками та вченими. У збірці „Переказана історія“ [162] власними роздумами про період зміни режимів в країнах ЦСЄ та Угорщини, в тому числі, діляться, головним чином, представники інших країн, зокрема, Дж. Буш, Ф. Враніцкі, Е. Константінеску та інші. Багато цікавих спостережень учасників подій як з боку опозиції, так і владних структур, знаходимо у збірнику „Від м'якої диктатури до жорсткої демократії“ [75]. Значний інтерес становлять

спогади провідних учасників народницької групи та Будапештської філософської школи, відповідно, Л. Фюра [165] та А. Геллер [146]. Джерелом інформації щодо формування суспільно-політичного кредо народницької групи стали щоденникові записи видатних угорських письменників Д. Йєша [150; 151], Л. Немета [152] та розвідки й есе їхнього колеги Ш. Чоорі [144], а також інших учасників групи: З. Ача [76], Д. Дьюріша [236]. У мемуарному творі П. Снеє „Мій 1988-й“ [94] знаходимо спробу надати не заангажовану ні народниками, ні урбаністами картину подій 1988 р. Враження державного службовця-освітянина від участі у процесі створення Угорського демократичного форуму подані у книзі І. Бакоша „На державній службі...“ [141], значним є мемуарний доробок одного з активних учасників наукового та політичного життя, економіста Л. Лендьєла [244], питання відносин всередині угорської політичної еміграції розглядається у спогадах Д. Борбанді [142].

Важливу інформацію щодо оцінки з боку УСРП міжнародної ситуації напередодні зміни режиму знаходимо у книзі спогадів тодішнього міністра закордонних справ Угорщини Д. Горна [147]. Серед мемуарної літератури російських авторів слід згадати спогади А. Черняєва [139], які дають можливість зрозуміти місце та засади формування основ відносин СРСР з країнами ЦСЄ в позиції М. Горбачова. Опис загального міжнародного контексту, в якому перебували країни ЦСЄ та, зокрема, Угорщина напередодні зміни режиму, знаходимо у мемуарах М. Тетчер [138].

До третьої групи джерел належать матеріали офіційних ЗМІ та видань угорського самвидаву. Це публікації головних медійних органів УСРП, газет „Népszabadság“ („Непсабадшаг“) та „Magyar Nemzet“ („Мадяр Немзет“). Щодо угорського самвидаву, то це, насамперед, провідний орган урбаністичної групи „Beszélő“ [111] („Бесейльо“), а також інші часописи, такі, як „Hírmondó“ („Гірмондо“), „Demokrata“ („Демократ“), „Túlpartról“ (Тулпортрол“), „Magyar Figyelő“ („Мадяр Фідьельо“), а також „Kelet-Európai Figyelő“ („Келет-Европай Фідьельо“).

Саме в числах „Гірмондо“ за 1984–1987 рр. були надруковані матеріали про українських правозахисників: Ю. Литвина, М. Горбала, М. Руденка, В. Чорновола, В. Марченка, поетесу Л. Костенко – на цей час єдина відома згадка про український опозиційний рух в угорському самвидаві.

Одним з сегментів джерельної бази є видання угорської політичної еміграції, яка представлена низкою часописів. У Мюнхені з 1950 р. видавався „Új Látóhatár“ („Уй Латоготар“), з 1978 р. в Парижі – „Magyar Füzetek“ („Мадяр фюзетек“), також у Парижі „Irodalmi Újság“ („Іродалмі Уйшаг“), у Мюнхені „Nemzetőr“ („Немзетор“), у Відні – „Bécsi Napló“ („Бейчі Напло“).

Отже, різноманітність та інформативність джерельної бази дослідження, дає можливість об'єктивно і в достатньому обсязі здійснити комплексне дослідження становлення, розвитку антикомуністичної опозиції в Угорщині, а також її участь у суспільно-політичній трансформації 1989–1990 рр.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Метою нашого дослідження є відтворення процесу розвитку антикомуністичної опозиції в Угорщині, її відносин з владою, участь у зміні політичного режиму. При цьому одним з головних завдань є проведення історико-теоретичного аналізу передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп в Угорщині, а також відображення в їхній взаємодії та взаємозалежності дихотомії: традиція-розвиток, національне-універсальне. Саме тому важливим було вироблення власного понятійно-термінологічного апарату, насамперед, щодо визначення головних понять роботи: народницької та урбаністичної опозиційних груп, суспільно-політичні цінності, соціальна орієнтація яких кореспондувалася з політичними явищами, які вже мали місце в історії Угорщини. Для цього необхідно зробити короткий екскурс до початку ХХ ст.

Як вважає І. Ромшич, „відображаючи вже столітнє розділення угорської духовної еліти, сформувалося два великих крила опозиції: так звана демократична або урбаністична і так звана національна або народна. Тривалий

час найголовнішими лозунгами для першої було забезпечення загальних прав людини та можливостей громадської самоорганізації, а для іншої – більш ефективний захист угорської меншини та боротьба проти суспільних відхилень. Перші пов'язували себе з традицією міської, буржуазної угорської літератури та політичного мислення, інші вважали себе спадкоємцями руху народних письменників. У першій більшість була єврейського походження, в іншій – селянського” [262, old. 526]. Ми повністю процитували відомого угорського вченого (з 2010 р. академік Угорської академії наук), оскільки він, один з небагатьох дослідників, наголосив, зокрема на аспекті походження більшості членів цих груп. Для нашого дослідження ця констатація має принципове значення, оскільки ми спостерігаємо певний зв'язок між походженням особи та комплексом ідей, який вона вважає для себе критично важливим для наслідування та практичної реалізації. У пізнішій праці І. Ромшич уточнив, що загалом, обидва крила опозиції мали за мету демократизацію радянської моделі соціалізму [261].

Р. Тьокеш, даючи визначення обох опозиційних груп, подібно до І. Ромшича, також згадує поруч з іншими й аспект походження їх членів. Він вважає, що визначення „урбаністичний“ кореспондувалося з ліберальним, прозахідним і в сенсі культури майже цілковито асимільованим єврейським населенням Будапешта ще у міжвоєнний період (1920–1939).

На думку І. Ромшича, основа суспільно-політичної позиції цього прошарку угорського суспільства була сформована ще раніше, у 1900–1914 рр. Тоді відбувся процес формування партій, які презентували інтереси угорського єврейства: у 1900 р. виникла Демократична партія на чолі з В. Вожоньї, а у 1914 р. була зареєстрована Всеугорська буржуазна радикальна партія. Програма останньої передбачала земельну реформу, секуляризацію церковної власності, запровадження таємного та загального виборчого права, що мало вирівняти у правах представників титульної нації та релігійних і національних меншин, сприяти розповсюдженню сучасної європейської культури, науки та мистецтва.

Її лідером став О. Ясі*, чия критика Угорщини, як зазначає І. Ромшич, була надмірною, бо відмовляла у тих цінностях, які, безперечно, були: європейськість, духовні цінності, лібералізм. О. Ясі критикував сучасну йому угорську історіографію за те, що вона відображала історичний процес з точки зору інтересів аристократії та вважав її глорифікованою [262, old. 76].

Визначення „народники“ в контексті формування опозиційного руху 1960–1980-х рр. Р. Тьокеш надає учасникам руху провінційної інтелігенції, яка мала за мету ліквідацію політичної, економічної та суспільної несправедливості, яка була характерною для життя сільського населення Угорщини. Вони успадкували основні елементи свого бачення пріоритетних змін в радянській Угорщини від народних письменників, руху, започаткованого на початку 1930-х рр. Його програма передбачала: здійснення земельної реформи, створення процвітаючих дрібних господарств, пошук іноземних моделей для докорінної соціально-економічної зміни життя бідного селянства [274, old. 17–18], як носія національних та християнських цінностей. З цією метою народні письменники, насамперед Л. Неймет, меншою мірою Г. Фейя, Д. Йєш, поділяли ідею „третього шляху“, яка вважала можливою заради вирішення проблем угорського селянства готовність до співпраці з представниками як правого так і лівого радикалізму [262, old. 211]. Вже в 1930-х рр. відносини між урбаністами та народними письменниками або народниками (народники – більш вживана назва цього напрямку, яка передбачала участь в ньому не лише письменників. – *Авт.*) були складними, оскільки урбаністи у міжвоєнний період „вели боротьбу на два фронти: проти правих радикалів доби М.Горті та проти лівих радикалів, які пізніше були представлені народниками, „популістами“ та марксистами-леніністами” [274, old. 17].

* Оскар Ясі (1875–1957) – угорський публіцист, політик. Провідний представник і теоретик угорського демократичного радикалізму, активний діяч масонського руху в Угорщині, один з організаторів Всеугорської буржуазної радикальної партії. Після перемоги Угорської радянської революції 1919 р. емігрував з країни, з 1925 р. до кінця життя викладав в США.

Іншими словами, народники та урбаністи 1960–1980-х рр. були, до певної міри їх ідейними спадкоємцями. Це знаходило свій прояв як у манері політизування (менша ступінь опозиційності у народників та готовність, наприклад, до нелегальної діяльності у рамках самвидаву в урбаністів), так і в змісті опозиційної діяльності.

Аналогічний чином трактує цю дефініційну проблему і Л. Контлер, вважаючи, що з самого початку між цими групами існували суттєві розбіжності, які відображали старий розкол між міською („урбаністичною“) та сільською („народницькою“) традиціями [188, old. 602].

Згадка про традиції підводить нас до коріння проблеми, яке ми позначаємо як дихотомію: традиція – розвиток, або національне-універсальне. Про те, що за цими, здавалося б лише назвами, криється і значний моральний аспект, який сигналізує про суспільну проблему, свідчить запис у щоденнику Д. Йєша, одного із засновників народницької опозиційної групи. „Хто були „народники” загалом відомо. Поступово, але остаточно час визначає тих, кого можна назвати „урбаністами”; в минулому та нещодавно. Це ті, хто турботи та думки народників про небезпеки, що особливо загрожують угорству та потребують вирішення – демографічну проблему та ситуацію з національною меншиною – наперед зустрічали зі свистом, а потім з глузуванням та супроводжували підніжками. Вони важко змінювали свою позицію навіть тоді, коли ці проблеми визнавала національна свідомість” [149, old. 225]. Слід зазначити, що цей запис датується 1974 р., а вже за 10 років статті про необхідність більш активного захисту прав угорської меншини стали регулярно з’являтися в головному самвидавському часописі урбаністів „Бесейль“. Д. Йєш також використовував ці дві назви, згадуючи, наприклад, про „народницько-урбаністичну сутичку“ [150, old. 315] міжвоєнного періоду.

Декілька назв для урбаністичної групи: демократична, самвидавська, ліберальна або радикальна – використовував і відомий економіст та есеїст Л. Лендшел [244].

Авторитетний знавець епохи кадаризму Т. Гусар у контексті визначення назв для опозиційних груп визнавав, що зростання впливу різноманітних утворень демократичної опозиції – легальних та нелегальних – пояснює „повернення” до лексики доби репресій [239, old. 284]. Тобто, він вважав, і з цим важко не погодитися, що обидві опозиційні групи були *демократичною опозицією* за суспільно-політичною природою своїх цінностей. При цьому можуть бути уточнені суспільні прошарки, з яких поповнюється дана група, або названі, з метою більш точної ідентифікації в історичному плані, рухи або групи, які послуговували їхніми предтечами – урбаністична або радикальна, народницька або національна.

Погоджуючись з наведеним вище системним визначенням цих двох опозиційних груп, у рамках нашого дослідження будемо застосовувати назви цих груп, які враховують суспільне походження більшості їхніх учасників: урбаністична та народницька. Це також пов’язано з необхідністю уникнення протиставлення демократичної та будь-якої іншої опозиції, оскільки суспільно-політичні засади та цінності обох груп були, на нашу думку, демократичними.

Першою в українській історіографії опозиційні групи доби кадаризму почала розглядати Є. Кіш, вважаючи, що до демократичної опозиції належали „різні соціально-політичні спільноти – народників, лібералів, радикальних демократів, а також реформ-комуністів УСРП“ [279, с. 68]. Такий підхід, що зараховує до лав опозиції і комуністів, які працювали над реалізацією реформ, на нашу думку, занадто широкий, оскільки ця група, а точніше, реформаторське крило УСРП, виникло безпосередньо напередодні зміни режиму і мало за мету, швидше, не докорінну зміну політичної системи як в урбаністів, і не мала багаторічної традиції критики, зокрема, політики Я. Кадара у питаннях захисту прав угорської національної меншини, як у випадку народників, а таке реформування системи за умови та з метою збереження керівної ролі партії. Водночас, такий підхід Є.Кіш, який не виокремлює з демократичної опозиції народників, ми вважаємо правильним та політично незаангажованим, що не можна сказати про угорських дослідників, зокрема Е. Чізмадія та З. Ріппа, які

для дефініції урбаністичної групи переважно застосовують назву „демократична опозиція,“ вже самим вживанням якої неправомерно обмежують право народників бути невід’ємною частиною демократичної - за змістом – та антикомуністичної за пафосом опозиції Угорщини. У рамках нашого дослідження ми будемо використовувати назви цих груп: урбаністична та народницька, які, не заперечуючи належність до демократичної опозиції, більш точно відображають їхню ідеологічну та історичну генезу.

Висновки до розділу 1

1. Стан наукової розробки проблеми дає широке уявлення стосовно історичних причин та суспільно-політичних умов започаткування, розвитку антикомуністичної опозиції в Угорщині у 1960–1980-х рр. та участі партій, створених на їхній основі, у підготовці та здійсненні зміни політичного режиму в Угорщині у 1989–1990 рр. Найбільш глибоко та всебічно цей процес відображений у фундаментальних працях та вузькоспеціалізованих статтях угорських істориків.

Внесок українських учених у розробку проблеми теж є значним, хоча і більш вужчим як за хронологічним періодом (насамперед, це роки, що безпосередньо передували зміні режиму), так і за глибиною вивчення проблеми. Загалом, процес виникнення та формування опозиційних груп у вітчизняній історіографії не отримав достатнього висвітлення. Увага істориків з РФ була приділена загальним питанням проблематики зміни режиму в Угорщині, і лише деякі з них розглядали її на конкретних прикладах, зокрема розвитку та взаємовідносин опозиційних груп вже на етапі їхнього існування у формі партій: УДФ та СВД. Були зроблені початкові спроби формулювання узагальнюючих висновків щодо виокремлення тих трендів суспільно-політичного розвитку угорської нації, які іманентні як стану суспільства, так і наявним історичним традиціям. Генеза антикомуністичної опозиції, та, головним чином, міжнародний аспект процесу зміни режиму та роль основних

політичних акторів, насамперед СРСР та США, достатньо повно висвітлено у працях західних вчених.

2. Джерельна база дослідження охоплює архівні документи, які були виявлені в Угорщині. На цей час, з об'єктивних причин була відсутня можливість опрацювати документи з архівних установ Російської Федерації, США, які могли б значно збагатити джерельну базу дослідження. Проаналізовані наративні джерела: щоденники, інтерв'ю, листування, твори мемуарного жанру – дали змогу більш глибоко зазирнути в процес творення як ідеологічного, так і морально-психологічного аспекту формування позицій як лідерів опозиційних груп: Я. Кадара, Д. Ійєша, Ш. Чоорі, Я. Кіша, Я. Кенеді, І. Пожгаї, так і представників політичної еліти провідних держав світу: Дж. Буша, Ф. Враніцкі, Е. Константінеску.

3. Наш підхід до вивчення як самого процесу розвитку опозиційного руху в Угорщині, так і формування згаданих опозиційних груп, передбачає вмотивоване обрання та послідовне застосування таких назв груп, які відображають комплекси ідей, які складали суспільну позицію, а також походження більшості їх членів: народницька та урбаністична. При цьому акцент було зроблено на дослідженні взаємодії цих груп як носіїв ідейних традицій першої хвилі руху народних письменників 1930–1956 рр. та радикальних демократів міжвоєнного періоду XX ст. Ці ідеологеми можуть бути охарактеризовані як основні ідеологічні тренди суспільно-політичного розвитку угорського суспільства протягом XX ст.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УГОРЩИНІ

2.1. Міжнародні й внутрішньополітичні передумови формування осередків опозиційної думки в Угорщині

Процеси демократичних перетворень другої половини 80-х рр., які призвели до зміни політичної системи в країнах ЦСЄ у 1989–1990 рр., мали тривалу передісторію. Ключовими подіями цього процесу стали XX з'їзд КПРС, який спричинив першу спробу ідеологічного демонтажу сталінської моделі соціалізму, суспільно-політичну кризу в Польщі та революцію в Угорщині 1956 р., а також спроби політичного та економічного реформування соціалізму в Чехословаччині та Угорщині. (В Угорщині економічні реформи, запроваджені у 1968 р., діяли протягом ще декількох років потому).

Причиною вищезгаданих кризових явищ стали принципові суперечності, закладені у системі соціалізму радянської моделі, для подолання яких було необхідно відновити як теоретичні пошуки в марксизмі, так і практичні кроки з модифікації соціалізму на національних засадах. Проте спробам реформування соціалізму, зокрема в Угорщині, перешкоджали політико-військовий диктат СРСР та однопартійна система.

Після придушення в Угорщині революції 1956 р. та страти у 1958 році її лідерів, репресії продовжувалися до 1960 р. За два роки у в'язницях Угорщини за вироками військових трибуналів було страчено до 300 учасників революції, що мало значний залякуючий ефект. Моральну атмосферу угорського суспільства початку 60-х років можна охарактеризувати словами А. Геллер, що про події 1956 р. „можна було лише мовчати“ [146, old. 75]. Проте, про остаточне зміцнення системи було говорити зарано, оскільки залишалися три групи спротиву: керівництво Угорської католицької церкви (УКЦ) та її вірні; представники наукової та творчої еліти, чий пасивний моральний спротив режиму був відчутний, а також селянство з його орієнтацією на приватну власність [262, old. 414].

З метою стабілізації ситуації уряд Я. Кадара розпочав політику консолідації, що являла собою свідомі компроміси, на які пішла влада. Розпочали з творчої інтелігенції і 25 вересня 1959 р. відновили Спілку письменників Угорщини (СПУ), діяльність якої була припинена у січні 1957 р. Це стало можливим завдяки тому, що процес консолідації підтримали відомі угорські письменники з європейським ім'ям, що і було метою УСРП. Так, у вересні 1959 р. відомий угорський поет Л. Надь відвідав Москву, де у своїх виступах наголошував на величчї російської літератури та перспективах соцреалізму. Ці кроки Л. Надя підтримав у березні 1960 р. інший угорський поет Д. Йєш, який припинив своє демонстративне „мовчання“ і в інтерв'ю заявив про те, що компартія веде Угорщину до соціалізму [268, old. 448].

У контексті розвитку процесу консолідації 3 квітня 1959 р. було запроваджено амністію засуджених менше, ніж до 6 років позбавлення волі. 30 червня 1960 р. відмінені інтернаційні табори. Письменники Т. Дері та Ф. Донат, засуджені, відповідно, до 9 та 12 років, були помилувані за індивідуальною амністією.

Після досягнення компромісів з творчою елітою, розпочався діалог з УКЦ. У 1964 р. було укладено угоду з Ватиканом про його право призначати священників до УКЦ (щоправда, за погодженням з УСРП) [262, old. 418].

Паралельно Я. Кадар вів боротьбу за очищення лав УСРП від догматиків та представників жорсткої лінії. Вже 14–15 червня 1962 р. ЦК УСРП ухвалив рішення, яке засудило культ особи М. Ракоші та концептуальні суди, які відбувалися до 1956 р., звинуватив у них генерального секретаря УПТ та разом з ним виключив з партії Е. Гере і ще 17 осіб, серед яких були прокурори та судді, виконавці злочинної волі. Тоді ж були реабілітовані жертви концептуальних судів з представників робітничого руху. 20-24 листопада 1962 р. відбувся VIII конгрес УСРП, політичний лозунг якого – „хто не проти нас, той з нами“ – засвідчив готовність Я. Кадара до мирного співіснування із суспільством [262, old. 421]. Ці дії створили не лише сприятливу внутрішню ситуацію, але й допомогли вирішенню болючої для Я. Кадара проблеми –

міжнародної політичної ізоляції режиму. Толерантну внутрішню політику Я.Кадара позитивно оцінило керівництво США: „Угорщина... досягла найбільших результатів у деєталінізації, ніж інші країни сателіти” [221, old. 21]. Заради повного зняття міжнародної ізоляції та відновлення позитивного міжнародного іміджу УНР Я. Кадар запровадив у 1963 р. ще одну амністію, дія якої вже розповсюджувалася на осіб, які були засуджені за злочини, скоєні „проти держави або у зв’язку з контрреволюційною діяльністю в період з 23 жовтня 1956 року до 1 травня 1957 року...”, а також на осіб, „які від часу визволення* до цього дня без дозволу залишили територію держави,” [216, old. 15-17] тобто були помилувані понад 150 тис. осіб, які залишили Угорщину у жовтні-листопаді 1956 р.

Як вважає І. Ромшич, головним результатом політики консолідації стала вимушена деполітизація приватного життя громадян. Це була диктатура однієї партії, але її природа, принципи діяльності та поведінка у відносинах із суспільством змінилися від тоталітарної та репресивної на авторитарну, „м’яку“ диктатуру. Етап залякування суспільства репресіями 1957–1960 рр. змінився на готовність УСРП прийняти всіх, хто відмовиться від статусу опозиціонера. І ця політика засвідчила свою успішність. „Ставлення більшої частини угорського суспільства до режиму Я. Кадара з другої половини 1960-х років характеризувалося якщо не симпатією, то однозначно прийняттям кадаризму як такого оптимуму, який міг би бути досягнутим за актуальних міжнародних умов. Це прийняття, насамперед, ґрунтувалося на обмеженому задоволенні споживацько-модернізаційних потреб суспільства, зниженні репресивного характеру диктатури, деполітизації щоденного та лібералізації культурного життя” [261].

Таким чином, угорське суспільство відмовилося від політичних ідей та цілей революції 1956 р. та від права на політизування в обмін на обіцянку

* Офіційною датою визволення Угорщини від фашистсько-німецьких загарбників було 4 квітня 1945 року.

забезпечити високий рівень споживацької моделі життя [262, old. 424–425]. Відмова суспільства від політизування та успіхи політики консолідації створили умови для спроби реформувати соціалізм радянської моделі в економічному секторі, про що свідчить розроблення протягом 1966–1967 рр. обмеженої економічної реформи, яка була запроваджена з 1 січня 1968 р. Вперше серед країн соцтабору було задіяно такий економічний механізм, що на практиці забезпечив зростання підприємницької самостійності виробництв без зміни відносин власності.

Усвідомлюючи, що легітимність його режиму базується на забезпеченні реального зростання рівня життя населення, Я. Кадар здійснював політику консолідації і в царині суспільних наук. Унаслідок цього 1960-ті рр. характеризувалися відносною свободою наукових пошуків як у філософії, так і в соціологічній науці Угорщини [97, old. 14]. Був і особистий чинник, який додатково стимулював науковий поступ у згаданих сферах науки. Це - діяльність видатного угорського марксиста Д. Лукача, який після 1956 р. жив і творив в Угорщині в умовах внутрішньої еміграції, та участь А.Гегедюша, колишнього прем'єр-міністра УНР (1955–1956 рр.) у розбудові або, точніше, відновленні в Угорщині соціологічної науки.

Враховуючи величезний науковий та особистий авторитет Д. Лукача на Заході, Я. Кадар волів радше використати фігуру філософа для зміцнення позитивного іміджу свого режиму серед політичних та наукових кіл Європи, ніж догоджати Москві в її негативному ставленні до науковця, який після 1953 р. відкрито заявляв про необхідність ренесансу марксизму шляхом очищення його від догм сталінізму [209]. При цьому Д. Лукач наголошував, що економічні реформи мають призвести до здійснення політичних змін, що узгоджувалося з основними положеннями марксизму: зміни в економічному базисі мають відобразитися і в політичній надбудові [146, old. 70]. Д. Лукач вважав, що демократизація суспільства, незважаючи на всі труднощі цього процесу, може бути реалізована за умови збереження керівної ролі партії, яка також має пройти шлях очищення. Завдяки цій широкій реформаторській

платформі Д. Лукача навколо нього згуртувалося коло молодих філософів, що призвело до створення Будапештської філософської школи.

Ідеї Д. Лукача отримали подальший розвиток у працях Д. Маркуша „Марксизм та „антропологія“ (1966), „Дискусії та напрями в марксистській філософії“ (1968). Філософ, поділяючи позицію Д. Лукача, вважав головною умовою розвитку соціалізму необхідність відродження марксизму, звільнення його від догматичного трактування, яке мало місце в СРСР в 1930–1950-х роках. Активно розвивалися тези про нерозривність принципів історичного детермінізму та філософської антропології, необхідність розвитку плюралістичного, антропоцентричного марксизму. Принципове значення мало те, що визнання марксизму як передового філософського вчення у більшості представників Будапештської школи отримало своє відображення в ідеї необхідності та, головним чином, можливості реформування існуючої моделі соціалізму.

Ще далі, ніж філософи, пішли у своїх висновках представники соціологічної думки Угорщини, зокрема, А. Гегедюш. Ця постать маловідома в Україні, тому потребує короткого представлення. Протягом першої половини 1950-х років він зробив блискучу кар'єру [218, с. 61] в УПТ, попередниці УСРП, кульмінацією якої стало його прем'єрство у 1955–1956 рр. Одразу після розгортання бойових дій у Будапешті він разом з іншими представниками керівництва УПТ був вивезений до СРСР, де перебував до 1958 р. Дослідники вважають, що саме на час перебування А. Гегедюша в Москві припадає період принципового перегляду ним своєї політичної позиції, що згодом привело його у табір комуністів-реформаторів [238, old. 88]. Після повернення у 1958 році до Будапешта А. Гегедюш у 1963 р. очолив створену при Академії наук Соціологічну дослідницьку групу (СДГ) та став членом державної Комісії з підготовки економічної реформи. В одній з програмних статей він заявив, що в рамках запровадженої економічної реформи „не може бути розвитку природнішого та водночас бажанішого, ніж такий, коли за реформою економічної системи розпочнуться реформи суспільного характеру, які

заторкнуть дедалі ширші терени суспільного життя (політичну та культурну системи)” [89, old. 1017]. Такі теоретичні підходи, вироблені угорськими вченими, були ідентичними тим, які почали реалізовуватися в Чехословаччині навесні 1968 р. [146, old. 70].

Таким чином, діяльність філософа Д. Лукача та його послідовників, а також представників соціологічної науки, створили в Угорщині широкий теоретичний контент, сутність якого полягала у можливості та необхідності значного реформування соціалізму радянської моделі.

2.2. Урбаністична група: загальна характеристика ідеологічних засад та процесу становлення

У 1968 р. міжнародний комуністичний рух увійшов до нової фази своєї ідеологічно-політичної кризи. Цьому сприяло наростання демократично-реформаторського руху в Чехословаччині, оцінка та спосіб реагування на який призвели до розколу серед країн соцтабору. Так, СФРЮ та Румунія висловились проти застосування іноземних збройних сил для придушення демократичного руху в ЧССР, аналогічні попередження надіслали до Москви провідні комуністичні партії країн Європи. Проте Москвою та її союзниками ці сигнали були проігноровані. Ідеологічну кризу радянського соціалізму, що існував завдяки однопартійній системі, підкреслював процес формування єврокомунізму, який відстоював нерозривний зв'язок між соціалізмом та плюралістичною демократією [205, с. 109].

Саме у цей час було сформульовано та оприлюднено Корчульську заяву – першу публічну протестну акцію угорських науковців. Як предмет історичного дослідження факт Корчульської заяви згадується в монографії Е. Чізмадіа [231, old. 22]. Інформацію про обставини її появи знаходимо в мемуарній літературі [121, old. 76–77], а також у роботах угорських філософів [266, old. 40]. Заява, в якій було висловлено ставлення до військової інтервенції країн-членів ОВД до Чехословаччини, була складена п'ятьма молодими філософами та соціологами:

М. Маркуш, Д. Маркуш (подружжя), В. Шош - усі члени УСРП, та позапартійними: З. Тордаї, А. Геллер (на той час вже була виключена з УСРП).

Потребують окремого розгляду обставини виникнення заяви [121, old. 76]. 20–21 серпня 1968 р., тобто, безпосередньо напередодні військової інтервенції до ЧССР, автори заяви брали участь у міжнародній конференції у рамках літнього університету на о. Корчула (Хорватія). У конференції взяли участь представники найширшого спектру лівих сил з усього світу, від країн соцтабору до нових лівих з США, які були представлені особисто Г. Маркузе. Конференція 1968 р. проходила під знаком небувалої активізації лівих сил, починаючи від демонстрацій у Варшавському університеті з вимогами свободи слова, зіткнення молодих марксистів з „Вільної німецької молоді“ з поліцією в Берліні та до студентських заворушень у Парижі, що перейшли у загальнодержавний страйк, згодом у політичну кризу у Франції. У червні 1968 р. відбулися масштабні студентські демонстрації і в Югославії, які припинилися лише після обіцянки Б.Тіто розпочати широкомасштабні реформи.

21 серпня, коли звістка про введення радянських військ до Чехословаччини стала відома учасникам конференції, її модератори, на чолі з німецьким філософом неомарксистської орієнтації Е.Блохом, підготували маніфест із засудженням дій Москви та її союзників. Угорські вчені опинилися в ситуації драматичного вибору. Слід зазначити, що з громадян країн, війська яких підтримали СРСР у придушенні „Празької весни“ (Болгарія, Польща, НДР та Угорщина), на конференції були присутні лише угорці. Підписання ними документа, підготовленого Е. Блохом, означало б прямий виклик авторитарній владі Угорщини. При цьому не відреагувати публічно на агресивні дії СРСР угорські вчені не могли з моральних чинників. Тому вони вирішили підготувати окрему заяву, підписання якої засвідчило б їхню позицію, проте не призвело б до серйозного конфлікту з режимом Я. Кадара. Як згадувала одна з авторів заяви, А. Геллер, „як угорцям, нам треба було окремо протестувати. Ми вважали, що це моральне завдання і, що таким чином ми врятуємо честь

мундиру. Ми мали скласти такий текст, який кожен з нас міг би підтримати, і який виступив би на захист „соціалізму з людським обличчям“ [121, old. 76].

У результаті було погоджено такий текст заяви: „Як марксиста та комуніста, відповідальні за розвиток соціалістичної системи, ми вважаємо, що втручання певних держав-членів Варшавського Договору являє собою серйозну небезпеку для розвитку соціалізму та відродження марксової теорії, яке розпочалося останнім часом. Які б наслідки це не потягло б за собою, вважаємо своїм обов’язком здійснити все для розвитку справжнього соціалізму та дійсної соціалістичної демократії“ [39, old. 13]. Заяву, яку схвально сприйняли учасники конференції, було передано представнику французького інформаційного агентства АРР. Вона потрапила також і до угорської редакції Радіо Вільна Європа і таким чином стала відома як в Західній Європі, так і в Угорщині. Проте до арешту авторів заяви справа не дійшла. Увага угорської влади була привернута до складного розвитку подій у ЧССР, провалу політичної складової планів Москви та її союзників на відсторонення від влади А. Дубчека [194], і тому ухвалення рішення щодо долі підписантів Корчулської заяви було відкладено на пізніше.

Загалом, військова інтервенція до ЧССР не призвела до будь-яких помітних актів широкого суспільного протесту. Це може бути пояснено сукупним впливом політики репресій та консолідації, які призвели до деполітизації та загальної апатії угорського суспільства у 1960-х рр., соціальні очікування якого мала задовольнити економічна реформа 1968 р. Як поодинокі винятки слід згадати, що листи протесту до керівництва УНР направили Д. Лукач та А. Гегедюш. На тлі суспільної апатії ще одну спробу організувати колективну заяву здійснив письменник Ш. Чоорі. Він розпочав збір підписів під листом до ЦК УСРП, але його ініціатива не була підтримана.

З цих же причин не мала значного суспільного розголосу, не кажучи вже про широку підтримку, і сама Корчулська заява. Вона характеризувалася максимальною лаконічністю, відсутністю конкретних географічних назв, до того ж акцент у ній робився на моральному обов’язку авторів сприяти розвитку

соціалізму, що загалом відповідало політиці УСРП, ініціатору, зокрема, економічної реформи. Єдиним ідеологічним аспектом заяви, який міг бути використаний для звинувачення її авторів у правому опортунізмі, було те, що існуючому соціалізму приховано протиставлявся соціалізм „справжній“, тобто висловлювалась думка про можливість існування іншої його моделі.

У зв'язку з типологічною спорідненістю реформаторських зусиль, які здійснювали А. Дубчек в ЧССР та Я. Кадар в УНР, слід окремо наголосити на тих послідовних кроках, що здійснювалися угорським лідером протягом січня-липня 1968 р. у напруженому діалозі з А. Дубчеком та Л. Брежнєвим для забезпечення мирного врегулювання ситуації в Чехословаччині. Такі дії на той час були невідомі широкому угорському загалу, проте мали на меті зберегти перспективи продовження економічної реформи в Угорщині. Спротив Я. Кадара військовому рішення тривав до наради керівників п'яти держав-членів ОВД у Варшаві 15 липня 1968 р. Саме тоді, реагуючи на твердження угорського лідера, що ситуація в Празі важка, але контрреволюції немає, і тому відсутні підстави для застосування військ, Т. Живков та В. Ульбріхт заявили, що наступною країною соцтабору, де братські партії вивчатимуть проблеми побудови соціалізму, буде Угорщина. Лише після цього Я. Кадар погодився на введення військ до Чехословаччини [222, old. 109].

У цьому контексті інтервенція до Чехословаччини та ще й участь у військовій операції угорських військ (до 12 тис. осіб) стали для Д. Лукача та його однодумців не лише черговою демонстрацією політичного насильства СРСР, але й свідченням неможливості реформування радянської моделі соціалізму за умов існування військово-політичного диктату Москви. Саме це, а також моральний імператив Корчулської заяви, яка, незважаючи на свої недоліки, все ж таки засвідчила перед міжнародною спільнотою наявність в Угорщині відмінних від офіційної позиції поглядів на перспективи розвитку соціалізму, запустили механізм локальної, але надзвичайно гострої наукової дискусії в Інституті філософії та у СДГ. 12 листопада 1968 р. було ухвалено документ „Позиція Секретаріату Центрального Комітету УСРП щодо ситуації в

Інституті філософії та в Соціологічній дослідницькій групі“. У рішенні було наголошено на тому, що „особливу небезпеку несуть з собою погляди щодо тлумачення плюралістичної природи марксизму. Погляди, які проповідують, що марксизм може існувати у багатьох формах, є неприйнятними“ [39, old. 21].

Характерною для тодішньої позиції УСРП була тенденція паралельного засудження як „правого ухилу“, так і „сектантських поглядів“. Водночас із засудженням правих поглядів підписантів заяви, ЦК засудив і дії керівництва Інституту як сектантські та такі, що не відповідають нормам партійного життя. Було зазначено, що „з політикою партії несумісне те, що теоретичні дискусії „вирішуються“ за допомогою адміністративних методів” [39, old. 22]. Враховуючи пропозиції ЦК УСРП щодо зміцнення партійних організацій та посилення кадрової роботи, державні органи вжили необхідних заходів і на початку 1969 р. Й. Сігеті та А. Гегедюша, керівника СДГ, було звільнено з посад.

Рівновіддалена, як від спроб правого ревізйонізму, так і від лівого сектантства, позиція Я. Кадара відображала загальну тенденцію його політики, яка полягала у постійному балансуванні між вимогами Москви та очікуваннями Заходу. У подальшому саме ця політика „м'якої диктатури“ створила значно більш ліберальні умови для розвитку опозиційної думки в Угорщині, порівняно з іншими державами-членами ОВД.

До всіх авторів Корчулської заяви було застосовано репресивні заходи: до членів партії М. Маркуш, Д. Маркуша та В. Шоша – виключення з партії, А. Геллер отримала „сувору догану“. Існувала заборона на публікацію їхніх робіт, якщо б вони не відповідали політиці партії, всіх було позбавлено права користуватися закордонним паспортом для поїздок за кордон [7]. Утім більшість з них в той час не була звільнена з роботи, до них не було застосовано інших заходів тиску чи залякування. Не в останню чергу цьому сприяло те, що дискусія відбувалася в стінах наукових установ і не стала надбанням широкої громадськості.

Отже, Корчульська заява стала документом, що отримав міжнародний розголос, у якому угорські науковці вперше після подій, пов'язаних з революцією 1956 р., висловили відмінну від офіційної позицію щодо важливої міжнародної події.

Визначаючи місце Корчульської заяви у контексті реакції громадськості країн-членів ОВД на введення військ до Чехословаччини, важко порівняти її за ступенем громадянської мужності з демонстрацією радянських дисидентів 25 серпня 1968 р. на Червоній площі в Москві або за рівнем інтелектуального аналізу проблем соціалізму з листом А. Сахарова „Про прогрес, мирне співробітництво та інтелектуальну свободу“. Проте її значення в тому, що, незважаючи на жорстокі репресії, яких після 1956 р. зазнала демократична спільнота Угорщини, заява 1968 р. засвідчила наявність у державі протестного інтелектуального та морального потенціалу, що став основою для подальшого розвитку опозиційної думки в Угорщині.

„Процес філософів:“ спроба влади зупинити процес критичного осмислення соціалізму радянської моделі

Після придушення „Празької весни“, Угорщина у 1969–1972 рр. єдиною серед країн-членів РЕВ продовжувала реформування економічного сектору з метою досягнення більш високого рівня життя населення [262, old. 440–442].

Результатом реформ стало у 1971–1975 рр. значне, до 6,3% щорічне економічне зростання, а в обсязі ВВП на особу Угорщина у 1970 р. з індексом у 23,0 (США = 100) поступалася серед країн РЕВ лише СРСР – 24,2, Чехословаччині – 35,0 та НДР – 39,0, випереджаючи Польщу – 21,0, Болгарію – 18,0, Югославію – 15,0 та Румунію – 14,0 [262, old. 442, 449].

Проте навіть економічно обмежена реформа мала серед членів ЦК УСРП непримиренних опонентів, таких, як члени Політичного Комітету і секретарі ЦК Б. Біску та З. Комочін. Вони швидко знайшли порозуміння з Москвою, де після зняття М. Хрущова, до влади прийшла команда, що сповідувала неосталіністські, консервативні погляди [262, old. 451].

У цьому зв'язку 11 лютого 1972 р. Я. Кадара було викликано до СРСР. Як дізнаємось з його доповідної записки Політичному Комітету [24, 33R-43R/164], Під час зустрічі Л. Брежнєв заявив про занепокоєність радянського керівництва тим, що в Угорщині спостерігається низка негативних тенденцій, а саме: зростання зовнішнього боргу, яке склало 1 млрд. 100 млн. дол. США; міграція кваліфікованої робочої сили, через більшу зарплату, з державного до кооперативного та приватного сектору; вільна цінова політика, що призводить до зростання різниці у купівельній спроможності суспільних верств.

Такі тенденції, на думку Л. Брежнєва, могли мати результатом серйозну соціальну, навіть політичну напруженість. При цьому він зазначив, що, хоча про угорські реформи є різні думки, він вважає, що реформи є справою угорців. Водночас, Л. Брежнєв заявив, що в СРСР не хотіли б, щоб угорці провину за негативний розвиток ситуації поклали б на радянсько-угорські економічні відносини [24, 38R/164], розумій – на КПРС.

Я. Кадар спробував захистити право Угорщини на реформи, мотивуючи це тим, що вони здійснюються не як самоціль, а задля зростання ефективності економічної діяльності. Проте загальний контекст бесіди й настроїв Л. Брежнєва позбавили Я. Кадара вибору. Угорський лідер і сам це чудово розумів, бо так відповів Л. Брежнєву: „якщо є *такі серйозні побоювання* (курсив наш. – Авт.), дякую, що про це товариш Брежнєв сказав відверто“.

У відповідь на „побоювання“, які прозвучали, Я. Кадар мав засвідчити згоду з кремлівською позицією. Саме тому вже в листопаді 1972 р. рішенням ЦК УСРП „Щодо результатів та недоліків періоду після X конгресу УСРП“ було припинено процеси, які складали суть економічної реформи, і почалося її згортання [57, old. 315].

Паралельно із відмовою від економічної реформи УСРП було здійснено „чистку“ в сфері суспільнознавчих наук, тим більше, що розвиток демократичних засад у них давав для цього всі підстави.

У січні 1973 р. на Всеугорській конференції з ідеологічних питань секретар ЦК Д. Ацел несподівано для аудиторії засудив деяких філософів за те,

що вони відійшли від лінії партії. За декілька місяців цей виступ головного ідеолога культурної політики партії отримав продовження, яке в угорській історіографії отримало назву „процес філософів” [97, old. 14-18].

Вже 5 лютого 1973 р. Секретаріат ЦК УСРП на своєму засіданні заслухав доповідь Д. Ацела щодо антимарксистських поглядів деяких діячів суспільнознавчих наук [22, 4R–5R/85]. Приводом для цього послугував сигнал з будапештського видавництва „Гондолат“ про передачу до редакції у 1972 р. науковими співробітниками Інституту філософії Угорської академії наук Я. Кішем, Д. Маркушем та экс-аспірантом цього інституту Д. Бенце рукопису „Чи можлива критична економічна теорія“ обсягом у 630 сторінок. [15, 38R–43R/85].

Позиція авторів рукопису полягала в тому, що „усі відомі на цей час течії робітничого руху невідворотно зазнали краху, так само як і комуністичний рух, так і рухи „нових лівих“ 1968 р. Причиною цього спільного краху є те, що не була використана можливість критично переосмислити найглибші основи марксизму, політичну складову економічної теорії, оскільки „Капітал“ в основі своїй був помилковим... Виходячи з цього, Марксова модель соціалізму є такою, що не може бути реалізована: відмирання держави є такою ж фікцією, як і припинення ринкових механізмів. Пропонується інший тип соціалізму. Його сутність полягає у політичному плюралізмі, владі громад над ринком та невмирущою бюрократією” [15, 40R/85].

Після здійсненої перевірки з’ясувалося, що окремі розділи цієї монографії у вигляді статей були передані до інших угорських редакцій та журналів. При цьому було звернуто увагу на те, що протягом 1971–1972 рр. значно активізувалися інші представники Будапештської філософської школи, які передали до різних редакцій свої роботи, зміст яких цілком узгоджувався з концепцією рукопису Бенце–Кіша–Маркуша.

Були невідкладно знайдені та проаналізовані: текст спільної доповіді А. Гегедюша та М. Маркуш „Модернізація та альтернативи суспільного розвитку“, яка була виголошена у Варшаві; текст доповіді А. Геллер „Теорія та

практика з точки зору потреб людини“, виголошеної в США та надрукованої у журналі „Új írás“ („Уй іраш“) (№4 за 1972 р.); а також стаття М. Вайди „Марксизм, екзистенціалізм, феноменологія“, надрукована в США у часопису „Telos“. Аналіз положень цих творів і низки інших, які не були обнародовані, дав партійним аналітикам підстави для висновків, які не могли не стурбувати членів Секретаріату.

Зазначалося, що: М. Вайда наполягав на тому, що „немає автентичного“ марксизму; А. Геллер доводила, що соціалістичні революції, власне кажучи, і не були революціями, тому що не призвели до радикальних змін у формах суспільного буття. Революційна сутність робітничого класу і робітничого руху є сумнівною, оскільки з огляду на потреби робітничого класу він може бути інтегрований до капіталістичної системи; А. Гегедюш та М. Маркуш вважали, що в соціалістичних країнах не будується соціалізм, а здійснюється модернізація. Ці країни рухаються магістральним шляхом, який уже пройшов капіталізм, і їхня перспектива – це створення суспільства споживання, яке репродукує суспільні форми і рівень життя західного типу [15, 39R/85].

Ще більш радикальні погляди і оцінки знайшли експерти ЦК у інших працях філософів.

Так, М. Вайда у статті „Міф та реальність опосередкування“ зазначав, що існування робітничого класу є теоретичною фікцією, яку К. Маркс і за ним Д. Лукач створили за зразком гегелівського духу народу. Тому будь-яка сила, яка виступає від імені робітничого класу, діє зі свідомо помилкових позицій. А. Геллер у своїх роботах „Місце та роль потреб у системі мислення Маркса“ та „Чи можлива радикальна філософія?“ зазначала, що К. Маркс не використовував поняття „інтереси“, а посилання на „класові інтереси“ знаходимо в Ф. Енгельса та теоретиків II-го Інтернаціоналу, як значно звужене трактування марксизму. Будь-який рух, що посиляється на класові інтереси, є обмежений та базується на помилкових засадах [15, 41R/85].

Оцінюючи суспільну загрозу вищевикладених поглядів, експерти УСРП виходили з того, що ці погляди відомі лише вузькому колу однодумців; їхні

автори не здійснюють спроб для створення на цій ідеологічній платформі організації; після смерті Д. Лукача (у 1971 р. – *Авт.*), перебувають у певній ізоляції і більше зацікавлені у поширенні своїх робіт за кордоном, ніж їхній популяризації всередині Угорщини. Висновок – на цей час відсутня політична загроза. Проте вона могла б виникнути у разі публікації робіт та їхнього розповсюдження у середовищі, зокрема, студентства.

Важливим моментом висновків аналітиків ЦК, який кореспондувався з ситуацією латентної, але постійної внутрішньопартійної боротьби в УСРП, була згадка про те, що обнародування позиційного документа „може зміцнити позиції представників догматичного напрямку“, тобто угорських неосталіністів, які можуть використати появу документа, в якому засуджуються представники Будапештської філософської школи, учні Д. Лукача, як опосередковане підтвердження їхніх, виголошених раніше, негативних оцінок діяльності самого Д. Лукача. У цьому контексті було важливим те, що рішення про прийняття Д. Лукача до УСРП було ухвалене у 1967 р. на засіданні Політичного Комітету, тобто погоджене Я. Кадаром [16, 3R/23]. З метою уникнення закидів неосталіністів у бік лідера УСРП, було запропоновано у пропагандистській роботі наголошувати на розриві авторів статей з марксизмом.

Робочою групою з культурної політики при ЦК УСРП було підготовлено проект позиційного документа „Щодо антимарксистських поглядів у колі окремих діячів суспільних наук“. У ньому було зафіксовано наявність у роботах учених антимарксистської платформи. Наголошувалося, що „такі „теоретичні“ пошуки є несумісними з марксизмом і з наукою взагалі...Концепція, що вимальовується з наведених писань, є протилежною основним положенням теоретичного та політичного марксистського доробку Лукача. І це не випадково. Розрив авторів цих писань з марксизмом означає їхній розрив з Лукачем” [2, 96R-97R/190].

„Апробація“ документа відбулася 28 лютого 1973 р. під час засідання Робочої групи, члени якої „порушили питання щодо політичної та дослідницької відповідальності представників розглянутої платформи”[25,

34R/90]. Було заплановано провести 28 березня 1973 р. закрите засідання за участю представників Угорської національної академії, Вищої політичної школи та Інституту суспільних наук при Центральному комітеті УСРП з культурної політики.

На засідання з метою участі в дискусії були запрошені А. Гегедюш, А. Геллер, подружжя Маркушів, М. Вайда, Я. Кіш та Д. Бенце, яких 21 березня 1973 р. ознайомили з проектом позиційного документа. Того ж дня А. Геллер, М. та Д. Маркуші, а також М. Вайда направили спільного листа генеральному секретарю Угорської національної академії Б. Кьопеці, в якому повідомили про свою відмову брати участь у дискусії. Мотиви відмови були такими:

- 1) Висновки дискусії є преюдиціальними, оскільки на засіданні Всеугорської конференції з питань пропаганди та культури, яка відбулася в січні 1973 р., член ЦК Д. Ацел безапеляційно негативно оцінив їхні наукові роботи. Тому автори листа не вважають за можливе чекати від дискусії іншого висновку.
- 2) Вони не бачать сенсу брати участь у дискусії, присвяченій вирішенню питання, чи їхні погляди є марксистськими чи ні, оскільки вважають себе марксистами.
- 3) Вони вважають, що питання належності їхніх поглядів до марксистських не може бути розв'язане інституційно. Його вирішення може мати лише має єдину форму: їхні погляди мають бути опубліковані, і щодо них має розпочатися широка наукова дискусія за участі угорських та іноземних вчених [11, 69R-70R/90].

Також відмовився від участі в дискусії і А. Гегедюш. Його позиція була більш жорсткою і наступальною. У своєму листі від 27 березня, адресованому працівнику відділу Д. Тоту та генеральному секретарю Угорської національної академії Б. Кьопеці [10, 71R-73R/90], він наголосив, що для проведення дискусії потрібна атмосфера вільного висловлювання позиції, а зараз вона неможлива. На його думку, в документі не було відображено сутність поглядів учених, а зроблена спроба затаврувати їх, оскільки текст проекту містить такі вирази, як „антимарксистська платформа“, „псевдореволюційний, дрібнобуржуазний ревізіонізм“, „теорія бюрократії троцькістського походження“ [10, 72R/90].

Я. Кіш та Д. Бенце жодним чином не прокоментували проект позиційного документа, з яким їх також ознайомили, і у дискусію з владою не вступили.

Закрите засідання відбулося за відсутності звинувачуваних. За результатами партійної перевірки відділ уніс низку пропозицій для реагування: 1) Визначити концепцію, яку представляють А. Гегедюш, А. Геллер, Марія та Дьордь Маркуші, М. Вайда, Я. Кіш та Д. Бенце, такою, що спрямована проти основ марксизму-ленінізму та політики УСРП. 2) А. Гегедюша, М. Вайду, Я. Кіша виключити з партії. (А. Геллер була виключена з УСРП у 1958 р. подружжя Маркуші – у 1968 р. за підписання Корчулської заяви. Д. Бенце у 1967 р. відмовили у прийнятті до лав УСРП, тому він був безпартійним). 3) Із мотивуванням „з причин профнепридатності“ А. Гегедюша, А. Геллер, та М. і Д. Маркушів, М. Вайду, Я. Кіша та Д. Бенце, як працівників системи Угорської академії наук, звільнити, проте зобов'язати Академію та Мінкультури запропонувати їм посади (архіваріуса, бібліотекара, мовного редактора) із визначеним режимом праці і на певний строк. У разі відмови вищезгаданих від пропозиції працевлаштування, у подальшому цим питанням не займатися. 4) Заборону на публікації та виїзд за кордон скасувати. З метою контролю за публікаціями наукових праць означених осіб визначити, що вони розглядаються на предмет надання дозволу в Управлінні суспільних наук Академії... 5) Інформувати про результати проведеної партійної перевірки братні болгарську, чехословацьку, польську, німецьку, *радянську* партії, (курсив наш. – Авт.) а також комуністичні партії тих країн, де члени групи можуть спробувати опублікувати свої роботи – Франції та Італії“ [27, 39R–41R/90]. Зрозуміло, що основним адресатом цього сигналу мала стати КПРС.

16 квітня 1973 р. на засіданні Секретаріату ЦК було, загалом, підтримано пропозиції відділу [21, 4R/90]. Як свідчить текст Протоколу засідання Політичного Комітету УСРП від 8 травня 1973 р. [17, 3R-4R/190, 134R/190], підхід, запропонований Секретаріатом ЦК до вирішення проблеми антимарксистських поглядів серед суспільствознавців, був підтриманий майже без змін. Своєю чергою Політичний Комітет ЦК УСРП на засіданні 8 травня

1973 р. ухвалив рішення, політичний висновок якого був такий: з робіт А. Гегедюша, А. Геллер, М. Маркуш та Д. Маркуша, М. Вайди, Я. Кіша та Д. Бенце „вимальовується така ідеологічно-політична концепція, яка є антимарксистською, правою й, так званою, новою лівою, ревізійністською платформою, яка спрямована проти основних принципів марксизму-ленінізму, стратегічного напрямку міжнародного революційного робітничого руху, соціалізму та політики УСРП“.

Важливо зазначити, що й після ухвалення Політичним Комітетом рішення, робота над попередніми документами продовжувалася. Наприклад, позиційний документ „Щодо антимарксистських поглядів у колі окремих діячів суспільних наук“ після особистого розгляду Я. Кадаром отримав назву „Щодо антимарксистських поглядів декількох суспільствознавців“. При цьому було вилучено згадку про „суспільні науки“, що, на нашу думку, мало за мету хоча б стилістично звужити коло носіїв антимарксистських поглядів, зменшити враження щодо потенційної суспільної загрози цього явища, відвести від себе підозри радянського керівництва у недостатній пильності (до речі, бажання у рамках публічного обговорення применшити масштаби та значимість проявів опозиційної думки в Угорщині було притаманно Я.Кадару і в подальшому) [239]. На цьому примірнику позиційного документа є власноручний напис Я. Кадара від 16 травня 1973 р: „Остаточний текст, може бути опублікований“ [3, 82R/190].

На думку А. Геллер, Я. Кадар завжди знав, ким слід пожертвувати, щоб зберегти себе. На цей раз він жертвував філософами, які були для нього, насамперед, авторами скандальної Корчулської заяви 1968 р., в якій вони насмілилися заперечити позицію ЦК УСРП. Як вважала А. Геллер, Я. Кадар пам'ятав про цей крок учнів Лукача [146, old.278]. Пропозицією щодо преференцій у працевлаштуванні А. Геллер та Д. Маркуша, він хотів привабити їх на свій бік. Про реальність такого плану свідчить А. Геллер, згадуючи про свою розмову з Д. Ацелом 1991 р., коли той зазначив, що у 1973 р. був

впевнений, що філософи візьмуть участь у дискусії, визнають помилки і за 2-3 роки повернуться на свої академічні посади [146, old. 280].

Таким чином, „процес філософів“ та інформування КПРС про успіх проведених заходів боротьби із антимарксистськими поглядами можна вважати частиною відповіді Я. Кадара на критику Л. Брежнєва у лютому 1972 р. Завдяки цьому Я. Кадар зміцнив довіру Кремля до себе, а його основні противники в УСРП були поступово виведені з гри: З. Комочін помер (власною смертю) у 1974 р., а Б. Біску у 1978 р. відправили на пенсію.

Слід зазначити, що ніхто з учених не прийняв пропозицію щодо працевлаштування, і з травня 1973 р. в умовах жорсткої регламентації працевлаштування в авторитарній системі вони були приречені на маргіналізацію та щоденну боротьбу за фізичне виживання.

Отже, у 1972–1973 рр. відбулося остаточне згорання економічної реформи 1968 р. та загальний реванш неосталіністських сил в УСРП як в економіці, так і в науковій діяльності.

Наслідком адміністративних заходів проти вчених стала дезінтеграція Будапештської філософської школи. Відсутність перспектив професійної реалізації змусила представників старшого покоління: подружжя Маркушів, А. Геллер та М. Вайду, які мали контакти із закордонними науковими колами, емігрувати з країни у 1977 році. Бойкот філософами процесу партійної перевірки, відмова піти на компроміс із владою підвів їх до межі, яка відділяла наукову дискусію від латентної політичної опозиції. Як влучно зазначив сучасний угорський філософ, вони не хотіли займатися політикою, але все ж таки їм довелося зайняти політичну позицію [266, old. 46].

Від розриву з марксизмом до правозахисної діяльності

Процес формування урбаністичного крила опозиції в 70-х роках відбувався в декількох напрямках: визначення ідеологічних засад власної позиції; перші спроби самвидавської роботи як засіб самоідентифікації та реалізації; формування якісно нової платформи для дискусії з владою і як результат – здійснення акцій суспільно-політичного характеру.

У цьому зв'язку слід нагадати, що ж стало міжнародно-політичними передумовами для такого процесу. Першочергове значення для розбудови нової платформи для дискусії з владою мало ухвалення у 1975 р. Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Новацією документа стало те, що він передбачав виконання державами-підписантами Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, а також Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. В УНР набуття чинності цими двома міжнародними пактами відбулося у 1976 р. Проте угорське керівництво не підписало і не ратифікувало Перший Факультативний протокол до пакту про громадянські та політичні права. Саме він створював політико-юридичні підстави для розгляду в Комітеті з прав людини заяв про порушення прав людини в країні-стороні пакту.

На думку Е. Чізмадіа, „неможливо переоцінити значення набуття чинності пактами для...формування дисидентства, а також опозиційних рухів”. Статті 9, 18, 19, 21, 22 Пакту стали „дороговказом для створення східно-центрально-європейських опозиційних рухів...Концепція прав людини, ліберальна ідея про невід’ємні права стали в середині сімдесятих років для угорської маргіналізованої інтелігенції, яка потрапила в „ідеологічну кризу”, інструментом відновлення” [39, old. 86–87].

Позитивне міжнародне тло для діяльності із захисту прав людини забезпечувала і зростаюча активність США в цій сфері. У березні 1978 р. Сенат США ухвалив резолюцію про захист прав людини, а президент Дж. Картер прийняв В. Буковського, висланого з СРСР. Е. Чізмадіа вважає 1978 рік – роком повороту у справі захисту прав людини [39, old. 480].

З огляду на те, що переважна більшість майбутніх членів урбаністичної групи належала до наукових працівників і творчої інтелігенції, для якої ідеологічною основою світорозуміння довгий час слугував марксизм, одним з перших кроків була необхідність визначення їхнього ставлення до цього вчення, а через нього і до режиму. Саме це мала на меті ініціатива А. Ковача, який у лютому 1977 р. запропонував своїм знайомим дати відповіді на 4

запитання, об'єднані назвою „Маркс у четвертому десятилітті”, а саме: чи може бути надано дефініцію марксизму; марксизм як явище покоління; марксизм та 70-і рр.; шанси марксизму. Діапазон відповідей був достатньо широкий, проте панівними були думки про те, що марксизм через застосування правлячою партією став засобом поневолення особистості; після придушення „Празької весни“ у 1968 р. та арешту активістів „Хартія 77“ його суспільні перспективи стали ірреальними; сформувалася потреба у радикальній реформі, до якої марксизм не може запропонувати додану вартість [232, old. 107–113].

Таким чином, відмова від марксизму стала фактом духовного розвитку значної групи угорської інтелігенції. Опублікування результатів опитування А. Ковача у західній пресі, розповідь про це в програмах Радіо „Вільна Європа” призвели до застосування до його учасників репресивних заходів. Здебільшого це була заборона на здійснення закордонних поїздок, а ініціатора було звільнено з роботи у видавництві „Кошут“ [231, old. 113]. Своєю чергою, відхід від марксизму ставив на порядок денний пошук такої ідеологічної системи, яка б найповніше відповідала цілям опозиційно налаштованих осіб. Одним з перших результатів поширення концепції прав людини в Угорщині стала стаття Д. Бенце та Я. Кіша, опублікована під псевдонімом Марк Раковскі, „Угорщина – справді настільки інша?” [135, old. 13]. Стаття була написана в 1978 р. за результатами аналізу ситуації із забезпеченням прав людини в Угорщині. На той час офіційна оцінка міжнародним співтовариством стану забезпечення прав людини в УНР була надзвичайно позитивною. Зі свого боку автори зафіксували системні порушення прав людини в Угорщині, зокрема, у сфері працевлаштування та свободи совісті [231, old. 126]. Ідея захисту прав людини зіграла роль нового універсуму, який став для лівої інтелігенції необхідною складовою у процесі її розриву з марксизмом [231, old. 100].

Завершення етапу формування опозиційної думки в Угорщині дослідники пов'язують з публічними діями її носіїв, що мали міжнародний та політичний характер. Це заяви солідарності з активістами чехословацького угруповання „Хартія 77“ від 1977 та від 1979 рр.

Текст першої заяви солідарності з активістами „Хартії 77”: „висловлюємо солідарність з підписантами „Хартії 77” та засуджуємо застосовані проти них репресії. На наше переконання, захист прав людини та громадянина – спільна справа всієї Східної Європи”. Таку заяву 9 січня 1977 р. підписали: Д. Бенце, Я. Кенеді, Я. Кіш; представники Будапештської філософської школи - А. Геллер, Ф. Фегер, Д. Маркуш, М. Вайда, а також письменники: Ж. Чалог, Д. Далош, І. Еорші, М. Мейсої, П. Надаш, М. Гарасті; поети: Ш. Чоорі, Д. Петрі, мовознавець М. Поп, усього 34 особи [39, old. 13]. Переважна більшість з них належала до тієї групи творчої та наукової інтелігенції, яка згодом оформилася в урбаністичну групу.

Як зазначив у 1992 р. Я. Кіш, „ми не думали про політичну акцію, а діяли, скоріше, з міркувань етичного примусу..., проте цей факт засвідчив, що в Угорщині є, або, принаймні, можлива політична опозиція” [158, old. 9]. Короткий текст заяви та самий факт її підтримки трьома десятками підписантів „лише згодом отримав політичне значення” [158, old. 9], яке цей документ має зараз в історії становлення опозиційного руху в Угорщині.

Вартою уваги є відсутність серед підписантів визнаних діячів культури, відомих своїм критичним ставленням до влади. Ось як пише про це у своєму щоденнику Д. Ійеш: „увечері (прийшов. – *Авт.*) Ференц Югас. Про 30 угорців, що підтримали підписантів „Хартія 77”. І одразу два табори духовного життя. Хоча ніхто не знає ні чеського, ні угорського текстів протесту...Французькі журнали повідомляють список угорських підписантів...Дері, Надь...не отримали запрошення підписати, так само як і я. Що це, ігнорування чи ввічливе помилування?” [150, old.14]. Згодом Д. Ійеш записав: „Свідомо не шукали для підписання... постфактум виглядає правильним, що тільки передова група пішла у наступ. Тоді важка артилерія зможе її захистити. Вважаю вірним, що уряд не ставиться до акції як до *політичної*“ [150, old. 19] (*курсив наш. – Авт.*).

Реакція УСРП на заяву протесту була стриманою. Як свідчать архівні матеріали, 25 січня 1977 року Політичний Комітет УСРП заслухав М. Оварі,

секретаря ЦК з питань ідеології, з усним повідомленням інформативного характеру. Він повідомив про „участь 30 угорських інтелігентів, які зібранням підписів підтримали чехословацьких учасників міжнародного руху під назвою „Хартія 77“, про те, що згаданий рух вимагав безумовного забезпечення прав людини та їхнього відображення в конституції, а також пов'язаний з цим розголос у західній пресі“ [18, 7R/196]. З огляду на те, що Політичний Комітет не запропонував застосувати до підписантів жодних адміністративних заходів та задовільнився неконкретними формулюваннями щодо їхньої „політичної ізоляції“, можна зробити висновок, що пріоритетним для угорського партійного керівництва залишалося збереження позитивного міжнародного іміджу Угорщини як країни, де подібні акції не вважають приводом для репресивного реагування.

Минуло два роки, і на засудження чехословацькою владою активістів „Хартія 77“, яке відбулося 24 жовтня 1979 р., представники угорської наукової та творчої інтелігенції відреагували трьома документами [39, old. 82-88]: двома заявами солідарності, направленими до керівництва УНР, та відкритим листом до засуджених.

Дві заяви солідарності (ініціатори першої – З. Жіллі, Т. Фьолдварі, Д. Гьондьор та другої – Д. Далош та Ш. Радноті) були направлені, відповідно, до Я. Кадара, першого секретаря УСРП, та до П. Лошонці, голови Президентської ради. Вони склалися з декількох речень і за змістом майже повторювали заяву солідарності 1977 р., а саме: містили засудження вироків, винесених активістам, та вимагали невідкладного їх звільнення. У заяві на ім'я Я. Кадара додатково наголошувалося на необхідності застосувати його особистий авторитет для відміни вироку першої інстанції та звільнення засуджених.

Третім документом став відкритий лист Д. Бенце, Я. Кіша та Я. Кенеді до засуджених активістів „Хартії 77“. У ньому автори розглядали протиправні дії влади у контексті розвитку внутрішньополітичної ситуації як в Угорщині, так і в Чехословаччині. Вони наголошували на тому, що їхнє покоління змогло

зрозуміти уроки 56-го року лише завдяки прикладу чехословацького 1968-го. Саме тому вони оцінювали суд над активістами „Хартія 77” не просто як факт порушення прав людини, а як спільну справу всіх народів Східної Європи. Висновок листа мав однозначно політичний сенс – „лише завдяки об’єднанню зусиль народів Східної Європи може народитися демократія” [39, old. 84]. На нашу думку, наявний рівень політичної спрямованості листа, його потенційна конфліктність з існуючим ладом були набагато вищими за ступінь конфліктності, на яку була готова переважна більшість опозиційно налаштованої громадськості. Саме тому, автори вирішили направити цей лист лише від свого імені.

Отже, порівнюючи зміст та міжнародно-політичні обставини ухвалення чотирьох документів: першої заяви 1977 р. та двох заяв і відкритого листа 1979 р., бачимо, що за 2 роки урбаністична група пройшла значний шлях, як в ідеологічному, так і в суспільно-політичному сенсі. Загальногуманістична складова першої заяви знаходить свій подальший розвиток у заявах, адресованих керівництву УНР, та відкритому листі, який визначає для інакомислячих Східної Європи ключове завдання та інструмент його виконання: захист прав людини через поширення демократії завдяки міжнародному єднанню. Такий рівень самосвідомості, який продемонстрував відкритий лист Бенце–Кенеді–Кіша, однозначно засвідчив народження в Угорщині опозиції політичного характеру [39, old. 140].

2.3. Народницька група: історичні витоки, ідеологічні та генераційні складові

Суспільно-політичні джерела позиції, яка стала основою для формування народницької опозиційної групи, знаходимо у діяльності такого відомого явища історії Угорщини ХХ ст., як рух народних письменників, започаткованого на початку 1930-х рр. Його програма передбачала здійснення радикальної земельної реформи, створення процвітаючих дрібних господарств, пошук іноземних моделей для докорінної соціально-економічної зміни життя

незаможного селянства [274, old. 17–18]. Назва „народні“ письменники, була обумовлена тим, що головним об’єктом їхнього художнього дослідження було угорське селянство як носій національних та християнських цінностей, яке у 1920–1930-х рр. переживало глибоку економічну та екзистенціальну кризу. На соціальну несправедливість його положення вказує те, що мало- та середньоземельне селянство, яке у 1935 р. складало загалом 94% землевласників, володіло лише 32% всіх земель сільськогосподарського призначення [262, old. 162]. Саме тому народні письменники вважали своїм громадянським обов’язком знайти вихід з цієї ситуації. Вони були переконані, насамперед Л. Неймет, меншою мірою Г. Фейя, Д. Ійєш, що інструментом її вирішення стане ідея „третього шляху“, яка передбачала, заради вирішення проблем угорського селянства, готовність народників до співпраці з представниками як правого, так і лівого радикалізму [262, old. 211].

„Перша хвиля“ руху народних письменників датується 1930–1956 рр., у рамках якої були вирішені найгостріші проблеми угорського селянства та здійснені радикальні соціально-економічні реформи з метою модернізації умов його життя та праці. Цей процес був започаткований під час режиму М. Горті та продовжено у рамках державного соціалізму. Після поразки революції 1956 р. та внаслідок репресивних дій влади активної діяльності народників як руху не спостерігалось до другої половини 60-х рр. Це пояснюється тим, що УСРП засуджувала діяльність народних письменників першої хвилі, спрямовану на підтримку революції 1956 р., та їх участь у мовчазному бойкоті влади після придушення повстання. Проте, головним ворогом Я. Кадар вважав не народників, а „кліку І. Надя, комуністів-ревізіоністів“. Саме тому УСРП була зацікавлена у підтримці або хоча б нейтралітеті з боку народників. Є. Стандейські, одна з провідних дослідників відносин між режимом Я. Кадара та творчою інтелігенцією, наголошує на тому, що у той час, коли були заарештовані та засуджені до різних термінів позбавлення волі письменники-комуністи Б. Лендьєл, І. Лакатош, Д. Гай, Т. Дері та інші, „з народників навіть випадково ніхто не був ув’язнений“ [268, old. 458–459].

Певний час народники не йшли на співпрацю з владою [268, old. 458]. Показовою в цьому сенсі була еволюція позиції двох провідних представників народних письменників, Л. Неймета та Д. Йєша. Після придушення революції 1956 р. антиурядова позиція Л. Неймета була непохитною. Її зміні не сприяло навіть присудження йому 15 березня 1957 р. вищої літературної нагороди УНР, премії Л. Кошута (грошову винагороду письменник демонстративно передав до бібліотеки гімназії міста Годмезовашаргей).

У червні 1958 р. УСРП ухвалила „Позицію робочої групи з питань теорії культури при ЦК УСРП щодо народних письменників“, чим „...дала зрозуміти письменникам, що вони не можуть втручатися в політику, не можуть створювати рухи політичної спрямованості, мають перебувати винятково у рамках літератури” [267, old. 275]. Цей документ зіграв серйозну роль у зміні позиції мовчазного протесту народних письменників, оскільки „це була відкрита погроза і пояснення умов їхнього подальшого існування в цій країні: приймай, або станеш наступною жертвою“ [247, old. 32–33]. При цьому, документ відзначав позитивний внесок руху народних письменників у боротьбу з фашизмом, проте критично оцінював їх спробу запропонувати Угорщині „третій шлях“, який би врятував країну від крайнощів радянського соціалізму та капіталізму. Саме тому від народних письменників очікували переосмислення їхнього політичного кредо, відмову від діяльності на засадах політичної або мистецької *групи* (курсив наш. – Авт.) та більш активну індивідуальну участь у побудові соціалізму [50, old. 201–206].

Слід визнати, що згодом народні письменники пристали на цю пропозицію. Першим це зробив Л. Неймет, який уже в 1959 р. здійснив поїздку до СРСР, під час та після якої зробив заяви та опублікував нариси, в яких однозначно зайняв позицію примирення з владою та підтримки її курсу на побудову соціалізму. У 1961 р. його було нагороджено золотою медаллю „За працю” [267, old. 444–445], від якої він не відмовився. Чим може бути пояснена така зміна позиції цієї, безсумнівно, талановитої та принципової людини? Вочевидь тим, що діяльність УСРП крім успіхів курсу на політичну

консолідацію принесла позитивні результати і в соціально-економічній царині, сприяла зростанню як соціальної справедливості, так і рівня життя найширших верст населення, насамперед, угорського селянства [92, old. 6, 8].

Свій шлях до примирення з владою пройшов також Д. Ійєш. З 1956 по 1961 р. влада ігнорувала творчі пропозиції письменника, прирікши його до вимушеного мовчання [247, old. 32]. У 1959 р. Д. Ійєш звернувся до Д. Ацела з проханням сприяти у відновленні його на посаді, яка б давала право на отримання пенсії. Пізніше, у січні 1960 р. він звернувся з листом до Я. Кадара, в якому заперечив, що його „мовчання” було пов’язано з бажанням протестувати, але при цьому опосередковано звинуватив владу у відмові друкувати його твори.

У своїй відповіді від 25 січня 1960 р. Я. Кадар привітав намір Д. Ійєша бути корисним угорській народній демократії і заявив, що все залежить від самого письменника [247, old. 34]. Таким чином, основою для примирення цих двох метрів угорського письменництва з владою було як їхнє щире бажання реалізації ідей соціалізму в Угорщині, так і – у випадку Д. Ійєша - пошук матеріальної підтримки з боку влади. Навесні того ж 1960 р. Д. Ійєш дав політично витримане інтерв’ю часопису „Ország-Világ“, („Орсаг-Вілаг“) [250, old. 244]. При цьому народники добре розуміли, що їхнє бачення соціалізму, зокрема, кооперативного руху на селі, на зразок створюваного у Данії, було далеке від того, що почала втілювати у життя УСРП [268, old. 459].

Крім таких відомих фігур, як Д. Ійєш та Л. Неймет, були представники народних письменників, які не мали належного захисту, і їх влада використовувала для проведення показових судових процесів.

Таку роль довелося зіграти гуртку однодумців, відомого як група Пюшкі-Жигмонда, яка з 1957 р. збиралася регулярно для обговорення поточної політичної ситуації та на засіданнях якої події 1956 р. однозначно називалися „народною революцією”. Група одразу потрапила під оперативний нагляд спецслужб УНР. У 1961 р. стало відомо, що група планує здійснити кроки з метою – цілком легального, шляхом збору підписів та звернення до влади –

звільнення з ув'язнення І. Бібо,* відомого угорського філософа, державного міністра уряду І. Надя та популяризації його філософських та політологічних творів за кордоном. Щоправда, збір підписів так і не було організовано через негативний прогноз щодо його успішності з боку одного з прихильників народництва у владі, Ф. Ердеї. У березні 1962 р. активістів групи заарештували. Під час допиту один з слідчих прямо заявив Ш. Пюшкі, що „ми добре розуміємо, що не вам, а вашим друзям-письменникам тут треба сидіти, але їх ми взяти не можемо“. Лідер групи Ш. Пюшкі був засуджений до 4 років і 6 місяців, Д. Жигмонд – до 3 років позбавлення волі, проте вже у 1963 р. всі засуджені учасники групи були звільнені у зв'язку із загальною амністією [268, old. 277–279]. Внаслідок таких репресивних дій влади, будь-які натяки на опозиційну діяльність або публічне виголошення позиції, відмінної від офіційної, у середовищі народних письменників зникли до середини 70-х років.

Появу „другої хвилі“ народницького руху датують другою половиною 1960-х рр. та пов'язують з іменами письменників Л. Неймета, Д. Йєша, П. Вереша, пізніше – Ш. Чоорі та І. Чурки. Певної зміни зазнала мета діяльності руху і його організаційна форма. За умов соціалізму будь-яка *легальна* громадська активність, не санкціонована відповідним чином владою, мала залишатися не лише організаційно, але й *змістовно* у рамках дружніх неформальних зустрічей. Зазнала змін і проблематика, якою займалися письменники та представники провінційної інтелігенції: вчителі, лікарі,

* Іштван Бібо (1911-1979) – видатний угорський правник, філософ, мислитель, відомий своїми критичними дослідженнями антиєврейських законів, ухвалених у 1938-1941 рр. під час регентства М. Горті. Після закінчення Другої світової війни І. Бібо вступив до Національної селянської партії (НСП). Після приходу до влади комуністів, у 1950 р. був звільнений з посади професора державного права Сегедського університету. У листопаді 1956 р. за квотою Національної селянської партії отримав в уряді І. Надя посаду державного міністра. Один з небагатьох офіційних представників уряду залишався в Парламенті і після захоплення Будапешта радянськими військами 4 листопада 1956 р. Закликав до мирного опору загарбникам, передавав відповідні політичні заяви від імені уряду до посольств іноземних держав. У 1958 р. засуджений до довічного ув'язнення, звільнений за амністією 1963 р. і до виходу на пенсію у 1971 р. працював у бібліотеці Центрального статистичного управління.

агрономи, працівники культурно-освітньої сфери меншою мірою – представники угорського духовенства, як УКЦ та і протестантів. Актуальності набули соціальні проблеми угорського селянства доби індустріалізації, а також боротьба проти асиміляції угорської національної меншини за кордоном [250, old. 34–35]. На зміну проблематики справило вплив і те, що внаслідок зміни поколінь, більш активну роль почали грати особи, які народилися у 30-х рр.

У другій половині 60-х рр. першочергового значення набули три теми, які розглядалися представниками народницької групи як пріоритетні: 1) примус селян до членства у кооперативах; 2) катастрофічний стан демографічної ситуації; 3) національне питання, в частині порушення культурно-освітніх прав угорської меншини в сусідніх країнах [250, old. 282].

Примус селян до вступу до кооперативів у 1957–1961 рр. спричинив хаотичний стан в аграрному секторі. Результатом насильницьких дій, які копіювали радянську колгоспну систему, стало зниження продуктивності аграрного сектору економіки на 10%. Це призвело до того, що у 1960–1962 рр. до Угорщини необхідно було імпортувати значну кількість пшениці та кукурудзи з Канади. Кредити були надані СРСР, який таким чином намагався сприяти УСРП у реалізації політиці консолідації. Лише у 1963 р. було внесено низку принципових змін до структури аграрного господарювання, які враховували традиції угорського землекористування [262, old. 427].

Демографічна проблема була ще одним напрямом суспільної активності народників. Слід зазначити, що вони ще в 1960-х роках одними з перших поставили питання про старіння угорського суспільства. На думку Д. Ійеша, „прийде час, коли працюючих буде менше, ніж пенсіонерів, які саме і запровадили порядок щодо регулювання народжуваності. (Закон про вільне здійснення абортів. – *Авт.*)...Може бути порушене питання щодо ...етичної, правової та економічної відповідальності стосовно припинення існування зародка” [148, old. 123]. П. Вереш влітку 1968 р. зазначав: жінкам, які готові народжувати, „державна має забезпечити особливу турботу, бо даремно

збудують новий гарний світ, не буде кому в ньому жити”, маючи на увазі проблему відновлюваності генерацій [156, old. 452].

Слід визнати, що влада почула сигнали народників та з розумінням поставилася до згаданої проблеми. У 1967 р. було вперше запроваджено допомогу для догляду за дитиною до двох з половиною років, яка складала 600 фор. на місяць, а для членів аграрних кооперативів – 500 фор. на місяць. (При тому, що середня зарплата некваліфікованих працівників складала на початку 1970-х років 1600 фор.) [149, old. 250]. Зрозуміло, що ця незначна допомога не могла сприяти вирішенню проблеми.

У контексті різних підходів народників та урбаністів до чутливих суспільних проблем варто згадати проведену у 1973 р. акцію зі збору підписів під листом до депутатів Державних Зборів з протестом щодо обмежень застосування абортів. У листі на адресу голови Державних Зборів УНР А. Апро засуджувались плани УСРП ухвалити законопроект щодо обмеження застосування абортів [74, old. 67–69]. Збір підписів відбувся у серпні 1973 р., невдовзі після оголошення рішення Політичного Комітету ЦК УСРП від 8 травня 1973 р. щодо „процесу філософів“.

Лист підписало 1553 особи, здебільшого представники творчої інтелігенції, походженням та суспільно-духовними цінностями близькі до урбаністичної групи. Згадана акція як для її ініціаторів, так і для УСРП мала однозначно суспільно-політичне значення. Так, М. Лудашші назвала її „першою успішною акцією зі збору підписів після 1956 р.“ і звернула увагу на те, що „і сім років по тому було видно, який глибокий слід залишила вона у свідомості УСРП” [100, old. 60]. Мається на увазі те, що 9 грудня 1980 р. Політичний Комітет, ухвалюючи рішення „Щодо діяльності внутрішніх вороже-опозиційних, фрондуєчих груп“, назвав лист протесту 1973 р. „першою акцією політичного характеру зі збору підписів” [5, 132R/195], яку ініціювали представники опозиції. Участь у акції А. Гегедюша та письменника Д. Конрада сприяла підтвердженню їхньої громадянської мужності, оскільки першого з них було вищезгаданим рішенням Політичний Комітет від 8 травня 1973 р.

виключено з партії [215, с. 290-306], а другого – 9 травня 1973 р. затримано за зберігання рукопису дисидентського характеру, автором якої був М. Гарасті [100, old. 59]. За змістом акція була максимально аполітичною, проте, враховуючи те, що вона відбулася через три місяці після „процесу філософів,” за часом і контекстом проведення вона стала відповіддю будапештської інтелігенції на ідеологічний утиск філософів.

Водночас, слід наголосити на тому, що в акції не взяли участь представники народників, окрім І. Чурки, який на той час ще не входив до числа лідерів групи. Вочевидь, участь у ній для більшості народників була неприйнятною, адже „підвищення культури абортів“, за яке виступали підписанти, було однією з причин демографічної проблеми, яку передрікали П. Вереш та Д. Ійеш. Якщо організатори акції виступали як носії ліберальних цінностей, то народники опонували їм з консервативно-християнських позицій.

Однак найважливішим для народників було питання захисту прав угорської національної меншини в сусідніх країнах. Питання реагування на асиміляційні процеси, від яких потерпала угорська меншина в Румунії та Словаччині, було вже на порядку денному зібрань групи Пюшкі-Жигмонда. Однак після їхнього арешту і засудження громадське обговорення цього питання стало небезпечним [267, old. 300].

Кінець 1960-х початок 1970-х рр. характеризувався значним погіршенням стану задоволення культурно-освітніх прав, створенням небезпеки для збереження національної ідентичності угорської меншини, що проживала в сусідніх країнах. Цей стан І. Ромшич однозначно називає дискримінацією, викликаною, зокрема, в Румунії здійсненням „програми національної гомогенізації“, що мала за кінцеву мету асиміляцію всіх меншин, в тому числі угорців, та створення етнічно та мовно гомогенної румунської держави. Така політика призвела до ліквідації у 1968 р. Угорської автономної провінції у Трансільванії, радикального зменшення шкіл з викладанням угорською мовою, а також до відмови у друці угорськомовних газет. У 1974 р. набула чинності заборона ночівлі туристів з УНР, крім найближчих родичів, у приватних

оселях, було значно ускладнено туристичні та приватні поїздки представників угорської меншини Румунії до Угорщини.

У 70-х роках представництво інтересів угорців, які потерпали від асиміляції у сусідніх країнах, ініціативно взяв на себе Д. Ійєш. Завдяки його значному вітчизняному та міжнародному авторитету (у 1969 р. був обраний заступником голови міжнародного Пен-клубу), у другій половині 1970-х років питання захисту прав угорської національної меншини набуло суспільного розголосу як в Угорщині, так і за кордоном. Відданість Д. Ійєша захисту прав угорців, насамперед, у Румунії та Чехословаччині, іноді набувала ознак тенденційності. Коли у 1968 р. стало відомо про участь Угорщини в агресії проти Чехословаччини, Д. Ійєша хвилювала не доля „Празької весни“, а питання, „яким буде після цього становище угорської меншини в Чехословаччині, Ердеї (угорська назва Трансільванії. – *Авт.*)?.. У словацьких потягах знущаються з угорців, у селах закидали камінням угорські автомобілі” [148, old. 270–271].

Свою позицію Д. Ійєш висловлював неодноразово. Здебільшого це були статті в передріздвяних числах всеугорської газети „Мадяр Немзет”: у 1974 р. це стаття „Очищуючи рани”, у 1975 р. – „Навіщо потрібна нація?”, у 1976 р. – „Дух і насилля”, а у 1977 р. – кульмінація публіцистики Д. Ійєша на цю тему, стаття „Відповідь Гердеру та Аді”, яка була опублікована в тій же газеті у двох частинах 25 грудня 1977 р. та 6 січня 1978 р. Основними тезами цих статей були такі: треба подолати історичну антитезу в угорському суспільному розвитку, яка проявилася в добу 1919–1920 рр., коли діалектична пара: „батьківщина” – „розвиток” (цінності національно-консервативні та ліберальні. – *Авт.*) була розірвана, і ці складові були протиставлені одна одній. Люди, які розмовляють угорською, де б вони не жили, яких би країн громадянами вони не були б, мусять бути членами однієї мовної, духовної, а тому національної спільноти (Така теза мала за надзавдання створення позитивного контексту для вжиття в Угорщині заходів з метою захисту культурно-освітніх прав угорців, насамперед, у тих країнах, де вони зазнають асиміляції – *Авт.*). І нарешті –

безпосередньо по суті проблеми національної меншини: якою має бути поведінка влади та інтелігенції країни етнічного походження меншини, коли „у масштабі суспільства варварським чином паплюжать почуття походження та національності, рідної мови та нації”. Д. Йєш відкинув пропозицію мовчати нібито заради користі тих, кого переслідують. Він вважав, якщо народ не протестуватиме проти того, що „йому заборонено у своєму місті розмовляти рідною мовою...його витіснять з міста...з усіх сфер людської діяльності, а насамкінець – з самого життя” [90, old. 190–191].

Загально відомою стала запропонована письменником формула: „Націоналіст це той, хто порушує права, патріот – той, хто права захищає” [267, old. 308]. І хоча Румунія як країна в останній публікації не згадувалася, відповіддю Д. Йєшу була різка стаття члена Спілки письменників Румунії, академіка М. Георгіу, який звинуватив письменника в антирумунських настроях та брехні [247, old. 37].

Статті Д. Йєша отримали значний розголос як в Угорщині, так і за кордоном. Вони були передруковані у „The Economist“, „Financial Times“, „Le Monde“. Сам письменник з радістю констатував: „американські угорці започаткували рух на захист Ердея” [90, old. 370]. Зміст своєї позиції щодо угорської меншини в Румунії та Словаччині він неодноразово викладав під час зустрічей з дипломатами США, Великої Британії, Болгарії, СРСР. Поступово квартира Д. Йєша в Будапешті стала, за його власним висловом, „справжньою Ердейською Канцелярією у приватному секторі” [90, old. 245].

Завдяки зусиллям письменника почала формуватися значна група угорської інтелігенції, на зібраннях якої найважливішою завжди була тема закордонних угорців. „Одразу про Ердей, Словаччину, про загрозу для закордонних угорців, про брехню та пусті лозунги тих, хто ще зараз будь-який національний „біль” називають агресивним націоналізмом. Це згуртовує, і з поганих новин створює добрий настрій: формує маленьке товариство. Позаяк тут, дійсно, немає приводу для гордості, більше того: це сором. Проте, разом відчувати сором – це вже єднання” [90, old. 451].

Д. Йєш, розуміючи, що позиція керівництва УНР стосовно захисту угорської національної меншини й надалі залишатиметься пасивною саме з огляду на вигідну йому догму про соціалістичну солідарність, спробував виправдати турботу про нацменшину, посилаючись на В. Леніна. У статті „Навіщо потрібна нація” він зазначив, що „шлях розвитку пропонує принцип самовизначення націй, який опрацював і запропонував В. Ленін. Хто не побачить тут момент певної наддержавності, народно-національного єднання, який є складовою інтернаціоналізму, побудованому на доброму фундаменті”. Д. Йєш в той час, коли радянське панування здавалося вічним, прагнучи до розширення рамок духовного життя, намагався знайти для політиків такі пропозиції, які б допомогли забезпечити для угорської меншини гідне життя [267, old. 311-312].

Таким чином, Д. Йєш першим публічно порушив табу і заявив про те, що угорська національна меншина у сусідніх державах потерпає від асиміляції. Його діяльність була оцінена, зокрема, в Румунії, як антирумунська. Поет хотів відповісти на нападки, але Політичний Комітет УСРП на своєму засіданні 30 травня 1978 р. з огляду на небажаність подальшого загострення ситуації в контексті традиційно непростих угорсько-румунських відносин, вирішив, як зазначив Я. Кадар, „захистити честь Йєша”, дати гідну відповідь румунам через пресу та посла Угорщини в Бухаресті, але локалізувати конфліктну ситуацію [33, 252R-260R/260].

Для розуміння позиції Я. Кадара слід врахувати його реакцію на пропозицію Д. Йєша, викладену в проекті листа-відповіді Г. Міхнеу, - скликати міжнародний форум для вивчення проблемних питань національних меншин. „Будь-що це може бути, але не Гаазький арбітраж; саме цього чекають на Заході, щоб така справа потрапила до їх рук....Він це не розуміє? Ми теж могли б героїстувати, ще вдсятеро сильніше. Але не можемо це робити. Через угорську меншину не можемо так діяти” [33, 259R/260]. За рішенням політичного керівництва, П. Пах, директор Інституту історичної науки відповів на звинувачення румунів у газеті „Ейлет еш іродолом” від 8 липня 1978 р. [267,

old. 319]. Проте, ця відповідь стала для Д. Йєша ще більшою образою. „Тепер я зрозумів, чому безрезультатно просив від Добози та Ацела листування (з румунами. – *Авт.*). Макулеску, голова румунської спілки (письменників. – *Авт.*) прочитав лист угорських можновладців. Саме той пасаж, в якому йдеться, ... що є дискусія зі мною у представників духовного життя. Під час обговорення листа румуни казали, що, якщо в угорців є зі мною дискусія, то в них, румунів, є ще більше причин, щоб зі мною дискутувати...Тоді вже виступив Андраш (Шютьо), який заперечив, що я фашист” [151, old. 42].

Таким чином, Д. Йєш, очоливши молоде покоління народників (Ш. Чоорі, М. Ціне, Ф. Кішш), виніс на порядок денний угорського політичного життя „страждання угорства в сусідніх державах“ [267, old. 320], які до цього часу свідомо замовчувалися керівництвом країни.

Публіцистична та громадська діяльність Д. Йєша у сфері захисту прав угорської національної меншини стала можливою, насамперед, завдяки його значному міжнародному авторитету і тому була винятком в УНР до кінця 70-х рр. [151, old. 348]. Водночас, паралельно з діяльністю письменника, що генерувала систему цінностей, відбувалося формування групи однодумців, для яких означені цінності стали основою подальшого розвитку їх суспільно-політичної позиції.

Формування такої спільноти датується дослідниками кінцем 60-х років [231, old. 114] та пов’язується зі створенням т.зв. „Великого народного хуралу“, провідна роль у заснуванні якого у 1968-1969 рр. належала літературознавцю Ф. Кішшу. На думку Л. М. Пінтера, характеру цього утворення найкраще відповідає назва „дружній гурток“, ядро якого формували літератори та літературознавці Ш. Чоорі, Ф. Кішш, Д. Сароз, Л. Фюр, молоді поети Л. Коша, Ч. Д. Кішш, І. Бакош [251, old. 12]. З часом до цього товариства приєдналися або підтримували з ним неформальні, дружні контакти інші представники творчої інтелігенції: Ф. Коша, режисер Ш. Шара, актор І. Шинковіч, письменники Д. Фекете, І. Чурка, науковці М. Бігарі, Ч. Гомбар [81, old. 9–10]. Суспільно-політичний зміст розмов був зосереджений на проблемі угорської

національної меншини, яка проживала в сусідніх країнах. Поза увагою учасників Хуралу не залишалися й суспільно-моральні проблеми сучасності, відповідальність режиму Я.Кадара за їх поглиблення. Важливим моментом діяльності Хуралу було встановлення та підтримання особистих, через М. Ціне та Ш. Чоорі, зв'язків з представниками угорської національної меншини у сусідніх країнах: Чехословаччині та Румунії. Саме завдяки цим контактам Д. Йєш мав можливість особисто зустрічатися з представниками угорської меншини з Чехословаччині та Румунії [150, old. 300]. При цьому Л. Фюр наголошував на тому, що зустрічі товариства проходили легально, оскільки „у нас не було таємниць, які треба було б приховувати” [165, old. 483].

На відміну від урбаністичної опозиційної групи, представники народницької групи не вважали за доцільне займатися самвидавом. (Однак це не стало перешкодою для активної участі деяких з них у підготовці самвидавського часопису „Profil“ („Профіл“) [231, old. 115]. Головними засобами донесення до громадськості та політичного керівництва країни своїх думок були для них часописи, що виходили друком у провінції: „Tiszatáj“ („Тисатай“) (м. Сегед), „Alföld“ („Алфьолд“) (м. Дебрецен), „Forrás“ („Форраш“) (м. Кечкемет), а також у газетах „Jelenkor“ („Йєленкор“) (м. Печ) та „Új Forrás“ („Уй Форраш“) (м. Татабаня) [251, old. 14]. Це було пов'язано з тим, що в столичних журналах їх не публікували через недостатню лояльність до влади [83, old. 126].

УСРП не задовольняла поява незалежних оцінок проблем угорської національної меншини в сусідніх країнах, навіть якщо вони публікувалися в провінційних часописах. З. Біро, який у 70-х роках обіймав посаду начальника управління художньої літератури, преси та інформації міністерства культури УНР, намагався, наскільки можливо, захищати часописи та їхніх редакторів від неформальної цензури та від тиску з боку Д. Ацела [76, old. 158–159], але це не завжди вдавалося. Так, через друк у 1974 році в „Тисатай“ статті громадянина Румунії угорського походження Е. Балога „З погляду „гуманізму меншини,“ був звільнений головний редактор часопису М. Іліа, стараннями якого до того

часу значна кількість поетів та прозаїків, представників народницької опозиції отримали доступ до читача [236, old. 108].

У цьому зв'язку важливо з'ясувати, якою ж була позиція УСРП з питання утисків угорців у сусідніх соціалістичних країнах. Слід зазначити, що за своєю природою проблема угорців у сусідніх країнах була безпосередньо пов'язана з системною проблемою Тріанонського мирного договору 1920 р. та планами Угорщини протягом 1920–1930-х рр. щодо його ревізії. Висвітлення цієї масштабної проблематики виходить далеко за межі нашого дослідження. Водночас, не можна обійтися без того, щоб не з'ясувати, яким чином влада УНР реагувала на „Тріанонську травму“. Звичайно, ні про яку ревізію Тріанонського, а після 1947 р. – Паризького договору мова не йшла. Тим більше, що на початку 50-х років в УНР було фактично досягнуто консенсус щодо подальшої неможливості ревізії. Так вважали історики та філософи, які перебували на майже діаметральних ідеологічних позиціях: від ідеолога Угорської комуністичної партії Й. Реваї до представника Національної селянської партії, філософа, політолога І. Бібо та відомого історика і публіциста доби М. Горті Д. Сегфю. Найповніше цю позицію висловив І. Бібо: прийнявши кордони Тріанону „як фізично, так і духовно, угорці можуть у майбутньому зробити лише дві речі: уникаючи прірви взаємної та безкінечної ненависті, надати приклад мирного співжиття між малими народами та, водночас, відчувати відповідальність за долю угорців за межами країни” [264, old. 90].

Режим Я. Кадара після придушення революції 1956 р. перебував у міжнародній ізоляції. Тому під час його та Ф. Мюнніха, голови Ради міністрів УНР, поїздок у 1958 р. до Румунії та Чехословаччини, вони запевняли своїх партнерів, що в Угорщини немає до цих держав територіальних претензій, а проблеми угорської національної меншини є внутрішньою справою кожної з країн [262, old. 512]. Така позиція Я. Кадара пояснювалася основоположною тезою марксизму-ленінізму про те, що саме за умов соціалізму в країнах Східної Європи будуть вирішені національні проблеми. Реалізація цієї тези оцінювалася не за реальним станом забезпечення прав національних меншин, а

з огляду на збереження солідарності соціалістичних партій та невтручання у внутрішні справи. Не другорядною обставиною було також і те, що до середини 60-х рр. активна турбота про своїх співвітчизників за межами етнічної батьківщини, навіть у разі наявності утисків їхніх культурно-освітніх прав, розглядалася в контексті небезпеки відродження буржуазного націоналізму. І якщо позиція УСРП щодо угорської меншини ще чекала на розвиток, то позиція стосовно „буржуазного націоналізму” була визначена в документі „Позиція УСРП щодо „буржуазного націоналізму“ та „соціалістичного патріотизму“ від 1959 р. таким чином: „мета сьогоденного угорського націоналізму – *це перешкодження будівництву соціалізму, підлив влади робітників, єдності соціалістичного табору* (курсив наш. – Авт.) ...Націоналізм може принести угорському народу лише повернення влади експлуататорських класів, втрату національної незалежності, небезпеку нової війни” [48, old. 227]. За умов існування соціалістичного патріотизму загроза асиміляції угорської національної меншини в сусідніх країнах як така не розглядалася, бо публічно не могла вважатися загрозою взагалі.

Таким чином, інтереси національної меншини, принцип відповідальності за неї були підпорядковані прагматичній політиці, яку здійснював Я. Кадар, і станом на середину 60-х рр. навряд чи мала реальні альтернативи [262, old. 401]. Водночас, наприкінці 60-х рр., тобто вже у хронологічних рамках нашого дослідження, УСРП починає звертати все більшу увагу на проблеми забезпечення культурно-освітніх прав співвітчизників саме в Румунії. Переломним слід вважати 1968 р., коли були здійснено системні кроки, що мали за мету засвідчити увагу УСРП до угорської національної меншини у сусідніх країнах.

Першою ознакою цього стають статті І. Добози, голови СПУ, організації на той час повністю підконтрольної владі. У них висловлювалося переконання, що відповідальність за умови життя угорців за межами Батьківщини не можна називати націоналізмом [262, old. 515]. У тому ж, 1968 р., у рамках Патріотичного народного фронту, всеугорської громадської організації,

покликаній об'єднати усі верстви угорського суспільства, було створено комісію, завданням якої було вивчення ситуації із забезпеченням культурно-освітніх прав угорців у сусідніх країнах.

Паралельно СПУ зайнялася вивченням того, як розвивається культура угорського мовлення у місцях компактного проживання угорців в Карпатському басейні. У 1970 р. за ініціативою Д. Ійєша і Л. Льорінце та за підтримки УСРП було засновано та проведено перше засідання Міжнародного товариства угорської мови та культури, більш відомого під назвою Конференції „Рідна мова”. Існування цієї організації, яка з 1970 р. до 1989 р. провела 6 засідань, сприяло об'єднанню світового угорства навколо основи національної ідентичності – мови [103, old. 43].

Слід визнати, що на той час у керівництва УНР були відсутні будь-які механізми впливу на уряди сусідніх країн, які розглядали питання національних меншин на їхній території, винятково як внутрішньополітичну справу. Багатосторонні організації, утворені країнами соцтабору – ОВД та РЕВ, не передбачали розгляду проблем національних меншин. Не розглядалися вони і на політичних консультаціях між „братерськими” партіями.

Дві спроби переговорів Я. Кадара з Н. Чаушеску у 1977 році позитивних результатів не дали. На думку Л. Ковача, одного з партійних експертів-міжнародників, після невдач домовитися з Н. Чаушеску позиція Я. Кадара полягала в тому, що краще не порушувати питання угорської національної меншини в Румунії, бо це буде лише на шкоду румунським угорцям [75, old. 107]. Саме тому Я. Кадар востаннє зустрівся з Н. Чаушеску з приводу обговорення проблеми національної меншини в 1977 р. Він не бачив сенсу в подальших переговорах з політиком, який ніколи не поділятиме думку Угорщини щодо проблеми. (Варто зазначити, що повним фіаско та значною втратою престижу завершилися переговори з румунським лідером у 1988 р і для К. Гросса) [262, old. 542].

Таким чином, пасивність керівництва УНР у питанні забезпечення прав угорської національної меншини у сусідніх країнах, де вона протягом 60-70-х

рр. стала об'єктом асиміляційних процесів (ЧССР), або асиміляційної політики (Румунія) мала політико-ідеологічне пояснення. Проте саме ця обставина викликала до життя гостру необхідність здійснення захисту прав угорської меншини на рівні окремих особистостей, що знайшло підтвердження у суспільній діяльності та публіцистиці Д. Ійєша. Активна підтримка його позиції низкою угорських письменників, учених і державних службовців призвела до формування невеликого кола осіб, які у подальшому сформували народницьку опозиційну групу.

2.4. Роль угорського самвидаву в активізації опозиційно налаштованої громадськості

Угорський нонконформіст у 70-х рр. XX ст. формував свою життєву позицію не завдяки теоретичній критиці системи, а в контексті конкретних вчинків, одним з яких було створення непідконтрольної цензурі „другої публічності”, тобто самвидаву. При цьому нонконформіст діяв усупереч загальновизнаним та підтриманим владою системі цінностей, і саме тому самвидав став таким вчинком, який „трощить монополію схематичного мислення панівної ідеології, запроваджує до суспільної думки нові поняття та альтернативні ідеї” [134, old. 115].

Першим текстом, що свідомо готувався як самвидав, був рукописний переклад наукової праці І. Селені, здійснений у 1976 р. Я. Кішем та Д. Бенце, які написали до неї передмову [231, old. 103]. Однієї з перших спроб самвидавської діяльності в Угорщині став збірник „Профіл”, зразком для якого слугував польський самвидавський часопис „Zapis“ („Запис”). До його складу увійшли статті, дослідження, прозові твори, друкувати які відмовилися офіційні видання. Збір рукописів розпочався вже в 1976 р. Серед авторів були: поети С. Вароді, Д. Петрі, прозаїки М. Корніш, Ж. Чалог, соціологи Ш. Тар, А. Будаї. Обсяг збірника досяг 1000 сторінок. Однак, за словами ініціатора та редактора збірника Я. Кенеді, він не відчув задоволення, тому що, на його переконання, збірник став свідченням бідності. „Ось так мало було нагромаджено у

шухлядах? З цього аж ніяк не буде рукописної літератури, паперова маса якої у російському, польському та чехословацькому самвидаві вибухає у шухляді письмового столу” [167, old. 214]. На думку Е. Чізмадіа, характерною рисою „Профіл” було те, що в його реалізації взяли участь представники обох груп опозиційно налаштованої інтелігенції: народників та урбаністів [231, old. 114–115]. Водночас, присутність серед авторів представників обох напрямів ще не означала цілковитого збігу їхніх позицій, більше того, ще раз нагадала щодо бачення народниками особливої ролі єврейського елементу в історичному процесі Угорщини в XIX–XX ст. Приводом послугувала фраза соціолога Ф. Кунсабо, якому сподобалася ідея збірника, проте „біда лише в тому, що завжди є проблема угорського радикалізму. От євреї напроголошують, як у 1918 р., ідеї кращі одна за іншу, а потім угорців за це тягнуть до буцегарні” [167, old. 213]. Наявність свого погляду на угорську історію XIX–XX ст. та роль в ній єврейства і надалі залишалася причиною суттєвих розбіжностей у позиціях народників та урбаністів у 1980-х рр.

Подальшим кроком на шляху розвитку угорського самвидаву та консолідації опозиційно мислячої громадськості стало створення проекту „Напло”. Автор ідеї, М. Корніш, у 1977 р. запропонував вести колективний щоденник, в якому документувати „сімдесяті, безнадійні роки”. Він вважав, що завдяки цьому „отримаємо відповідь на запитання, яке так всіх турбує: як ми живемо, чому живемо саме так, як нам треба жити? Це створювало формат для цілковито відповідальної суспільної бесіди, можливої дискусії у вузькому колі друзів” [132, old. 9]. Назва проекту – „Напло” (українською „Щоденник”) точно визначала формат співпраці його авторів: усі учасники „Напло” були розділені на 3 групи по 9 осіб. Рукопис існував у трьох примірниках, до яких учасники вносили свої записи, щотижня обмінювалися ними всередині своєї групи, а потім передавали до наступної групи. Таким чином забезпечувалося безперервне заочне спілкування учасників проекту. До появи у 1982 р. повноформатного часопису „Бесейль”, „Напло” був головним органом урбаністів. Поліція не вважала цю рукописну ініціативу самвидавом і не

переслідувала її учасників. Сам автор ідеї залишив свій проект ще в 1978 р. [231, old. 117].

Складність самоідентифікації опозиційно налаштованої частини інтелігенції полягала в тому, що „в 1978 р. в Угорщині не існувало ні чеської, ні польської „ситуації”. Не було публічно переслідуваних музикантів, не було змін до конституції та загрозливого зростання цін (Польща). Група дисидентів у 1978 р. *шукала* (виділення курсивом в оригіналі. – *Авт.*) ті внутрішні чинники, за допомогою яких могла би змістовно наповнити свою діяльність, перейти від неприйняття до опозиційності. Однак такі внутрішні чинники знайти було нелегко” [231, old. 124].

При цьому учасниками проекту було визнано, що „інтелігенція не підготовлена для розробки дієвих теорій” (О. Шолт, Т. Фьолдварі), а якщо і була б підготовленою, то ще невідомо, чи розпочала б цю роботу (А. Ковач), оскільки така діяльність виходила б за межі інтересів цієї соціальної групи і змусила б задуматися над проблемами інших суспільних груп та прошарків. Важливим негативним моментом було також думка, що немає такої духовної сили, яка б могла самоорганізуватися у громадський рух [231, old. 125]. Завдяки розгляду відповідей стає зрозумілим серйозна неготовність навіть цієї частини інтелігенції до формування своєї позиції. Наявність невдоволення ситуацією, неприйняття моральних цінностей процесу консолідації не було достатнім чинником для опозиційної діяльності. Водночас, без підготовчого етапу невітної саморефлексії, неможливим був би подальший розвиток.

До раннього періоду самвидаву в Угорщині слід також віднести машинописні часописи: „Мадяр Фідбель”, який був спрямований на висвітлення подій в Угорщині та долі угорської меншини в сусідніх державах, а також „Келет-Европаі Фідбель”, який друкував здебільшого переклади самвидаву та емігрантської преси („тамвидаву”) країн радянського блоку [196, с. 99].

Вплив угорських еміграційних центрів на розвиток опозиційного руху достатньо повно окреслений у „Доповідній щодо діяльності внутрішніх вороже-

опозиційних, опозиційно налаштованих груп” відділу ЦК УСРП з питань науки, середньої освіти та культури, підготовлених для Політичного Комітету. Як факт, що не потребує додаткових доказів, вважалося, що акції опозиції були „керовані з назовні і направлялися західними підливними центрами та еміграційними організаціями або групами ще до 1977 р. Після 1977 р. закордонні центри відкрито почали підтримувати угорську опозицію. Це проявлялося не лише наданням широкої гласності діяльності опозиції через радіо „Вільна Європа” та інші радіостанції, але й тим, що з метою більш ефективного поширення творів самвидаву в 1978 році в Парижі було засновано видання „Мадяр Фюзетек”. У доповідній зверталася увага на персональний склад редакційної колегії видання, який формувався за принципом „народного фронту (це забезпечувало найширше представництво суспільних сил і мало сталі історичні традиції в історії Угорщини ХХ ст. – *Авт.*), а саме: І. Боршоді, Ф. Фейто, З. Сабо – особи близькі до народницької групи; І. Кемень, П. Кенде, Б. Кірай, Д. Шопфлін, І. Селені – чиї погляди кореспондувалися з позицією урбаністичної групи [23, 137R/195].

Одним з яскравих прикладів застосування принципу „народного фронту” дослідниками вважається організація роботи з підготовки до видання збірника статей „У пам'ять Бібо”, який став одним із значних творів угорського самвидаву початку 1980-х років.

Відомо, що задум подарувати І. Бібо на його 70-річчя (7 серпня 1981 р.) збірник праць, присвячених його філософсько-політологічному спадку, виник у Я. Кенеді та П. Рейза ще у 1978 р. [251, old. 32]. Смерть філософа у травні 1979 р. та друк окремого числа „Мадяр Фюзетек,” присвяченого його пам'яті, прискорили реалізацію задуму. Розробив план збірника та керував редакційною роботою Я. Кенеді. Членами редакційної колегії збірника стали: Д. Бенце, Ш. Чоорі, Ф. Донат, А. Гьонц, А. Халда, Я. Кіш, П. Рейз, Й. Сюч, З. Тордаі. До збірника увійшли статті, есе, вірші 75 авторів. Крім робіт членів редакційної колегії, це були праці І. Еорші, Д. Конрада, Ш. Радноті, М. Гарасті, М. Вайди, а також відомих письменників: Д. Ійєша, Д. Фекете, І. Чурки, Г. Кейпеша,

М. Мейсої, І. Ваша, Ш. Веореша, істориків, літературознавців, священнослужителів, побратимів І. Бібо по тюремному ув'язненню, а також 4 авторів з поза меж Угорщини (з Бухареста, Клужа та Братислави). З самого початку роботи над збірником він передбачався саме для офіційного друку та легального розповсюдження у країні [231, old. 196]. Наприкінці жовтня 1980 року рукопис обсягом в 1100 сторінок було передано Ф. Донатом до державного видавництва „Гондалот”, перші контакти з редакцією якого засвідчили готовність видати книгу. Проте, згодом з'ясувалося, що умовою видання є вилучення зі збірника статей п'яти представників „непримиренної” опозиції: Ф. Доната „Іштван Бібо та основоположні питання угорської демократії”, Я. Кіша, Д. Бенце „Обмежена революція, неповноцінна багатопартійна система, умовний суверенітет”, М. Вайди „Громадянське суспільство та демократія”, Г. М. Томаша „Республіканські роздуми”, М. Гарасті „Бібо як символ”.

У цих статтях автори наголошували на високому інтелектуальному рівні наукових пошуків вченого та оригінальності його позиції як політика. На їхню думку, її головними рисами були: відмова від насильства, прагматизм, спрямованість на знаходження компромісу у складних політичних умовах. З огляду на поступове пожвавлення інакомислення в Угорщини такий збірник міг би стати важливим духовним сигналом для суспільства, що перебувало у пошуках нових світоглядних орієнтирів. Саме тому Ф. Донат і члени редакційної колегії відмовилися вилучити статті, які несли основне ідеологічне навантаження [274, old. 191].

Після цього доля збірника вирішувалася у відділі ЦК з питань науки, середньої освіти та культури, а також у Комітеті з питань агітації та пропаганди ЦК. Оцінку організації роботи над збірником та його політичної спрямованості містить доповідна керівника цього відділу М. Корнідеса „Про книгу „У пам'ять Бібо”, відомої як доповідна Корнідеса–Кноппа [53, old. 120].

Відповідаючи на запитання, чому саме творчість І. Бібо стала приводом для об'єднання зусиль представників різних груп та напрямів, в доповідній

наголошувалося на тому, що „виняткове місце І. Бібо на периферії руху народних письменників, його участь у діяльності Селянської партії, європейська освіченість, комплексне суспільствознавче бачення та культурність, громадянські, демократичні ідеї зробили його спадок таким, що може на опозиційній платформі подолати народницько-урбаністичні суперечності” [53, old. 122]. Наголошувалося на тому, що глибокій зацікавленості опозиційної угорської інтелігенції у творчості І. Бібо сприяло і те, що одним з провідних положень історичних досліджень І. Бібо було неприйняття „фальшованого” компромісу 1867 р., який призвів до створення дуалізму, Австро-угорської імперії. Своєю чергою опозиційна інтелігенція 70-х років ХХ ст. знайшла у працях І. Бібо історичний принцип для відмови від фальшованого компромісу Я. Кадара. Це був той елемент, через який система поглядів І. Бібо, поряд з ідеєю захисту прав людини, замінила відкинутий марксистський світогляд [231, old. 197].

Філософський та поведінковий спадок І. Бібо створював підстави до його різнопланового трактування. Якщо Я. Кіш та Д. Бенце знаходили у ньому політичну програму, близьку до потреб сучасної для них ситуації, то інші автори збірника, насамперед народники, найвище цінували у життєвому шляху мислителя саме його поведінку неприйняття авторитарного режиму [231, old. 199]. Політичну оцінку спадку філософа надав Ф. Донат: „виняткове відчуття реальної політики, яке мав Бібо, а також коло його суспільно-філософських пошуків складають той демократичний мінімум, який може об’єднати народників та урбаністів, антимарксистів та ревізіоністів, науковців, що належать до істеблішменту, та групу мислителів, яким заборонено офіційне працевлаштування” [126, old. 394].

У доповідній поіменно були названі особи, які належали до „ядра,” або „непримиренної” опозиції: Д. Бенце, Д. Ференц, І. Еорші, Й. Галі, М. Гарасті, Я. Кенеді, Я. Кіш, Д. Конрад, А. Ковач, Ж. Кроковай, Г. Молнар (Бухарест), Ш. Радноті, П. Рейз, П. Салаі, Ш. Сіладі, Г. М. Томаш, М. Вайда. Як бачимо, це представники урбаністичної групи та один представник Будапештської

філософської школи – М. Вайда. Узагальнюючи ідейну спрямованість збірки, автори доповідної відзначали, що І. Бібо змальований в ній як один з видатних політичних мислителів та гідний продовжувач демократичної традиції, яка бере свій початок від І. Сечені, Л. Етвеша, Й. Деака. Такий підхід авторів збірки партійні аналітики оцінили як творення міфу та традиції.

Було зазначено, що роздуми авторів збірника були сконцентровані на трьох тематичних напрямках:

1. Оцінка легітимності системи державного соціалізму в регіоні ЦСЄ. „Соціалістична система в Угорщині, але і в інших країнах Центрально-Східної Європи нелегітимна. Її легітимність була втрачена у рік повороту (1948 р. – *Авт.*), тому що внаслідок путчу (за підтримки радянських багнетів) були знищені засади демократії і меншість силою заволоділа владою...За отриману владу партія та держава заплатили національною незалежністю та перешкоджали реалізації суверенного права народу на виборність керівництва...На думку декого з авторів збірника визволення (від фашизму. – *Авт.*) таким і не вважається, проте між двома альтернативами – полюсами якої, вони вважають, є не соціалізм та капіталізм, а диктатура та демократія, - знову перемогла диктатура.

2. Оцінка подій 1956 р. в Угорщині. „Опозиційні автори збірника реабілітують 1956 р. як революцію, як стихійне повстання народу, почуття власної гідності якого було глибоко ображено. На їхню думку, у 1956 р. відбулася спроба створення правонаступництва стану до 1948 р., відновлення демократичних інституцій та багатопартійної системи. Цю демократичну „революційну” спробу радянські війська втопили в крові, результатом їхньої інтервенції стало правління Я. Кадара, який, таким чином, є продовженням нелегітимного використання влади” [53, old. 124].

3. Програмні засади опозиції: політичний плюралізм, багатопартійна система. „Спільною є позиція опозиційно налаштованих авторів і щодо програмного положення стосовно досягнення політичного плюралізму, а дехто безпосередньо називає і багатопартійну систему”.

Тематику угорської національної меншини порушили у своїх статтях: Ч. Д. Кішш, І. Ковач, М. Дураї (Братислава), Д. Літван. Вони наголошували, що вирішенню проблеми національної угорської меншини в сусідніх країнах сприятиме політичний плюралізм; публіцистика, яка захищає права угорців у сусідніх країнах, не може зашкодити справі співробітництва народів Подунав'я; проблема національної меншини в регіоні ще не осмислюється в контексті демократії та свободи [53, old. 127].

У підсумку автори доповідної наголошували на тому, що особливістю збірки стала колективна поява осіб, які брали активну участь у контрреволюції 1956 року (Ш. Балі, Ф. Донат, Й. Галі, А. Гьонц, Л. Гегедюш, Ф. Мереї). Пропонувалося, у разі нелегального поширення збірника, до його учасників застосувати відповідні каральні заходи, насамперед до тих з них, які були членами УСРП [6, 130–148R/195].

Слід зазначити, що Комітет підтримав також самокритичний висновок щодо необхідності сприяти поширенню філософсько-політичного спадку І.Бібо, зокрема з метою забезпечення дискусії з представниками „третього шляху”. Для цього у 1986 р. було видано тритомник вибраних творів [126, old. 131–135]. Слід додати, що сам збірник „У пам'ять Бібо” було видано в Угорщині ще за часів правління Я.Кадара у 1984 р. у самвидавському виданні „Мадяр Октобері Кіадо”. Інформація щодо репресій проти авторів збірника або його видавців – відсутня, що свідчить про значну динаміку (порівняно з 1980 р.) у лібералізації позиції УСРП стосовно опозиційної діяльності.

Таким чином, підготовка до видання збірника мала низку позитивних наслідків суспільно-політичного характеру для розвитку опозиційного руху в Угорщині.

Перший з них – поширення статей представників „ядра” урбаністичної групи та їхня ідеологічна сміливість. Вони наполягали на тому, що система угорського соціалізму не є легітимною і має бути змінена. Засобом її зміни є відновлення суверенного права народу на виборність керівництва країни через участь у виборах за зразком західноєвропейської представницької демократії.

Події 1956 р. в Угорщині кваліфікувалися як народне повстання, „революційна” спроба повернення демократичних інституцій 1947 р.

Другий – організаційний. Відбулася успішна спроба застосування принципу „народного фронту” у справі дискусії з режимом Я. Кадара. Звичайно, не слід перебільшувати саме політичне значення цього „народного фронту”, оскільки участь представників різних груп (урбаністів, яких було більшість, декількох представників покоління учасників революції 1956 року та декількох представників народників) у редакційній колегії ще не означає об’єднання саме політичних зусиль. Проте, більшість дослідників наголошують на цьому позитивному аспекті [251, old. 32].

Робота над підготовкою самвидавського видання стала особливо важливою для розвитку урбаністичної групи, оскільки актуалізувала освоєння ідеї І. Бібо щодо обмеженої та планованої революції. Слід зазначити, що ця ідея була викликана ситуацією, що склалася в Угорщині в 1945 р., і мала на меті свідоме керування суспільними процесами заради виведення країни з кризи, а саме – консолідацію суспільства та здійснення радикальних реформ. Такий підхід І. Бібо вважав можливим поширити й на соціалістичний рух в країні. При цьому він наголошував на тому, „що завданням є не те, щоб протилежні речі робити одночасно і без плану, а точно й конкретно треба визначити ті сфери, де будуть застосовуватися соціалістичні рішення, і такі сфери, де – капіталістичні” [77]. Я. Кіш та Д. Бенце саме цей розподіл вважали найважливішою думкою І. Бібо. Цей підхід вони хотіли застосувати для розподілу діяльності опозиції у сфері відносин з партією та у сфері відносин з суспільством, ще точніше: у сферах державного права та правових засад розвитку громадянського суспільства. „Для здорового розвитку політичної поведінки громади обов’язково має бути щось, на що ми спиратимемося, необхідним є будь-яка маленька сфера, яку ми зможемо назвати своєю” [109, old. 386–403].

Більшість дослідників погоджуються з тим, що найзначущим виданням угорського самвидаву став, безумовно, часопис, „Бесейль”, поява якого стала „епохальною подією” [231, old. 209]. Глибоко символічною є етимологія назви

– бесейльо. Так на тюремному жаргоні називається приміщення у в'язниці, розділене на дві частини ґратами, через які відбуваються зустрічі та розмови між відвідувачами та ув'язненими.

До редакційної колегії часопису входили: М. Гарасті, Я. Кіш, Ф. Кьосег, Й. Надь, Д. Петрі, О. Шолт та Ш. Сіладі. Постійними авторами „Бесейльо” були: Д. Конрад, Я. Кенеді, М. Г. Томаш, М. Сабо, Е. Салаї, П. Салаї, М. Балінт, І. Петьо, Г. Івані, М. Вайда.

За своєю структурою „Бесейльо” свідомо повторював радянський часопис „Хроніка поточних подій”. Це було зроблено з двох причин: у часописі були відкрито зазначені імена, адреси та телефони членів його редакції, а головною метою було поширення нецензурованої інформації. Водночас, на противагу «Хроніці», в якій не було редакційних статей та програмних заяв, у „Бесейльо” вони з’являлися постійно. Серед повідомлень найчастіше були такі, що містили інформацію, яку не розповсюджували державні угорські ЗМІ через її цензурну заборону. До другого – належали авторські статті Я.Кіша та інших членів редколегії, які були зразками політичної публіцистики високого рівня. Вважалося, що кількість читачів „Бесейльо” на початку 80-х років коливалася від 7 до 15 тис. громадян Угорщини. Наскільки можливо, це сприяло досягненню головної мети видання часопису – ліквідації монополії держави на інформацію [274, old. 192]. Кредо часопису було сформульовано вже у редакційній статті першого числа „Бесейльо” буде розповідати про конфлікти між особою та системою, для того, щоб зберегти та поширити цей досвід. „Ясна річ, ми розкажемо і про ті події, які в Угорщині називають діями опозиції...Але наша мета інша, ніж створити такі собі новини опозиції. *Відповідно до наших можливостей хочемо допомогти тому тихо вируючому натовпу людей, над яким дві карликові меншини – опозиція та керівництво країни – голосно сперечаються одна з одною, сформувати про себе правдиву картину*” [131, old. 11–12] (виділення курсивом у оригіналі. – Авт.)

Саме з огляду на таку декларацію редколегії, Е. Чізмадіа наголошує на оригінальності її позиції, яка, на відміну від інших часописів, вважала, що дії

опозиції мають бути продовженням проявів непокори з боку суспільства, як їхнє доповнення та розвиток. Тобто, автори часопису не мали наміру нав'язувати суспільству своє бачення політичного розвитку, пропонувати *за нього* (виділення в оригіналі. – *Авт.*) політичну програму, а чекали такого кроку від суспільства [231, old. 208]. Наскільки цей підхід був усвідомлено-програмним, важко судити, оскільки і Е. Чізмадіа визнає, „безперечно, таке „непевне” визначення потенційної бази опозиції призводило до розмиття позиції. Вочевидь, цьому посприяло і те, що серед урбаністів не було одностайної думки щодо доцільності заснування часопису: Я. Кіш виступав „за“, Д. Бенце – „проти“ [231, old. 208–209].

У 1992 р. Я. Кіш згадував: „заснування „Бесейльо” було справою етичною...Обрана назва часопису – „Бесейльо” – і тут вказувала на подвійність сенсу: у цьому приміщенні засуджений перебуває за ґратами, але все ж таки може вільно звертатися до близьких...Ми не були ані реформаторами, ані революціонерами. Ми розуміли, що наш час в Угорщині не був часом революцій...У 1980-х роках реформатором в Угорщині вважався той, хто, прийнявши визначені владою правила політизування, намагався переконати владоможців у необхідності змін” [131, old. 5]. Я.Кіш наполягав на тому, що військовий путч у Варшаві 13 грудня 1981 р. не завершив новий період бродіння в регіоні, як це було 4 листопада 1956 р. та 21 серпня 1968 р., а, навпаки, розпочав всеосяжну кризу світової радянської системи. Тому його бентежило, чи буде готова Угорщина до кульмінації кризи [131, old. 5–6].

У редакційній статті часопису у 1982 р., з приводу 25-ї річниці Револуції 1956 р., вперше було надруковано розгорнуту інформацію про характер та оцінку тодішніх подій. Було проаналізовано історичні паралелі між подіями 1956, 1968 та 1981 рр., визначено внесок угорської еміграції – „Мадяр Фюзетек”, іноземних експертів К. Лефорта та Б. Ломакса, а також вітчизняних – Ф. Фегера, А. Геллер, П. Кенде у визначення подій 1956 р. саме як соціалістичної революції, з різними акцентами на зародженні безпосередньої

(робітничі ради) та представницької форм демократії (парламент) як цілей суспільного руху, провідною силою якого став робітничий клас.

У часопису були надруковані стратегічні аналітичні матеріали урбаністичної групи, зокрема, „Суспільний договір” (1987 р.), що заклав основи для формування позиції опозиції під час проведення НКС у 1989 р. [227, old. 11] Активно висвітлювалась тема захисту прав угорської національної меншини в сусідніх країнах. Протягом 1981–1989 рр. було видано 27 чисел журналу.

На думку А. Бозокі, „Бесейльо” серед опозиційних видань як змістовно, так і щодо політичного престижу займав, безперечно, провідне місце. Високо оцінив роль часопису та діяльність членів його редакції Г. Демскі: „те, що стосовно національно-народницької системи цінностей з’явилася інша альтернатива, це, безумовно, заслуга цієї групи... Те, що Бібо та Ясі стали живою традицією, без цього гуртка інтелігенції було б неможливим. У цьому історична заслуга засновників „Бесейльо” [161, old. 338].

У листопаді 1983 р. побачило світ перше число часопису „Гірмондо” (українською – „Новини”), який до 1988 р. вийшов в 26 числах. До редакційної колегії у різні роки входили: О. Шолт, А. Надь, Д. Гадо. Авторами були: Г. Демскі, М. Г. Томаш, П. Салаї, М. Вайда, Д. Конрад, Д. Крашшо. У редакційній статті першого числа було зазначено, що часопис буде присвячено „висвітленню таких східноєвропейських зусиль, які ставлять за мету демократичне оновлення країн регіону” [108, old. 1]. З цією метою здійснювався передрук статей з нелегальної преси Польщі, а також з німецькомовних часописів: „Frankfurter Allgemeine Zeitung” (ФРН) та „Die Presse” і „Gegenstimmen” (Австрія). Ці публікації розповідали про ситуацію в Румунії, Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Серед іноземних авторів частіше всього зустрічалися імена А. Міхніка та В. Гавела. Також у центрі уваги часопису були події, які проходили в Югославії (публікації Д. Кішша) та в СРСР. Зокрема, друкувалися інтерв’ю з радянськими дисидентами, які виїхали на Захід [227, old. 12]. Нашу окрему заінтересованість викликала

наявність низки публікацій „Гірмондо”, які присвячені українському дисидентському руху.

Один з активних організаторів самвидаву, учасник урбаністичної групи, Г. Демські вважав, що „серйозна опозиція була в Празі, Варшаві та у нас. *Ще й у Москві* виникли осередки руху на захист прав людини (виділення курсивом наше. – *Авт.*). У цих великих містах існувало середовище, міжнародні зв’язки, інституції, дослідницькі інститути, в яких вирощувалися представники опозиційної інтелігенції” [161, old. 339]. Загалом, через недостатню поінформованість, такий погляд був доволі поширеним в угорському суспільстві, тобто про діяльність дисидентів в СРСР та, тим паче, в Україні знали дуже мало. У цьому контексті особливої ваги набувають інформації про українських дисидентів, надруковані в „Гірмондо” за 1984–1987 рр.

Так, у 11 числі за 1984 р. розміщено передрук повідомлення з „*Neue Zürcher Zeitung*” про те, що члену Української Гельсінської групи М. Горбально, який вже очікував звільнення після відбуття 5-річного строку ув’язнення, було пред’явлене нове обвинувачення у „наклепі на СРСР”. У тому ж розділі повідомлялося з посиланням на джерела з посольства США в СРСР про те, що в одному з радянських таборів „помер український поет Юрій Литвин. Всього провів у тюрмах 25 років. Нібито, він наклав на себе руки”. Третя публікація цього ж числа розповідає про українського дисидента В. Марченка. Після короткої розповіді про його правозахисну діяльність повідомлялося, що судді засудили його до 15 років ув’язнення, не зважаючи на тяжку хворобу. Помер у Ленінградській тюремній лікарні. Йому було 37 років” [122, old. 58–59]. За 1986 р. знаходимо 2 числа, в яких йдеться про українських дисидентів. У першому надруковано розлогу статтю М. Фішбейна „Людська доля в Україні” (передрук з „*Neue Zürcher Zeitung*”), яка розповідала про життя і творчість Л. Костенко та В. Стуса [123, old. 90–91], а у другому числі, у замітці „Волю представникам прав людини” поряд з іншими радянськими дисидентами, Ю. Орловим, А. Корягіним, В. Петкусом, А. Шаранським згадується і М. Руденко як голова Української Гельсінської групи, засуджений у 1977 р. до

7 років ув'язнення та 5 років заслання за статтею „антирадянська агітація та пропаганда” [124, old. 88–89]. У 1987 р. часопис подав передрук з часопису „Kultura”, що виходив у Парижі, щодо протестної акції українських письменників проти будівництва АЕС в Чигирині та про відкритий лист В. Чорновола до М. Горбачова, в якому поет вимагав дозволу на створення опозиційної партії та видання „Українського вісника”. Повідомлялося, що „Український вісник” почав виходити за редакцією В. Чорновола у 1968 р., за що він був засуджений до 6 років тюрми, які були продовжені 5 роками заслання. У 1980 р. були засуджені до різних термінів ув'язнення тодішні редактори „Українського вісника” Олександр та Віталій Шевченки, а також С. Хмара. Також угорський читач був поінформований про те, що були звільнені з таборів: член Української Гельсінської групи М. Горинь, який відбував покарання загалом 17 років та 5 років заслання, а також К. Семенюк, вперше засуджений у 1952 р., загалом провів у таборах 10 років та співпрацював з В. Стусом [125, old. 105].

Ще один друкований орган угорського самвидаву, часопис „Демократ”, виходив протягом 1986–1989 років. Нараховується 41 число цього видання. Керівником редколегії був Й. Надь. Особливістю видання було те, що більшість публікацій виходили як анонімні, а редакційна політика передбачала відмову друкування „фашистських, расовонетерпимих та шовіністських статей, а також таких авторів, які вважають можливим застосування насильства як засобу внутрішньополітичної боротьби” [120, old. 1]. Серед авторів часопису зустрічаємо імена Д. Гадо, Б. Ф. Реймунда, С. Старка, Р. Шашварі, Шерфьозьо, І. Кармента, Ч. Ошкі. Редакція часопису не мала наміру бути суперником вже існуючим виданням („Бесейль”, „Гірмондо”, „Ейгтайок кьозьот”), а ставила собі за завдання доповнювати ті принципові положення, які викладалися в аналітичних статтях, дослідженнях, що друкувалися в цих часописах” [120, old. 2]. На відміну від „Гірмондо”, цей часопис був зосереджений на угорських актуальних подіях, його коротким повідомленням були притаманні „жорсткий стиль та суб’єктивні коментарі” [227, old. 13]. Через орієнтацію на буденність,

короткі та легкочитабельні статті, Радіостанція „Вільна Європа” назвала цей часопис „бульварним журналом опозиції”, з чим редколегія, звичайно, не погодилася [119, old. 10].

Часопис „Ейгтайок кьозьот” був започаткований у 1984 р. як видання суспільних наук філологічного факультету Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша. За легального статусу часопису було видано 6 чисел та одне окреме як літературний випуск. Через цензурні перепони його автори у жовтні 1985 р. перейшли на друкований на друкарській машинці текст, а у листопаді – на ротапринт. Саме у цьому форматі до 1989 р. було надруковано 13 чисел. Серед його редакторів та авторів були: Я. Е. Лазар, Ж. Кестгеї, О. Діосегі, Д. Барток, Л. Русаї, Й. Талата та М. Богнар. Поряд із репортажами про поліцейські заходи залякування (виклики до поліції, вимоги співпраці, обшуки, конфіскації накладу нелегальної літератури), часопис багато уваги приділяв висвітленню життя засуджених, долі „пошматованого угорства”. Поряд з цим автори активно займалися пошуком мирних засобів протесту, друкували матеріали, присвячені культурній, освітянській та мистецькій діяльності. Серед самвидавських часописів „Ейгтайок кьозьот” вирізнявся тим, що регулярно надавав свої шпальти для поезії, прози та графіки. Специфікою часопису було те, що його автори вирішили зосередитися на пошуках способу життя альтернативного загальноприйнятому. Відкидаючи опозиційний mainstream – орієнтацію на велику політику, пропонували замість партійної демократії створювати умови для розвитку демократії громадянської [227, old. 13].

Усі вищезгадані часописи у своїй ідеологічній, суспільно-політичній складових так чи інакше орієнтувались на урбаністичну групу з її ліберально-демократичною концепцією розвитку угорського суспільства.

Крім періодичних видань, урбаністична група та ідеологічно близькі до неї особи здійснювали книговидання. Першим і найпродуктивнішим стало „АБ Фюггетлен Кіадо”, що заснував Г. Демскі. Воно розпочало свою діяльність у 1982 р. і видало низку творів як угорських авторів – Д. Фалуді, так і класику демократичної літератури другої половини ХХ ст.: „Колгосп тварин”

Д. Орвелла, п'єси В. Гавела та романи М. Кундери. Видавництво „АВС Прес” надрукувало „Ніч ополудні” А. Кестлера та біографію Р. Валленберга. Видавництво „М.О. Фюггетлен Кіадо” познайомило угорських читачів з романом Д. Крашшо „56”, збірником нарисів „Угорський щоденник” польського журналіста В. Ворошильського, романом Д. Орвелла „1984”. Поруч з вищезгаданими видавництвами активно діяла низка менших: „Арамлот”, „Каталізатор Ірода”, „Алулнейзет”, „Сабадідьо”,

Спроби народників заснувати власний часопис не увінчалися успіхом. Так, ще за життя Д. Ійєша, у листопаді 1982 р. до ЦК УСРП було подано заявку на створення часопису „Гітел”. За місяць до смерті письменника (15 квітня 1983 р.), міністр культури Б. Кьопеці офіційно повідомив, що з огляду на наявну структуру вже існуючих часописів, немає можливості для заснування нового журналу. Перше число часопису побачило світ лише за рік до зміни режиму, у листопаді 1988 р.

Загалом, протягом 1976–1988 рр. доробок самвидаву склав до 300 книжок та до 20 періодичних видань. Як зазначає Б. Нове, цей доробок був, звичайно, не такий багатий та універсальний, як радянсько-російський, та не мав такого ефекту мобілізації, як незалежна польська преса. Проте дві особливості угорського самвидаву гідні згадки: інтелектуальна сила та його радикальне спрямування до правди і справедливості [267, old. 329].

Більшість самвидавних видань здійснювалася членами урбаністичної опозиційної групи, або особами ідеологічно наближеними до неї. Представники народницької групи самостійно не здійснювали самвидавської діяльності, проте активно співпрацювали, надаючи свої твори та дослідження до часописів урбаністів.

При цьому слід взяти до уваги, що у першій половині 80-х рр. у Польщі зусиллями „Солідарності” було створено автономну структуру, що функціонувала паралельно із владою і яка забезпечила появу того, що стало, за М. Вебером, національно-громадянським класом [205, с. 130]. У той же період в Угорщині не було аналогів ані автономній структурі, ані напруженій боротьби

між урядом В. Ярузельського та „Солідарністю“. В угорському суспільстві ще не було необхідних соціально-економічних чинників, так і організованих громадянських сил. На порядку денному постало питання об'єднання зусиль урбаністичної та народницької опозиційних груп.

Висновки до розділу 2

1. Діяльність Д. Лукача та його послідовників, а також відродження в Угорщині соціологічної науки створили в Угорщині в другій половині 60-х рр.. широкий теоретичний контент, сутність якого полягала у можливості та необхідності значного реформування соціалізму радянської моделі.

2. Після жорстоких репресій проти учасників революції 1956 р. суспільство вимушено було відмовилося від політичних вимог уряду І. Надя та в очікуванні стабільності й матеріальних благ зайняло позиції мовчазного невтручання в політику. Політика консолідації вирішила конфлікт між владою та суспільством на користь влади, а економічна реформа, запроваджена у 1968 р., сприяла подальшій легітимізації режиму Я. Кадара. Проте Корчульська заява засвідчила, що, незважаючи на репресії, яких після 1956 р. зазнала демократична спільнота Угорщини, та успіхи політики консолідації, у державі наявний протестний інтелектуальний та моральний потенціал.

3. У 1972–1973 рр. відбулося остаточне згортання економічної реформи 1968 р. та загальний реванш неосталіністських сил в УСРП. Повернення до догматичного застосування адміністративно-командної системи відбулося як в економіці, так і в суспільному житті, що призвело до організації у 1973 р. „процесу філософів.“ Відмова науковців піти на компроміс із владою підвела їх до межі, яка відділяла наукову дискусію від латентної політичної опозиції.

4. Активна реакція угорської опозиційно налаштованої громадськості на засудження активістів „Хартія 77“, та, особливо, відкритий лист Д. Бенце, Я. Кіша та Я. Кенеді у жовтні 1979 р. засвідчили народження угорської опозиції на основі урбаністичної групи.

5. Суспільна позиція та публіцистична діяльність Д. Ійєша, спрямована на захист культурно-освітніх прав угорської національної меншини в сусідніх

країнах, сприяла творенню суспільно-політичної позиції народницької групи, згуртуванню її учасників навколо ідеї збереження національної ідентичності. Народники не бажали радикалізувати свою позицію та увійти у відкритий конфлікт з владою. Така позиція враховувала традиційне сподівання учасників руху народних письменників в Угорщині на можливість співпраці з чинною владою.

6. Протягом 1976-1988 рр. самвидав в Угорщині у своєму розвитку пройшов шлях від рукописного журналу до регулярних ротапринтних видань часописів та друкованих в типографії значних накладів літературних творів. Опозиційна до режиму Я. Кадара спрямованість більшості статей збірника „У пам'ять Бібо“ отримала своє продовження та актуалізований розвиток у статтях, що друкувалися в часописах „Бесейль”, „Гірмондо”, „Демократ”, „Ейгтайок кьозьот”. Розумінню комплексної кризи соціалізму радянської моделі сприяло інформування угорської аудиторії про дисидентський рух в країнах соцтабору, СРСР та в Україні, зокрема. Більшість самвидавних видань здійснювалася членами урбаністичної опозиційної групи, або особами ідеологічно наближеними до неї.

7. УСРП на цьому етапі не розглядала жодну з опозиційних груп як таку, що створює загрозу для її владної та ідеологічної монополії. Виключення з партії, яке було застосовано до окремих членів Будапештської філософської школи, не виходило за межі внутрішньопартійної боротьби за ідеологічну чистоту лав.

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕЗА ОПОЗИЦІЙНИХ ГРУП У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

3.1. Зустріч в Монорі (14–16 червня 1985 р.): спроба об'єднання зусиль антикомуністичної опозиції

Після успішної співпраці над збірником „У пам'ять Бібо” в одного з її організаторів, Я. Кенеді, виникла думка про доцільність формування суспільної ради, до складу якої увійшли б представники головних груп інтелігенції. Цю ідею підтримав Ф. Донат. Е. Чізмадіа вважає, що саме ця ідея дала поштовх для організації зустрічі представників усіх опозиційно налаштованих груп та сил у Монорі [231, old. 262].

Суспільно-політичну ситуацію в Угорщині на початку 80-х років визначали послаблення, які запровадила УСРП у сфері економіки. Вони забезпечили відносний соціально-економічний комфорт, що за умови помірковано-ліберального політичного керівництва виокремило Угорщину у порівняно стабільний острів серед інших східноєвропейських країн [274, old. 193–194].

В Угорщині не було політичних підстав для створення масового руху на зразок польської „Солідарності“, а про відкриту конфронтацію з режимом Я. Кадара не могло бути й мови, оскільки були відсутні соціально-економічні проблеми та організовані сили, здатні сформувати протестний рух. Таким чином, залишався лише процес розвитку на основі контрольованих владою змін.

Формуванню умов для зближення з народницькою групою сприяло усвідомлення урбаністами важливості проблематики, яка була пріоритетною для Ш.Чоорі та його однодумців, та винесення її на шпальти „Бесейльо”. З 1983 р. майже у кожному номері друкувалися статті та замітки про порушення прав угорців, які проживали в сусідніх країнах, що були принципово важливими для народницької групи, а також висвітлювалася проблематика провінційного життя, наприклад, питання жорсткої цензури провінційних літературних часописів, зловживання владою місцевими партфункціонерами. У

„Бесейльо” регулярно друкувалася інформація про утиски угорців у Трансільванії, було, зокрема, розміщено передмову Ш. Чоорі до книги „Ускрутному становищі”, автором якої був чехословацький дисидент угорського походження М. Дураї.

Значну увагу приділяла урбаністична група правдивій реконструкції подій революції 1956 року. Ці публікації мали за мету підривати авторитет представників владної верхівки. Як приклад для наслідування згадувалися вчинки учасників революції, які, не зраджуючи своїм переконання в ситуації більш суворій, ніж „м’яка” диктатура Я. Кадара, сміливо заявляли про свою патріотичну, антитоталітарну позицію. Таким чином, часопис сприяв формуванню у читачів світоглядної основи для формування активної громадянської позиції.

Як вже зазначалося, більшість представників урбаністичної групи розпочинали як марксисты, проте після придушення „Празької весни” поступово відійшли від марксизму і зайнялися правозахисною діяльністю, початок якої припав на 1979 р. Як влучно зазначив один з активних учасників групи Б. Мадяр, діяльність урбаністів була „провокативним практикуванням політичних прав, відображених у конституції, але які були фактично забороненими... Виходячи з цього, наша діяльність складалася з трьох головних напрямів: акцій зі збору підписів для реалізації прав у сфері свободи слова, видання часопису „Бесейльо” та участь в Фонді на підтримку бідних в якості наочної реалізації права на зібрання” [163, old. 76].

Стратегію діяльності групи слід визначив її лідер, Я. Кіш, який вважав необхідним політично реагувати на кризу, яка насувалася на угорське суспільство. Він наголошував, що більшість учасників урбаністичної групи сприйняла принципи ліберальної демократії, визнала актуальність ідей національної незалежності та автономії національних меншин, при цьому дехто з них продовжував на той час (1982 р.) ідентифікувати себе з якоюсь частиною соціалістичної традиції. Проте все це залишилося позаду. Тепер першочерговим завданням стало, на думку Я. Кіша, формулювання політичної альтернативи та

визначення, які інституційні рішення потрібні для наближення до цих альтернатив. Гідна уваги оцінка Я. Кішем ситуації в країні у порівнянні з польською: „Угорщині загрожує не бурхливий прояв емоцій, а перебільшена самодисципліна. Поки всі намагаються не створювати складнощів для влади, ми повільно занурюємося у кризу, або відтермінуємо можливість вирішити проблеми, які накопичилися за 35 років” [129, old. 121–122].

У цей же період набирає ознак радикалізації діяльність представників народницької опозиційної думки. Це було пов'язано, насамперед, з активізацією в середовищі СПУ критичних настроїв стосовно недостатньо активного з боку керівництва Угорщини захисту угорської національної меншини, передусім, у Румунії та Чехословаччині.

Реакція УСРП на формування такої тенденції серед письменників була досить активною. Документи відділу ЦК УСРП з питань агітації та пропаганди згадували „негативні явища” на форумах СПУ, „демагогічні та політично неприйнятні висловлювання”, кількість яких дедалі зростає. На початку 1983 р. у партійних документах з'являється стійке словосполучення „група під керівництвом Шандора Чоорі”, яка до того ж постійно зростала кількісно. Наголошувалося на особливій небезпеці того, що група Ш. Чоорі намагається очолити дії провінційних осередків письменників з метою їхньої орієнтації на актуальні проблеми угорської національної меншини за кордоном. Особливе занепокоєння УСРП викликало те, що, легалізуючи всередині СПУ діяльність різноманітних письменницьких груп та гуртків, група Ш. Чоорі здійснювала, за оцінкою УСРП, спроби реалізувати у діяльності Спілки принцип плюралізму [251, old. 68–69].

В особі Ш. Чоорі, тоді члена правління УСРП, народницька група, практично вперше, зазнала відчутних репресій з боку влади. Він вважав, що „непродумана до кінця система ідей та практики соціалізму”, яка означає однопартійну систему, знищення чи обмеження приватної власності, руйнування церков, які слугують психологічними, мовними та моральними перешкодами національній асиміляції, прискорені темпи індустріалізації та

зростання міст, що викликають відтік робочої сили з провінції до мегаполісів – ось які чинники насамперед впливають на долю національних меншин. Саме вони є головною причиною нестерпного становища угорської національної меншини як в Румунії, так і в Чехословаччині [84, old. 17]. Ці висновки з вступного слова Ш. Чоорі до книги М. Дураї викликали негативну реакцію керівництва УСРП. На засіданні ЦК УСРП 12-13 квітня 1983 р. Я. Кадар назвав першочерговим політичним завданням партії „боротьбу з хвилею націоналізму, яка відчутно зростає в країні”. При цьому було зазначено, що політичне керівництво із співчуттям спостерігає за долею угорців за межами країни, „проте це природне співчуття не має нічого спільного з націоналізмом та безвідповідальністю” [251, old. 67].

Оцінюючи виступ Я. Кадара на засіданні Політичного Комітету УСРП 21 липня 1983 р., Е. Чізмадіа наголошував на тих словах політика, що сьогодні буржуазний націоналізм є найнебезпечнішою політичною ідеологією [65, old. 205]. Те, що передмова Ш. Чоорі викликала таку різку реакцію влади було, на думку Ш. Ревеса, пов’язано з тим, що це був перший текст антисоціалістичного змісту, який дозволила собі народницька група за часів Я. Кадара. Ш. Чоорі перетнув ту лінію, яка мала слугувати для народників межею опозиційності [256, old. 316–317].

У рішенні Секретаріату ЦК УСРП „У зв’язку з передмовою, написаною Ш. Чоорі до книги „У скрутному становищі” було наголошено на тому, що Ш. Чоорі без дозволу направив до іноземного видання свою передмову, у якій національне питання використав як привід для нападу на соціалістичну систему, поклав на СРСР та соціалістичну систему відповідальність щодо невирішеності національного питання. Документ містив перелік репресивних заходів, які мали на меті зупинити поширення впливу Ш. Чоорі на колег-письменників та, ширше, на угорське суспільство. Було запропоновано заборонити Ш. Чоорі брати участь у поїздках делегацій СПУ за кордон, друкувати його твори політичного характеру, які шкодять інтересам УНР, заборонити в’їзд до Угорщини видавцю Ш. Пюшкі та повідомити про це

ухвалене рішення дипломатичною нотою посольства Чехословаччини, СРСР, Румунії [4]. Тобто, у політиці Я. Кадара щодо питання захисту прав угорської національної меншини, цілком очікувано, продовжував переважати принцип солідарності соціалістичної, а не національної.

Наступ влади на письменницький загал, зорієнтований на народницьку ідеологію, було продовжено у тому ж 1983 р. звільненням з посади головного редактора часопису „Мозго Вілаг” Ф. Куліна, після чого на знак солідарності з ним звільнилася уся редакція часопису, яка „воліє досягнути єдності угорськомовної літератури завдяки вилученню теорії класової боротьби, епізодично виправдовуючи націоналістичні погляди” [107, old. 7].

Останнім аргументом для народницької групи на користь проведення зустрічі в Монорі стала реакція влади на т. зв. „Лист дев’ятнадцяти”. Лист, який підписали провідні представники народницької опозиції та особи, наближені до неї: З. Біро, І. Бакош, М. Ціне, Ш. Чоорі, І. Чурка, Д. Фекете, Л. Фюр, К. Гомбош, етнограф П. Галас, історик літератури П. Пінтер Кіш, Ф. Кішш, Д. Кодолані, І. Ковач, поет Г. Надь, Л. Векерді, Й. Зелнік, режисер Ш. Шара, актори І. Шінковіч, Й. Мадарас, було направлено 27 липня 1984 р. на ім’я Я. Кадара [251, old. 73–83]. Головною ідеєю звернення був заклик до УСРП, яка готувалася до проведення XIII конгресу, „внести до першочергових завдань вирішення доленосних питань угорства”, а саме: прискорити зміни в підходах до „відновлення та зміцнення національної свідомості”, звернути увагу на погіршення становища угорців в сусідніх країнах, здійснити кроки для інституціалізації „відповідальності за їхню долю”. При цьому у листі наголошувалося, що його „метою не є втягування УНР в зовнішньополітичні конфлікти”, тому реалізація пропозицій, викладених у листі, цілковито залежить від УСРП [51, old. 236].

Серед пропозицій першочергове значення надавалося: 1) створенню державного органу високого рівня (комісії, державного секретаріату) з представників влади та незалежних експертів, який би зайнявся формуванням політики щодо угорської національної меншини за межами країни; 2)

заснуванню фонду підтримки закордонних угорців, пропонована назва – Фонд ім. Габора Бетлена*;³) створенню часопису, який би висвітлював проблеми діаспори; 4) започаткуванню трансляції угорського радіо і телебачення на країни Карпатського басейну; 5) заснуванню інституту проблем угорства та національних меншин.

Я. Кадар позитивно сприйняв лист, зазначивши, що його „настрій... прийнятний, нормальний”. Д. Ацелу було доручено зустрітися з його авторами з метою конкретизації їхніх пропозицій та підготовки доповіді Політичному Комітету [20, 9R/132]. А. Кнопп, який разом з Д. Ацелом взяв участь у зустрічі з авторами листа, у своїх нотатках пише про переважно позитивні оцінки як Д. Ацела, так і авторів листа щодо результатів переговорів. Д. Ацел під час зустрічі назвав подання „доброю ініціативою”, а представники письменництва наголошували на тому, що керувалися бажанням „поділити турботи, а не владу” (Ш. Чоорі), „провести не день скарг, а запропонувати свої послуги” (І. Чурка), „ті хотіли б протиставити нас, хто помилково тлумачить наші чисті наміри... Але йдеться не про протиставлення, це партія має... однозначно зрозуміти” (І. Шінковіч) [251, old.76].

Витриманий у позитивному ключі звіт Д. Ацела, оголошений на засіданні Політичного Комітету 23 серпня 1984 р., було взято до уваги та доручено восени подати пропозиції щодо подальших дій [19, 9R/100]. Позиція УСРП щодо „листа 19-ти” була сформульована у відповідній записці начальника відділу ЦК УСРП з питань науки, освіти та культури П. Тетені, розглянутій 11 грудня 1984 р. [51, old. 236–241].

1. Згідно з доповідною, 1 листопада 1984 р. владою було створено міжвідомчу оперативну комісію, яка мала займатися політичною координацією завдань та заходів, які слід здійснити у контексті перебування угорської

* Габор Бетлен – видатний діяч угорської історії XVII ст. У 1620–1621 рр. – король Угорщини. З його іменем пов’язано „Золотий вік Трансільванії” та зміцнення угорської державності на цій території в умовах 150-річного панування Османської імперії у Центральній Угорщині.

меншини в сусідніх країнах. До складу комісії увійшли представники відділів ЦК УСРП з питань науки, освіти та культури, а також з питань агітації та пропаганди, міністерства культури та МЗС УНР. Рівень представництва був достатньо високий, проте було вирішено, що комісія працюватиме без залучення незалежних експертів. Це пояснювалося тим, що комісія матиме непублічний, закритий статус, що було, вочевидь, вмотивовано міжнародною чутливістю проблем, якими вона займатиметься. Таким чином, влада вирішила невідкладно створити власну комісію, аби не допустити до формування політики у сфері угорської меншини за кордоном представників опозиційно налаштованої народницької інтелігенції. Такий підхід влади пояснюються тим, що, на думку П. Тетені, „проблемою є те, що більшість з них (авторів листа. – *Авт.*) розглядають національне питання у сусідніх державах відокремлено від політичних процесів, що відбуваються у них, зосереджуючись лише на проблемах угорства, та схильні звинувачувати у викривленнях, що мають місце у національній політиці, політичну систему соціалізму” [51, old. 239].

2. Створення фонду ім. Габора Бетлена. У доповідній повідомлялося, що питання його створення обговорювалося востаннє 29 серпня 1984 р. з представниками ініціаторів (Д. Йєш, удова З. Кодая, Л. Неймет, Ш. Чоорі). Тоді ж їм було повідомлено про умови, за яких фонд може діяти: Міністерство культури буде курувати діяльність фонду та матиме право вето; особовий склад Ради правління фонду має гарантувати, що діяльність фонду відповідатиме принциповим засадам культурної та зовнішньої політики держави. З огляду на це, було запропоновано надати новий варіант статуту фонду. Станом на 11 грудня 1984 р. ініціатори свої пропозиції не надали. 11 червня 1985 р. міністр культури Б. Кьопеці листом поінформував Я. Мартона, голову правління, про свій наказ № I. 1288/1985 про заснування Фонду Габора Бетлена (зі статусом приватного). Перше засідання правління Фонду відбулося 20 вересня 1985 р. [141, old. 277]. Фонд у зверненні до симпатиків ідеї в Угорщині та за кордоном закликав їх здійснювати приватні та колективні пожертвування на його

діяльність [60, old. 242–243]. Тобто, цю пропозицію народників було виконано, практично, протягом року, з урахуванням, насамперед, підходів УСРП.

3. Заснування часопису, присвяченого проблемам закордонного угорства. Як впливало з інформації П. Тетені, це питання було порушено востаннє 7 березня 1984 р. М.Домокошем. Він зазначив, що редакційна політика часопису не порушуватиме основні зовнішньополітичні інтереси УНР, проте головною умовою була цілковита незалежність редколегії. У результаті переговорів було досягнуто компроміс, що діяльність часопису контролюватиме одне з видавництв. Не вдалося досягти порозуміння щодо особового складу редколегії, до якої могли увійти письменники, які брали участь в акціях опозиції. На думку П. Тетені, виникла небезпека, що таким чином часопис стане форумом для розповсюдження опозиційних поглядів. На цьому переговори припинилися [51, old. 238]. Навряд чи було об'єктивним очікування ініціаторів, що в умовах однопартійної системи правляча партія сприятиме створенню на державні кошти часопису, який міг би займатися розповсюдженням опозиційних поглядів. Отже, часопис не було засновано.

4. Створення інституції з вивчення проблем національних меншин, як угорської в сусідніх країнах, так і меншин, які проживають в Угорщині. На пропозицію відділу ЦК з питань науки, освіти та культури, 15 травня 1984 р. Комісія з питань агітації та пропаганди ЦК УСРП ухвалила рішення про створення групи з вивчення угорської культури в рамках діяльності Національної бібліотеки ім. І. Сечені. Наукове керівництво мала здійснювати Наукова рада, яку очолив директор Інституту суспільних наук при ЦК УСРП. Членами ради мали стати представники відповідних відділів ЦК, МЗС та Національної академії наук. У розвиток цієї ідеї у 1986 р. було створено Інститут вивчення угорства, керівником якого було призначено Д. Югаса, викладача Економічного університету ім. К. Маркса. Отже, і в цьому питанні влада виконала пропозицію „листа 19-ти”, але при цьому відтіснила опозиціонерів від формування політики та наукових досліджень, вочевидь, з

огляду на вищевикладені міркування щодо неврахування ними реальних можливостей УСРП та уряду УНР у сфері політики національних меншин.

5. Однозначно позитивною та такою, що має бути втіленою у життя, було визнано пропозицію щодо розширення транслявання передач угорського радіо та телебачення на територію сусідніх держав, де компактно проживала угорська національна меншина. Характерно, що ця пропозиція, яка не несла в собі потенційних загроз для загострення відносин між УНР та Румунією і Чехословаччиною і реалізація якої не вимагала погодження з владою цих держав, була підтримана одразу [51, old. 240].

Як бачимо, реакція УСРП на „лист 19-ти” 1984 р. була частково позитивною і розтягнутою в часі через об’єктивні та суб’єктивні причини. Комісія без участі незалежних експертів була створена вже восени 1984 р.; переговори щодо створення Фонду у грудні 1984 р. припинилися через вихід з них народників; консультації щодо заснування часопису припинилися у березні 1984 р. також через категоричну позицію ініціаторів; інститут угорства створено у 1986 р.; опрацювання питання транслявання передач радіо та телебачення для угорців в сусідніх країнах було продовжено у 1985 р.

Таким чином, оскільки проблема угорської національної меншини не могла розглядатися поза зовнішньополітичним курсом Я. Кадара на пошук взаєморозуміння з сусідніми соціалістичними країнами, реакція УСРП на „лист 19-ти” не в усіх питаннях збіглася з очікуваннями народницької групи, проте іншою, на нашу думку, бути не могла [235, old. 176–186]. Слід наголосити на тому, що крім негативної оцінки Е. Чізмадіа та Л. М. Пінтера реакції УСРП на лист 19-ти існує інша, яку надав член народницької групи І. Бакош. Він зазначає, що у відносно короткий час відбулася зустріч Д. Ацела з авторами листа, на якій їм було повідомлено конкретні відповіді, після чого могло відбутися заснування Фонду та Інституту вивчення угорства [141, old. 277].

Отже, у середині 80-х років діалог між владою та народницькою групою та її симпатиками був майже зруйнований, а взаємне порозуміння змінилося взаємною нетерпимістю. Влада чекала більшого розуміння того, що її

можливості впливу на сусідні держави обмежені, а народницька група – більш активної протидії асиміляційній політиці у вищезгаданих країнах. Лише у 1988 р. уряд М. Неймета однозначно заявив, що угорці, які проживають за межами батьківщини, є частиною угорської нації [106].

Отже, можемо констатувати, що деякі дослідники не вважають за необхідне аналізувати позицію УСРП, виходячи при цьому винятково з ідеологічних оцінок її діяльності. Водночас, оцінка дослідників діяльності та місця опозиційних груп в історичному процесі, зокрема, середини 80-х років іноді буває недостатньо об'єктивною. У цьому контексті показовою є думка Ш. Ревеса, яку поділяє Л. М. Пінтер [251, old. 83], про те, що негативну реакцію УСРП на пропозицію авторів листа створити комісію високого рівня слід розглядати як втрачений (УСРП. – *Авт.*) шанс розколоти опозицію, відірвати народників від урбаністів. Дослідники вважали, що якби влада у 1984 р. надала позитивну відповідь на вимоги народників, то не відбулося б зустрічі в Монорі, іншими були б результати звітно-виборчого засідання СПУ у 1986 р. тощо. З такими висновками, навіть як припущенням, важко погодитися. У другій половині 1984 р. та на початку 1985 р. найважливішим завданням УСРП, особисто Я. Кадара, було не боротьба з опозицією (або дії, спрямовані на її розкол), яку партія жодним чином не оцінювала як серйозну загрозу режиму, а успішне проведення у березні 1985 р. чергового XIII конгресу УСРП, рішення якого мали б забезпечити подальше зростання рівня добробуту населення, тим самим зміцнюючи суспільну легітимність влади. Тому припущення Ш. Ревеса є, радше, спробою, до того ж непоодинокую, неадекватно збільшити політичне значення дій опозиції, в цьому випадку, народницької, у певний момент суспільно-історичного розвитку УНР.

Саме результати XIII конгресу УСРП слід розглядати як такі, що прискорили процес політизації діяльності обох опозиційних груп. У відповідь на ухвалене у березні 1985 р. конгресом нереалістичне, декларативне рішення про те, що „треба досягти таке надійне зростання, яке зробить можливим подальше покращення балансу, поступове та широке оновлення матеріально-

технічних основ народної економіки, зростання рівня добробуту народу” [59, old. 194], „суспільна думка – і не в останню чергу опозиція – констатували внутрішній крах УСРП, її неспроможність до оновлення,... економічну стагнацію та уникнення політичних реформ” [231, old. 301], частиною яких мала б стати активна політика захисту угорців у сусідніх країнах. На глибинні причини ухвалення УСРП такого патерналістського рішення, яке позбавило партію позитивних перспектив у майбутньому, вказує оцінка ситуації Д. Ацелом, який в інтерв’ю 1992 р. прямо заявив, що „програма зростання мала саморуйнівний характер” і стала у 1985 р. результатом боротьби за керівництво та єдиним шансом для Кадара уникнути краху” [160, old. 67].

Унаслідок вищевикладеного ми вважаємо конференцію в Монорі (14–16 червня 1985 р.) не тактичним маневром народницької групи [170, old. 84–86], а єдино можливим реагуванням на формування загрозливих тенденцій у соціально-економічному становищі країни.

У роботі організаційної комісії конференції взяли участь, практично, ті ж особи, які входили до редакційної колегії збірника „У пам’ять Бібо”: Ф. Донат, Ш. Чоорі, Я. Кенеді, Я. Кіш, Л. Райк, М. Мейсоі, І. Чурка, Т. Бауер.

Серед учасників зустрічі були провідні представники як урбаністської опозиції: Д. Бенце, Г. Демскі, М. Гарасті, Д. Конрад, Л. Райк, О. Шолт, М. Сабо, М. Г. Томаш, М. Вашаргеі, так і народницької: Д. Ченгей, Д. Фекете, Л. Фюр, Ф. Коша, Ш. Шара, Л. Векерді. Активну участь в конференції взяли члени неформальної групи вчених, які представляли реформаторський напрям у діяльності державних установ та наукових інститутів [274, old. 197–198]. Це – М. Бігарі (правник та соціолог), Ф. Гажо (соціолог), Л. Лендьел та Т. Бауер (економісти), які походили з ідеологічно прийнятних для режиму прошарків та родин. За висловом М. Бігарі, ці люди були „героями подвійного служіння” [80, old. 108]. Як науковці вони схилилися до таких реформ, які інші вчені оцінювали як занадто жорсткі та політично ризиковані.

Порядок проведення конференції передбачав, що кожний виступ матиме свого визначеного опонента. Так, доповіді І. Чурки „Нове угорське

самотворення” опонував М. Сабо, виступ Ш. Чоорі „Непоховані думки на тлі краєвиду Дунаю” коментував Я. Кенеді, виступ Т. Бауера „Вісім зауважень до директив з’їзду” – М. Лакі, а завершальному виступу Я. Кіша „Про наші обмеження та про наші можливості” опонував М. Вашаргеї.

Однією з головних тез доповіді І. Чурки „Нове угорське самотворення” стало визначення стану суспільної свідомості як катастрофічного. Серед основних причин цього: суспільна травма внаслідок поразки у Другій світовій війні; відмова від спадку 1956 року призвела до панування громадського нігілізму („...після 2 листопада 1956 угорство живе не своєю історією... в угорській душі все стало примарним. У веселому баракі розважаються нігілісти” [118, old. 29]). Негативні тенденції посилив процес індустріалізації Угорщини, що призвів до фактичного знищення селянства як основного носія національної ідентичності та християнської моралі. Результатом цих руйнівних процесів стало формування такого типу особистості, яка є основою для формування суспільства маскультури та споживання [118, old. 32]. Вирішення цієї проблеми І. Чурка бачив у справедливому та демократичному розподілі інформації та вільного часу; у відновленні авторитету та ролі родини, яка у зв’язку з процесами урбанізації втратила економічну складову своєї єдності, коли батькова праця на землі гарантувала розвиток родини, її неподільний добробут. Зрозуміло, що немає повернення до цього порядку, проте саме батьки несуть відповідальність за зміст і порядок виховання та освіти своїх дітей [118, old. 35]. Історичним завданням інтелігенції, на переконання І. Чурки, є підготовка „програми угорського самотворення”, за допомогою якої нація зможе вийти з цієї катастрофічної ситуації. Поряд з цим програма самотворення повинна бути виразно угорською, побудована на принципах любові, а угорцям треба звільнитися від почуття меншовартості [251, old. 97].

На думку його опонента, М. Сабо, угорське суспільство уклало з владою не компроміс, а однозначно капітулювало перед нею та, залишивши владі сферу політики, „відступило у сферу економіки та матеріального збагачення. Суспільство має не відступати у приватне життя, а засвідчити спротив, тому що

влада „легше йде на поступки, якщо зустрічається зі спротивом”. Для успішного спротиву слід поглиблювати знання у сфері права та самосвідомість [95, old. 46–47].

Погоджуючись з діагнозом, який поставив угорському суспільству І. Чурка, урбаністи заперечували прийнятність запропонованої ним програми. На думку Д. Бенде, вона може розглядатися як платформа для щоденного життя, а не як програма суспільного розвитку [110, old. 109].

Програмною для народників стала доповідь Ш. Чоорі „Непоховані думки на тлі Дунаю”, присвячена висвітленню незадовільного стану забезпечення прав угорської національної меншини в сусідніх країнах, насамперед, в Румунії. Було здійснено аналіз причин перманентного конфліктного характеру угорсько-румунських відносин у XX столітті, серед яких провідною причиною Ш. Чоорі назвав Тріанонський договір: „угорці не зрозуміли, що було в Тріаноні історичною необхідністю, а румуни – те, що в ньому було паплюженням та грубим насильством” [116, old. 51]. Після війни (Другої світової. – *Авт.*) ані М. Ракоші, ані Я. Кадар належним чином не займалися питаннями національної угорської меншини. Першому не була потрібна спільнота з сильною національною свідомістю, а консолідація іншого передбачала викорінення з суспільного життя заінтересованості у національному питанні. На думку письменника, виходом з цієї ситуації є стихійна самоорганізація громадян, які усвідомлюють справжні національні інтереси угорства, їхня консолідація з представниками меншини.

Політику угорського уряду щодо захисту прав угорської меншини в сусідніх країнах Ш. Чоорі вважав провальною. На його думку, треба обрати вірний тон: не звинувачувати, не нападати на владу, наприклад, Румунії, а ознайомлювати світову спільноту з фактами та проблемами. Ш. Чоорі вважав, що головною проблемою, якою має займатися опозиційно налаштована інтелігенція, є захист прав угорської національної меншини. Він звертався безпосередньо до уряду із закликом до невідкладних дій, з чого можна зробити

висновок, що він не виступав за загострення відносин між опозиційно мислячою інтелігенцією та владою.

Коментуючи його виступ, урбаніст Я. Кенеді зробив наголос на тому, що „питання національних меншин для зацікавлених країн належить, насправді, до їхньої активної зовнішньої політики. Тому обов’язок еліти кожної країни ЦСЄ слідувати основоположним демократичним принципам, коли уряди деяких держав готуються пожертвувати свої національні меншини на вівтар політики великих держав...боротьба проти спустошення поняття демократії тотожна захисту національних меншин” [127, old. 63].

Я. Кіш виступив із доповіддю „Про наші обмеження та можливості”, в якій він зазначив, що для того, щоб зовнішня політика уряду була більш активною, Угорщині потрібні союзники. Водночас, поле маневру надзвичайно вузьке, оскільки країни-члени ОВД не зацікавлені у конфліктах навколо питань національних меншин, а західна суспільна думка боїться безпосередньо зачіпати це питання. Водночас, угорській владі слід відчувати, що активна частина угорського суспільства, інтелігенція очікують від неї дій, і в цьому союзниками можуть бути групи незалежної, демократично мислячої інтелігенції країн Східної Європи [251, old. 105].

Я. Кіш розглянув також соціально-економічну ситуацію в Угорщині у контексті основних напрямів діяльності опозиційних груп. Основні тези його виступу: у керівництва країни відсутня чітка та дієва програма подальшого розвитку. Не можна одночасно приборкати інфляцію та збільшити соціальні стандарти; відсутність в УСРП програми передбачає наявність такої в опозиції. Концепція економічної реформи, розроблена в Угорщині економістами-реформаторами, найбільш зріла, порівняно з іншими країнами соцтабору. Водночас, тенденції до розпаду родини, криза цінностей, проблеми в національній ідентичності, алкоголізм та самогубства разом з необхідністю захисту прав угорської національної меншини турбують, головним чином народних письменників. При цьому, питання прав людини тривожать ще

меншу за кількістю групу інтелігенції, яка в 70-і роки свідомо обрала маргіналізацію і робить спроби створити непідцензурну пресу.

Я. Кіш вважав найбільшим недоліком розпорошеність сил угорської опозиції, унаслідок чого відсутня спільна програма, яка б дала відповіді на ключові економічні, соціальні й національні питання. Необхідність об'єднання зусиль опозиції Я. Кіш аргументував також наявністю різних суспільно-політичних адресатів. Для суспільствознавців-реформаторів це частково керівництво УСРП та представники державного апарату. Для народних письменників – студенти, вчителі, вихователі, бібліотекарі, здебільшого провінційна інтелігенція, яку об'єднує ідея збереження національної ідентичності. Позитив народників у тому, що вони заповнюють той вакуум, який залишає за собою радянська система офіційних цінностей, а недолік – в тому, що діяльність на основі цих ідей може дати почуття єдності для людей, які змушені маргіналізуватися, проте не створює умов для формування суспільної програми.

Адресатами урбаністичної опозиції є також молода інтелігенція, але переважно міська, насамперед та, яка проживає в Будапешті. Вона до 1981 року вже робила спроби заявити про свою окремішню думку, розширювала своє коло, а пізніше, за польським прикладом, організовувалася та займалася створенням незалежних засобів інформації. Після поразки польського демократичного руху певна її частина втратила надію, але залишилася активна група, редакція „Бесейльо“, яка завдяки розвитку репринтного самвидаву отримала доступ до широкого кола громадськості.

В історичному сенсі після 1968 р. багато експертів вважали, що пріоритетність ринкового врегулювання економіки може співіснувати з підзвітністю підприємств партійній системі, а для політичної демократизації достатньо, щоб всередині ієрархічної системи було розгорнуто можливості контролю та ініціативи з боку суспільства. Зараз ці уявлення довели свою нереальність. У 1981–1983 рр. Угорщина дійшла межі розвитку, передбаченого

радянською системою. З того часу розпочалася балканізація економічної, політичної та моральної складових життя країни.

Я. Кіш вважав також необхідним з'ясувати на той час неврегульований у правовому сенсі зміст „керівної ролі” УСРП. Для цього слід визначити: у яких відносинах перебувають рішення ЦК та Державних Зборів; опублікувати, на які державні посади поширюється право кадрових рекомендацій ЦК; окреслити коло питань, щодо яких керівництво здійснюють місцеві партійні організації; припинити практику управління державою шляхом ухвалення постанов; відновити пріоритетність ухвалення законів, а не постанов ЦК УСРП [130, old. 85–95].

Головний висновок Я. Кіша: необхідним є створення всеосяжної програми для еволюційного виходу з кризи, а не створення умов для політичного колапсу. Йдеться про такий розвиток, зміст якого буде вироблений самим угорським суспільством.

Фах філософа дав можливість Я. Кішу вийти далеко за межі актуальних суспільних інтересів опозиції та сформулювати загальнополітичні та світоглядні засади майбутнього розвитку ситуації в Угорщині. Він закликав рухатися у двох напрямках: у публічному праві до правової держави, а в цивільному праві – до плюралізму, багатоваріативності форм громадського життя. Вважаємо, що на той час така позиція не мала аналогів у суспільно-політичній думці Угорщини, і тому його виступ на конференції в Монорі може бути названий революційним саме за його філософсько-прогностичним змістом.

Зрозуміло, що програмний виступ від урбаністичної групи такого аналітичного рівня навряд чи міг розраховувати на підтримку народницької групи, оскільки передбачав перспективу безпосередньої конфронтації з УСРП, а через неї і з силами соціалізму в СРСР. Серед причин несприйняття такого виступу народниками слід вбачати також усвідомлення небезпеки втрати ними самостійності у прийнятті рішень, оскільки інтелектуальна потужність урбаністів була очевидною.

Утім, на самому засіданні ще прозвучали як з боку народників (Д. Ченгей), так і економістів-реформаторів (Л. Лендшел) позитивні сигнали про необхідність визначення тих положень, щодо яких можливий компроміс, здійснення спільних дій, для чого доцільним є продовжити подібні зустрічі. Позитивно, проте більш помірковано, оцінили результати зустрічі ключові доповідачі, лідери обох опозиційних груп: Ш. Чоорі та Я. Кіш: зустріч відбулася, виступи дали можливість ознайомитися з ідеями та позиціями один одного, треба діяти й продовжити такі зібрання [251, old. 114–115].

Конференція в Монорі отримала висвітлення у вже згадуваних роботах провідних дослідників опозиційного руху Е. Чізмадіа, Р. Тьокеша, Л. М. Пінтера, К. Шаламона, Я. М. Райнера. Всі вони погоджуються щодо етапного значення конференції в історії становлення урбаністичної та народницької опозиційних груп. Вони вважають, що зібрання стало вищим досягненням процесу інтеграції різних груп опозиційно налаштованої інтелігенції, який розпочався задовго до 1985 р. На думку Я. Кіша, „Монор став останньою значною подією років об'єднання зусиль,... коли ще не треба було швидко давати справжню відповідь на основні питання розвитку угорського суспільства” [128, old. 20]).

Активно обговорювалося питання, чи правильно було організовано конференцію в частині пропорційності представлення на ній урбаністської та народницької груп. Так, Й. Надь, який спершу входив до складу редакції „Бесейль”, вважав, що було зроблено забагато поступок народникам, зокрема, у кількісному співвідношенні: якби кількість учасників визначалася за реальним політичним впливом групи, то урбаністів мало б бути втричі більше, ніж народників. Загалом, участь урбаністів у конференції, на його думку, була „значною помилкою” [163, old. 84]. Інший активний учасник урбаністичної групи М. Сабо взагалі вважав, що народники взяли участь у конференції лише з метою шантажу влади. Мовляв, „якщо вона не дасть їм часопис, то вони зійдуться з „цими” [170, old. 84] (з урбаністичною групою. – Авт.).

Як ми вже зазначали, малося на увазі, що народники зверталися до партійного керівництва з проханням надати дозвіл для заснування і забезпечити фінансування для видання часопису „Гітел”, але розуміння не знайшли. Тоді, на думку М. Сабо, народники вирішили зробити демарш і провести спільно з урбаністичною опозицією засідання у Монорі. Проте, „цей маневр народникам не вдавсь, бо уряд замість того, щоб піти їм назустріч, навпаки, зайняв ще більш сувору позицію” [170, old. 84]. Як ми вже зазначали, реагування УСРП на „Лист 19-ти” засвідчило, що у тих моментах, на які УСРП могла погодитися, відбувся прогрес, та ідеї народників, але саме ідеї, а не їхні пропозиції в усій повноті, отримали своє втілення, беручи до уваги існування соціалізму та однопартійної системи. Тому така категорична оцінка М. Сабо зайвий раз доводить існування стійких, не завжди об’єктивних антипатій до народників з боку певної частини урбаністів.

Загалом, зустріч в Монорі підтвердила як готовність і заінтересованість учасників у діалозі, так і наявність значних розбіжностей між опозиційними групами у системі цінностей та баченні своїх завдань у контексті розвитку соціально-економічної ситуації в Угорщині. І хоча ці різні підходи на разі могли бути ігноровані, згодом вони стануть значною перешкодою для проведення спільних акцій. Це знайшло своє підтвердження у 1987 р. під час спроби організувати Монор-2.

3.2. Позиція УСРП стосовно діяльності опозиційних груп

Надання політичної оцінки конференції в Монорі не було серед пріоритетів влади, оскільки присвячена цьому інформація відділу ЦК з питань науки, середньої освіти та культури „Про червневу конференцію 1985 р. у Монорі” [52, old. 259–266] з’явилась лише 10 лютого 1986 р., більш, ніж через півроку після самої події.

Автором інформації (завідувачка відділу К. Радіч) було відзначено, що крім всіх відомих представників буржуазно радикальної та т.зв. народної груп у заході вперше взяли участь економісти, соціологи, письменники, історики,

захисники довкілля. Предметом доповідей та співдоповідей став аналіз суспільно-економічних процесів останніх 30 років, включно з контрреволюцією 1956 р., з акцентом на необхідності створення програми дій для інтелігенції.

Виокремлено три тематичні напрями, що обговорювалися: 1) оцінка суспільно-культурної ситуації (виступ І. Чурки); 2) проблема угорської національної меншини в сусідніх країнах (виступ Ш. Чоорі); 3) загальна, „національна реформа” (виступ Я. Кіша).

Найбільш радикальним було визнано виступ І. Чурки, оскільки письменник постійно наголошував на тому, що події 1956 р. були революцією, дав негативну оцінку стану угорського суспільства, впливу процесів індустріалізації на соціально-духовний стан селянства, вказав на втрату традиційних моральних цінностей та небезпеку їхнього остаточного знищення внаслідок формування суспільства споживання. І. Чурка вважає, що з 1956 р. в Угорщині відбувається процес контраселекції, що призвів до створення квазіінтелігенції, яка співпрацює з режимом і перешкоджає суспільному успіху представників інших груп населення. Оскільки неможливо змінити сучасні політичні реалії, завданням нечисленної групи, „ядра інтелігенції” є створення стратегії незалежного від політики життя людини, яка займається своїм самотворенням. При цьому автор інформації робить висновок, що „в трактуванні І.Чурки влада з’являється як „сила, нав’язана ззовні” угорському суспільству, тому запропонована ним програма, в дійсності, є відмовою від участі в суспільних справах, популяризує сучасну форму пасивного спротиву” [52, old. 265].

Порівняно з беззастережно критичним ставленням Н. Радіч до виступу І. Чурки, оцінка інших доповідей вирізняється намаганням наголосити на, загалом, позитивній, або нейтральній позиції доповідачів. Так, К. Радіч вважала, що Ш. Чоорі, який визнав політику уряду в питанні національної угорської меншини „провальною,” не бачить іншої можливості для привернення уваги до проблеми, як призупинити дію угорсько-румунського договору про дружбу” [52, old. 261]. Вона наголосила на тому, що „на думку

Т. Бауера, у рамках однопартійної системи та демократичного централізму є можливість для створення умов, необхідних для діяльності саморегулюючого ринку” [52, old. 262]. Навіть виступ Я. Кіша, який, фактично, поставив під сумнів легітимність однопартійної системи та закликав до створення основ багатопартійної демократії, не був жодним чином прокоментований з суспільно-політичного погляду. К. Радіч обмежилась лише фіксацією основних тез, про те, „що має бути визначено юридично невнормований зміст поняття керівної ролі партії; як кореспондуються між собою рішення ЦК та постанови парламенту; коло повноважень місцевих парторганізацій” [52, old. 264].

Як вважає Е. Чізмадіа, відділ ЦК з питань науки, середньої освіти та культури на той час перебував під контролем Д. Ацела, і тому у своїй доповідній про Монор 1985 р. його працівники оцінили виступ саме І.Чурки як найрадикальніший, хоча виступ Я.Кіша з погляду політичної оцінки ситуації та пропозицій щодо її вирішення був набагато небезпечніший для УСРП [231, old. 380]. Тобто підозри народників щодо особливого, поблажливого ставлення Д. Ацела до урбаністичної групи можна вважати небезпідставними.

Більше, ніж через рік після конференції у Монорі, 1 липня 1986 р. відбулося засідання Політичного комітету УСРП, на якому ще раз було розглянуто питання щодо політичних завдань, пов’язаних з діяльністю опозиційно-ворожих груп [13, 63R-85R/168]. Обговорення складалося з двох частин і відображене у двох документах: „Пропозиції Політичному Комітету щодо політичних завдань, пов’язаних з діяльністю опозиційно-ворожих груп” та „Пропозиції щодо рішення Політичного Комітету”.

У „Пропозиціях Політичному Комітету щодо політичних завдань, пов’язаних з діяльністю опозиційно-ворожих груп” змальовувалася загальна ситуація із характеристиками цілей та методів роботи обох груп. Зазначалося, що громадянська радикальна група заперечує усі форми існуючого соціалізму та однопартійну систему, має за стратегічну мету встановлення плуралістичної демократії; очікує на подальше поглиблення економічних проблем в УНР, які призведуть до зростання суспільного невдоволення та створять умови для

безпосередньої участі групи у суспільно-політичному житті. З цією метою урбаністи працюють над створенням „другої публічності” та розробляють програму „демократичної опозиції”. Всередині групи є поміркована частина та більш агресивне „ядро”, різниця між якими полягає лише у виборі методів роботи. Можливість здійснення своєї діяльності урбаністи пояснюють тим, що „системі” через західні кредити „постійно треба підтверджувати своє ліберальне обличчя”, тому вона мириться з існуванням групи. Спроби групи встановити зв’язок з робітничим класом були безрезультатними. Не принесли успіху заходи щодо розширення бази серед інтелігенції, крім нелегальної групи „Дуна Кьор”. Щодо чисельності групи, то УСРП мало такі дані: „міцне ядро” – 20–30 осіб, безпосередній вплив група має на 200–300 осіб [13, 63R-66R/168].

Націоналістичний або національно-радикальний напрям представлений групою письменників, яка не має чіткої організаційної структури, політична програма відсутня. Члени групи надають пріоритетне значення питанням, пов’язаним з долею угорців, які живуть за межами країни. Систему ідей соціалізму не заперечують, але соціалістичні відносини та інституції, створені в Угорщині, вважають таким, що нав’язані ззовні і є чужорідними для нації.

У зв’язку із значним погіршенням ситуації закордонного угорства, народники звинувачують уряд у „злочинній бездіяльності”. Група, крім проведених спільно з громадянською радикальною групою заходів, організованої політичної діяльності не здійснює, відмежовується від нелегальної діяльності громадянської радикальної групи, для розповсюдження своїх поглядів використовує, насамперед, провінційні літературні часописи та культурні заходи. База підтримки цього напрямку значно ширша, ніж у громадянської радикальної групи, проте їй йому не вдалося охопити значні маси інтелігенції [13, 66R-67R/168].

Зазначається, що з 1982 р. співробітництво між двома напрямками стало більш інтенсивним та скоординованим. Метою зустрічі в Монорі був пошук виходу з „кризи, що дедалі поглиблюється”, однак до вироблення спільної програми дій справа не дійшла, тому на пропозицію громадянської радикальної

групи розпочалася підготовка до нової зустрічі, метою якої стане „визначення терапії” [13, 67R–168].

У висновку автори документа наголосили на тому, що з 1982 р. коло симпатиків опозиційно-ворожих груп не зросло, проте ширшим став їхній опосередкований вплив. Важливим є той факт, що для суспільної думки інтелігенції не останнє значення має те, що декілька відомих вчених та письменників взяли участь у зустрічі в Монорі [13, 68R–168].

Документ приділив також значну увагу зовнішньополітичним аспектам діяльності опозиційно-ворожих груп. Зокрема, наголошено на тому, що з 1982 р. з’явилися якісно нові риси їхніх у міжнародних контактах. Дипломати країн-членів НАТО та США в Угорщині встановили безпосередні контакти з представниками громадянської радикальної групи. Німецька ХДС, австрійська Народна партія, політики з США розглядають опозиційні групи в Угорщині як „альтернативний політичний чинник”. Провідні політики США дають зрозуміти, що у разі застосування до опозиції репресій, можуть бути заморожені західні кредити. Засобами матеріальної підтримки та підготовки до опозиційної діяльності стали стипендіальні поїздки провідних представників опозиційно-ворожих груп до країн НАТО, особливо до США [13, 71R–168].

Документ звертає увагу Політичного Комітету на такий аспект, як „межа терпіння” влади стосовно діяльності опозиційних груп, і при цьому наголошує, що ”враховуючи, насамперед, наші міжнародні економічні інтереси, ми не маємо діяти рішуче та однозначно проти тих, хто бере участь в акціях опозиційних груп. Ця ситуація тому проблематична, бо до певної міри обеззброює частину нашої бази (підтримки. – *Авт.*), яка б, у випадку більш однозначної боротьби з опозицією, була б готова політично виступити проти опозиційних акцій” [13, 72R–168].

Серед висновків документа варто виокремити такий, що наголошує на необхідності окремого тлумачення понять опозиційність та опозиційно-ворожа діяльність. „За актуальної міжнародної ситуації, сьогоdnішнім рівнем розвитку соціалістичного суспільства та соціалістичної демократії прояви опозиційних

критично-дискусійних поглядів стосовно політики партії, більше того поява та існування опозиційних думок, позицій не можуть розглядатися як суспільні аномалії...Маємо усвідомити, що нам довго треба буде жити разом з опозиційними проявами” [13, 76R–168].

Водночас, ставлення УСРП до опозиційно-ворожих груп було однозначно негативним. Відзначалося, що ці групи не мають програм, власної ідеологічно-політичної системи поглядів, проте їхня діяльність характеризується організованістю, нелегальністю та регулярністю, а також, і це було дуже важливо для УСРП, – співробітництвом з імперіалістичними центрами ворожої пропаганди та підбурювання. Нейтралізація цієї діяльності має відбуватися, насамперед, політичними засобами.

При цьому показовими є два моменти з висновків документа. Перший, що „за наявної ситуації” не можна ставити собі за мету повністю та остаточно ліквідувати видання нелегальної літератури, але необхідним є значне обмеження цієї діяльності. Другий – застосування адміністративних засобів до порушників законодавства не має привести до „небажаних впливів на вітчизняну та міжнародну суспільну думку” [13, 78R–168]. Дії УСРП у цьому питанні мають бути надзвичайно обережними й далекоглядними, а також враховувати економічну залежність Угорщини від кредитної допомоги країн Заходу.

Варто звернути увагу на те, як Я. Кадар оцінив політичну вагу опозиції у вересні 1985 р. під час розмови з Генеральним секретарем КПРС М. Горбачовим. На запитання, чи правдою є розповсюджена у західній пресі інформація, що в Угорщині виникла опозиція, яка провела біля Балатону свій з’їзд (малась на увазі конференція у Монорі. – *Авт.*), чи це провокація, Я. Кадар відповів, що „це не провокація. В Угорщині існує опозиція: декілька суспільствознавців, соціологів, представників інтелігенції, письменники... Організованою групою їх можна назвати лише в тому сенсі, що 50–60 осіб іноді зустрічаються. Представники Заходу їх знайшли та підтримують...Який їхній вплив? І на Заході вважають, що невеликий, угорський робітничий клас їх не

сприймає... Засоби адміністративного впливу на них ми можемо розглядати лише в останню чергу, бо не хочемо робити цим людям безкоштовну рекламу” [63, old.62–63].

Визначення політичних завдань УСРП, пов’язаних з діяльністю опозиційно-ворожих груп, містилося у виступі Я. Кадара на засіданні Політичного Комітету 1 липня 1986 р. [28, 164R–168R/168]. На його думку, акції стають дедалі більш підготовленими; групи роблять спроби легалізувати себе та створюють форуми для розширення сфери впливу. Для визначення опозиційної групи ворожою підставами є: тісна співпраця з імперіалістами, отримання від них серйозної допомоги як коштами, так і у формі політичної підтримки у засобах масової інформації. Він зазначив, „що вони вже перетнули межу терпіння. Тому я є прихильником застосування певних адміністративних заходів”. При цьому Я. Кадар наголосив, що політика, яку застосовували до них дотепер, була вірною та її слід продовжувати. Головним аргументом стали економічні аспекти внутрішньополітичних інтересів УСРП: „...вже встановилися міжнародні зв’язки, економічні контакти, кредити. Це істотне питання, тому що міжнародна спільнота вважає, що в УНР немає особливих проблем з правами людини, є свобода виїзду за кордон, відсутні репресії з боку влади. Це має відношення до міжнародної оцінки УНР, і це треба берегти”.

Отже, Я. Кадар максимально розширив поняття опозиційно-ворожої діяльності; стосовно очевидних ворогів соціалізму слід застосовувати заходи кримінального кодексу. Але ця думка не розкрита, і швидше за все прозвучала для внесення до протоколу. Бажання Я. Кадара і надалі зміцнювати легітимність свого режиму через забезпечення високого рівня життя населення завдяки фінансовій підтримці Заходу зрештою врятувало представників опозиційних груп, насамперед, урбаністичної, яка діяла більш активно і часто йшла на загострення відносин з режимом, від репресій. При цьому звільнення з лав УСРП декількох комуністів-реформаторів у квітні 1988 р. (Л. Лендьела, М. Бігарі, З. Кірая, З. Біро) не слід тлумачити як порушення „правил поведінки із Заходом“, оскільки ці вчені не були представниками опозиції.

3 лютого 1988 р. Політичний Комітет УСРП розглянув четвертий і останній документ, підготовлений відділом ЦК з питань управління та адміністрації – „Інформування про нові риси опозиційно-ворожої діяльності”. У преамбулі документи фіксує зростання внутрішньополітичної напруженості, погіршення суспільного настрою і не лише серед населення, а й серед членів партії, які вважають, що ні партія, ані уряд не керують економічними та суспільними процесами [49, old. 373]. З огляду на зміну суспільно-політичної ситуації подається нове бачення УСРП місця опозиційних осередків разом з оцінкою їхньої політичної активності, її напрямів та визначається ступінь загрози.

Новацією документу є те, що запроваджується поняття „альтернативне мислення”. Воно використовується для інтелігенції, „яка формулює погляди та оцінки, що відрізняються від офіційної позиції партії, ... не бажає конфронтації з партією та шукає розвитку на ґрунті соціалізму, у рамках, які забезпечує конституція” [49, old. 374].

До цієї групи віднесено економістів-реформаторів, авторів „Поворот та реформа”, „Реформа і демократія;” соціологів та журналістів, які виступають за прискорення комплексної реформи системи політичних інституцій, ініціатори створення „Клубу гласності,” а також „незалежні захисники довкілля”, які протестують проти конкретних інвестиційних проєктів, проте, загалом, уникають відкритих політичних заяв.

Також до цієї групи віднесено і представників народницької опозиційної групи з таким формулюванням: „напряма, який представляє духовний спадок народних письменників, які, в першу чергу, виносять на порядок денний, так звані, доленосні національні питання, вважають своєю місією розвиток демократії, зростання ролі парламенту та народного представництва. У заяві, ухваленій на зустрічі (27 вересня 1987 р. у Лакітелек. – *Авт.*), піддають сумніву досягнення соціалізму, водночас наполягають на діалозі з метою уникнення суспільної кризи та формування нової суспільної домовленості” [49, old. 374].

До окремого напрямку віднесено „ворожі до соціалізму та партії організовані групи..., погляди яких характеризуються антикомунізмом, антирадянськістю, фетишизацією буржуазної демократії та багатопартійної системи, переоцінкою та прославленням контрреволюції 1956 року. Їхня діяльність значною мірою порушує закони” [49, old. 374]. Останнім часом спостерігаються спроби створення всеукраїнської мережі її осередків. До результатів діяльності цієї групи віднесено опублікування у часописі „Бесейль” „Суспільного договору”, який вимагає запровадження суспільного контролю за політичною владою, обмеження керівної ролі партії шляхом ухвалення відповідних законів, ставить за мету розширення суспільної гласності, що і реалізує, здійснюючи публікацію низки самвидавських видань та активно їх поширюючи.

При цьому документ визначає як ворожу діяльність таку, що спрямована на здійснення організованих дій, які спрямовані проти соціалізму, соціалістичної союзницької системи та конституційного ладу. Показово, що у документі жодного разу не згадується конкретно урбаністична опозиційна група, проте всі ознаки вказують на те, що йдеться саме про неї. У цьому можна вбачати свідомий намір автора інформації, завідувача відділу П. Варги усі ворожі прояви опозиції приписати, за умовчанням, урбаністичній групі.

Серед пропозицій документа слід окремо наголосити на таких, які мали на меті подальшу демократизацію політичної системи та суспільної практики УСРП. Партія має перехопити ініціативу та запропонувати: перегляд місця Державних Зборів у політичній системі країни з метою розширення повноважень парламенту; масштабну модернізацію виборчого законодавства відповідно до суспільних очікувань; відновлення роботи Конституційної Ради, в частині врегулювання спорів між громадянами та органами влади шляхом звернення до суду (адміністративне судочинство); ухвалення законів про громадські об’єднання, про референдум. Підтримується проведення легальних форумів для дискусій з представниками альтернативного мислення, в яких „в разі необхідності та на основі доручення братимуть участь особи, які

підтримують політику партії” Вмотивованим є прискорення законодавчого врегулювання колективних прав свободи на зібрання та створення організацій.

Водночас, перехідний характер документа, підготовленого незадовго до партійної конференції УСРП у травні 1988 р., відображає як наявність прогресивних пропозицій, так і безапеляційне формулювання позиції щодо рамок демократизації. Це стосується того, що УСРП здійснюватиме модернізацію політичного життя винятково у рамках однопартійної системи та вважає неприйнятним політичний плюралізм. Неприйнятним є також, щоб в легальних організаціях працювали особи, які здійснюють діяльність, яка ворожа до системи. У цьому ж абзаці знаходимо цікаву новацію щодо народницької групи: „за дотримання цих вимог може бути розглянуто створення так званого Угорського демократичного форуму.. – як дискусійної платформи, що не набула ознак політичної організації” [49, old. 377].

Отже, документ УСРП від 1988 р. сфокусував свою негативну оцінку на урбаністичній групі (безпосередньо не називаючи її) на відміну від попередніх документів ЦК, які, під впливом Д. Ацела, більшу небезпеку вбачали у народниках, ніж в урбаністах. З метою адаптації до процесів поступового реформування політичної системи документ запроваджував поняття „альтернативного мислення“ і виводив його за межі опозиційності, що значною мірою розширювало можливості проведення політичних дискусій. У позитивному плані документ оцінював і закликав, фактично, не забороняти створюваний народницькою групою УДФ, за умови функціонування його як дискусійної платформи, політично нейтральної до УСРП.

3.3. Особливості діяльності опозиційних груп напередодні започаткування процесу партизації

Суспільно-політична ситуація в Угорщині у 1986–1988 рр. характеризувалась помітним зростанням критичних настроїв за рахунок створення – у попередні роки – та поступової радикалізації нових громадських організацій та появи протестних настроїв у вже діючих. Поряд з народницькою

та урбаністичною опозиційними групами створювалися інші, менш помітні та впливові, проте критично налаштовані стосовно режиму організації та групи, які своїм існуванням розширювали базу загальносуспільного невдоволення існуючим режимом.

У 1973 році як молодіжне відділення СПУ було створено „Гурт молодих письменників ім. Аттіли Йожефа” та часопис „Mozgó Világ” („Мозго Вілаг”), який тісно співпрацював з гуртом. Завдяки позиції історика літератури Ф. Куліна, який очолював редакцію у 1981–1983 роках, часопис став одним з найбільш сміливих у критиці режиму легальних видань [262, old. 32].

Незалежно від молодих письменників сформувався гурт художників „Інконну”, до складу якого входили П. Бокрош, Т. Молнар, Т. Філіпп, критична позиція яких не раз дошкуляла владі [39, old. 360–371].

Також у 1973 році вперше серед студентських клубів та спецсемініарів при Університеті економічних наук виник спецсемінар, організатори якого назвали його на честь Л.Райка, провідного члена Угорської партії трудящих, репресованого М.Ракоші у 1949 році. Серед основних інтересів та цінностей райківців – мова реальних досягнень, суспільні інтереси, критичний підхід, спосіб життя малих демократичних громад. На базі спецсемінару у 1983 році в гуртожитку Університету ім. Лоранда Етвеша виник Юридичний спецсемінар суспільнознавчих наук, який через декілька років став відомим як Спецсемінар ім. Іштвана Бібо. Пізніше організаторів цього семінару (В. Орбана, І. Штумпфа, Л. Кьовера) знаходимо серед засновників ФІДЕС [220, old. 142–145].

До мобілізації громадської думки щодо табуйованих питань суспільного життя: екологічні загрози, єврейське питання, „тріанонська травма”, рішення Ялти–1945, події 1956 року – протягом 1982–1986 рр. активно долучилася громадська організація „Ракпарт клуб”. Було проведено низку напружених дискусій у середовищі інтелігенції, в яких брало участь 200–400 осіб. Успішною ініціативою став випуск інформаційного вісника Вісті „Дунакьор”, який сприяв поширенню інформації щодо стану будівництва електростанції Бош-Надьмарош та протидії йому з боку громадськості як в Угорщині, так і

закордоном. Якщо в Угорщині діяльність гуртку замовчувалася, то за її межами активісти видання були відомі, а їхня робота визнана. У жовтні 1985 року редакцію Вістей „Дунакьор” було нагороджено Right Livelihood Award, більш відомою як міжнародна альтернативна Нобелівська премія [220, old. 60–63].

Значний протестний потенціал зберігався в УКЦ. У середині 1960-х років р. УСРП було остаточно подолано спротив католицької церкви. Після смерті кардинала Й. Міднсенті (1975 р.) призначення нового архієпископа у 1976 р. було здійснено Святим престолом за погодження з офіційним Будапештом. У відповідь на таке втручання політичного керівництва у церковне життя, в Угорщині подальшого поширення набув рух Бокор, у рамках якого створювалися т.зв. базові громади, члени яких продовжували контактувати і поза межами суто церковної діяльності, займатися благодійною діяльністю у межах християнської моралі. Один з його керівників, Д. Булані, гостро критикував не лише провідників УКЦ, але й політичне керівництво держави. З огляду на це конференція УКЦ засудила рух Бокор, а у 1982 р. заборонила Д. Булані здійснювати пастирську діяльність. Це не зупинило поширення ідеології базових громад, кількість учасників яких у 1988 р. склала 50 тис. осіб [220, old. 34–40]. Латентні протестні настрої стосовно влади УСРП були характерні і для більшості реформатських громад, євангелістів, проте кількість їхніх учасників у 1988 р. була незначною.

Мобілізуючу роль у розвитку опозиційного руху відіграли активні учасники Революції 1956 р.: Ф. Донат, Ш. Гарасті, М. Вашаргеї, Д. Літван, І. Меч, А. Гьонц, Ш. Рац. Їхнє повернення до політичного життя розпочалося на початку 80-х рр.

Важливе значення у наданні політичної та інформаційної підтримки опозиції мала діяльність групи емігрантів з Угорщини, які мали сталі контакти з місцевими елітами, а також їхні видання, де могли публікуватися угорські письменники та науковці. У Мюнхені з 1950 р. видавався „Уй Латоготар,” з 1978 р. в Парижі - „Мадяр Фюзетек”, також у Парижі – „Іродалмі Уйшаг”, у Мюнхені – „Немзетор”, у Відні – „Бейчі Напло”) [262, old. 34].

Одним з провідних каналів подання інформації, яка сприяла розвитку критичних настроїв частини населення Угорщини, а також поширенню знання про існування опозиційних груп у країні, стала редакція Радіо „Вільна Європа”. Дослідники відзначають постійне зростання аудиторії „Вільної Європи” в Угорщині. З певною регулярністю слухали її передачі у 1981 р. – 19%, у 1986-1987 рр. – 23% населення. Найвищі показники слухацької активності спостерігалися серед осіб з вищою освітою – 44% та молоді – 37% [237, old. 47–50].

З 1986 р. у суспільно-політичному житті Угорщини починають з’являтися такі форми громадянського волевиявлення, як вуличні демонстрації, маніфестації. Так, 7 лютого 1986 р. відбувся стихійний мітинг противників будівництва Бош-Надьмарошської ГЕС, розігнаний поліцією. 15 березня 1986 р. сталася спроба альтернативного святкування дня початку Революції та визвольної боротьби 1848-1849 рр., відома під назвою „битви на Ланцюговому мості”. Внаслідок розгону поліцією несанкціонованої демонстрації 11 осіб було затримано, значна кількість зазнала побоїв. На розгін демонстрації невідкладно відреагував Державний департамент США, засудивши акт насильства в окремій заяві. До США приєдналися декілька західноєвропейських країн [262, old. 36]. Такою пильною увагою міжнародної спільноти до стану із дотриманням прав та громадянських свобод в УНР може бути пояснене те, що УСРП у своєму рішенні від 1 червня 1986 р. повернулась до попередньої практики, яка передбачала, що „проти ворожих груп слід застосовувати, насамперед, політичні засоби” [54, old. 288].

Загальна тенденція зростання опозиційних настроїв у суспільстві протягом 1986–1988 рр. та більш ніж стримана реакція влади на них можуть бути проілюстровані такими подіями: демонстративним обранням до президії СПУ І. Чурки та Ш. Чоорі (30 листопада 1986 р.); невтручанням поліції в альтернативне святкування 15 березня 1987 р., місцями проведення якого в Будапешті стали локації, символічні як для Революції 1848–1849 рр., так і для Революції 1956 р. (пам’ятники Ш. Петефі, Й. Бему, Л. Боттяні та площа перед

Державними Зборами). Важливим сигналом суспільству була заміна головного спікера державного святкування 15 березня того ж року. Ним став не перший секретар Комуністичної спілки молоді Угорщини (як було традиційно), а генеральний секретар Народного фронту І. Пожгаї, який на той час став найвідомішим представником реформаторського крила УСРП. У своїй промові він наголосив на взаємозв'язку між економічними реформами та необхідністю політичних змін, а також на важливості подій, що відбуваються в Москві [262, old. 38].

Розуміння наближення якісно нового етапу у розвитку суспільства вимагало від науковців державного сектора та опозиційних груп актуалізації їхньої позиції, що насамперед реалізувалося у створенні програмних документів.

Серед перших легальних документів програмного характеру, в яких була здійснена спроба аналізу соціально-економічної ситуації в Угорщині першої половини 80-х років та визначення шляхів її поліпшення, був „Поворот та реформа” (завершений у 1986 р., надрукований у червні 1987 р.) [61, old. 396–402]: Висновки його авторів, провідних економістів державного Інституту фінансових досліджень Л. Антала, Л. Бокроша, І. Чіллага, Л. Лендьєла та Д. Матолчі – були невтішними: угорська економіка перебуває у кризовій ситуації; процес зростання зовнішнього боргу не вдається зупинити власними силами; часткова лібералізація, заходи щодо пожвавлення економіки замість зростання показників призвели до несподіваного порушення внутрішнього та зовнішнього балансу; єдиним виходом є радикальний поворот в економічній політиці та економічному управлінні. Треба відмовитися від стабілізації ситуації підприємств, від підтримки досягнутого рівня життя, від антиінфляційної політики. У сфері управління економікою треба повернутися до рішень ЦК щодо реформи економічного механізму 1968 та 1984 рр.

Симптоматичною є одна з головних тез (яка, до речі, повторює висновок Д. Лукача про те, що економічна реформа соціалізму обов'язково матиме політичні наслідки. – *Авт.*), що програма реформ не може бути обмежена лише

економікою, вона має поширитися й на суспільну політику та інституційну систему політики. Уточнюючи демократичний характер реформи, автори зазначили, що „треба зробити крок у напрямку політичної рівності“ (припинити або обмежити політичні переваги, виключити політично обумовлену нерівноправність в економіці), що на практиці означало б подальше поширення приватної власності.

Було запропоновано план невідкладних дій, зокрема, протягом 1987 р. ЦК УСРП треба заявити про свою готовність сформулювати програму всеохоплюючої економічної, суспільної та політичної реформи; Президентській Раді у тому ж 1987 р. скликати Державні Збори УНР, обговорити повідомлення уряду щодо економічної ситуації, після чого уряд має отримати завдання розробити програму соціально-економічних заходів. У сфері законодавства мають бути запропоновані та ухвалені зміни до законів про підприємництво, про об'єднання, про тимчасово непрацюючих (безробітних), регулювання питання монополій, іноземних інвестицій.

До вимог загальнополітичного характеру слід віднести: визначення конституційного місця партії, нового розподілу компетенцій між гілками влади, зростання всередині партії впливу виборних органів та свободи існування платформ на противагу апарату; відповідальність уряду перед Державними Зборами; формування інститутів самоорганізації суспільства; розробку політичної складової реформи, в частині обмеження впливу партії на процеси розвитку економіки та суспільства. Втілення у життя цих вимог створило б в Угорщині засади політичного устрою, в принципі, аналогічного західним парламентським демократіям.

Реакція УСРП на працю власних фахівців відобразила процеси внутрішньопартійного протистояння між Я. Кадаром та поколінням більш молодих функціонерів. 20 листопада 1986 р. ЦК УСРП ухвалив постанову „Про поліпшення економічної роботи“, яка була неспроможна створити засади для дійсного економічного повороту й, таким чином, засвідчила бажання

консервативно налаштованої (Я. Кадар та його однодумці) частини керівництва УСРП не помічати сигнали економістів.

Прогрес у сприйнятті пропозицій вчених було продемонстровано у комюніке про засідання ЦК УСРП 28 квітня 1987 р., під час якого секретар ЦК з економічних питань Ф. Гаваші, а також Р. Ньерш та І. Пожгаї позитивно оцінили працю економістів, а голова Центрального статистичного управління підтвердив статичні дані дослідників, на підставі яких було зроблено їхні висновки [231, old. 396].

Проте, для Я. Кадара пріоритетне значення мала не дослідження його економістів, а дії КПРС, М. Горбачова, який лише у червні 1987 р. оголосив докорінну реформу економічного управління. На це Я. Кадар, який вважав, що Угорщина значно випереджає СРСР у просуванні шляхом економічних реформ, у липні „відповів” кадровими змінами: К. Грос – прем’єр-міністр, Д. Фейті, Я. Лукач, М. Неймет – секретарі ЦК, Я. Берец та Ю. Чехак - члени Політичного Комітету.

Тактика Я. Кадара, спрямована на вичікування: „а що зробить Москва,” зробила неможливим здійснення необхідних економічних реформ у 1987 р., проте сприяла появі 2 липня 1987 р. розгорнутої позиції ЦК УСРП про завдання економічної та суспільної політики, в якій вже знайшли своє відображення деякі тези з вищезгаданої праці „Поворот та реформа” та вперше спостерігалась зміна фразеології [231, old. 363]. У документі УСРП стверджувалося, що „ми запізнилися у пристосуванні до ситуації, яка змінилася”, „розвиток значно відрізняється від рішень, ухвалених на XIII конгресі,...національний прибуток не забезпечує споживання”. З метою зупинення несприятливих економічних процесів було запропоновано діяти у два етапи, з яких перший, стабілізаційний, буде коротшим, а другий, етап подальшого розгортання – більш довготривалим [58, old. 352–360]. Економічна складова документа була виразно спрямована на формування ринкової економіки через здійснення податкової та цінової реформ, шляхом ухвалення законів про податки на додану вартість, на прибуток особи, щодо надання більшої самостійності підприємствам. У цьому

контексті, зокрема, не можна не згадати доволі революційне для країни соцтабору доручення: „створенням відповідних умов сприяти більш активному залученню діючого капіталу” (іноземного. – *Авт.*).

У суспільно-політичному аспекті документ був більш стриманий і, поряд з наголошенням на відповідальності партії за прискорення процесів реформування, лише згадував про „невідкладну необхідність у розвитку соціалістичної демократії, *модернізації* (виділення наше. – *Авт.*) діяльності політичної системи”.

Принципово важливою особливістю документа, який вже адекватно відображав тривожні соціально-економічні тенденції, була відсутність у ньому спроби пошуку внутрішнього або зовнішнього ворога, відповідального за такий стан речей. Програма намагалася, уникаючи ідеологічних дискусій (насамперед, всередині партії та серед власного електорату), стимулювати суспільство до єдності та спільних зусиль для виправлення ситуації. Завдяки цьому УСРП формувало розуміння того, що наявні економічні проблеми можна вирішити без внесення змін до ідеологічних засад функціонування угорської політичної системи [231, old. 400].

Отже, „Поворот та реформа“ заклав серйозні підвалини для розуміння в УСРП необхідності започаткування процесу реформування як економічної, так і політичної складових угорської моделі соціалізму.

Того ж 1987 р. було опубліковано роботу соціолога М. Бігарі „Реформа і демократія,” в якій автор, тоді ще член УСРП, виклав своє бачення можливості розвитку соціалізму у рамках однопартійної системи. Умовами цього була необхідність надання права створювати ідеологічні платформи всередині УСРП, забезпечити розподіл компетенції між гілками влади, повернути парламенту функцію законодавця, а також – контролю за діяльністю уряду, відібравши її в партії [78].

У 1987 р. створення документів програмного характеру стало типовим і для опозиційних осередків, що свідчило про усвідомлення ними того, що формування позиції та середньо- та довгострокової тактики дій було назрілим.

Появу в червні 1987 р. програмного документа „Суспільний договір”, авторами якого були члени редакційної колегії часопису „Бесейль”, Е. Чізмадіа називає великою політичною сенсацією [231, old. 367]. Однак при цьому аж ніяк не втрачали своєї важливості у формуванні суспільної атмосфери невідворотності змін у країні документи програмного характеру, складені іншими осередками всередині урбаністичної групи на рік раніше. Подаємо їх за хронологією появи.

Одним з перших програмних документів опозиції стало „Березневе повідомлення”, надруковане в часописі „Демократ” за березень 1986 р. [231, old. 368–369]. Цей часопис видавався групою на чолі з Й. Надем, який певний час входив до редколегії „Бесейль”. Це дає підстави розглядати „Березневе повідомлення” як програмний документ, підготовлений в орієнтації на урбаністичну групу.

Головним напрямом змін, які пропонувалися, було забезпечення прав людини, ліквідація усіх форм цензури, ухвалення закону про право на страйк та виїзд за кордон, свободи віросповідання разом із можливістю відкриття при церквах початкових та середніх шкіл. Автори вимагали вилучення з Конституції УНР положення про визнання керівної ролі партії, водночас закріплення права на створення демократичних організацій, зокрема партій.

У сфері зовнішньої політики та оборони передбачалося, що до укладення всеохоплюючої угоди про роззброєння, УНР залишатиметься членом Варшавського договору за умови виходу з нього та можливості отримання нейтрального статусу. Це питання, а також встановлення відносин з Європейським економічним союзом та правовий статус частин радянської армії в Угорщині мав би вирішити парламент після надання йому більш широких повноважень.

Зазначалося, що марксизм-ленінізм не може залишатися державною ідеологією, його обов’язкове вивчення змінюється на факультативне. Партії, організації та особи, які за участь у подіях 1948–1949 та 1956 рр. були заборонені, позбавлені громадянських прав, волі, або примушені до

внутрішньої чи зовнішньої еміграції, мають бути реабілітовані, жовтнева революція 1956 р. має бути визнана як національна демократична революція угорського народу.

В економічній частині пропонувалося забезпечити розвиток малого та середнього підприємництва, поліпшення умов для приватного виробництва й торгівлі, ліквідувати монополію на експорт, допустити до участі в угорській економіці іноземні компанії. Відмовитися від принципу повного працевлаштування, запровадити поняття прожиткового мінімуму, провести реформу сільського господарства з урахуванням національно-історичних традицій в цій сфері виробництва.

Таким чином, бачення виходу країни з кризи авторів „Березневого повідомлення” передбачало широкі соціально-економічні зміни демократичного характеру, в результаті яких статус та міжнародне позиціонування УНР мали кардинально змінитися в бік орієнтації на цінності країн Західної Європи.

У липні 1986 р. побачила світ стаття „Наші завдання” лідера редакційної колегії часопису „Ейгтайок кьозьот” Й. Талати. Е. Чізмадіа визначає цей документ як „програму анархічно-революційного третього шляху” [231, old. 370–371], для якої було характерним балансування між негативною оцінкою як однопартійної системи соціалізму радянської моделі, так і багатопартійності в сучасному капіталізмі.

При цьому основний акцент ставився на змінах в економічному секторі життя країни. Слід розмежувати державну та суспільну форми власності, остання мала отримати всі можливості для розвитку через свободу зборів виробничих колективів. Головною ознакою демократичного устрою мала стати свобода об’єднання для працівників, які після участі у спільному виробництві могли б об’єднуватися і для вирішення питань суспільного життя у рамках відповідних місцевих громад. Партії мали б перетворитися на громади, що самоорганізуються та не ставлять за мету отримання владних повноважень як

самоцінних, але стануть основним елементом суспільного будівництва та законодавчого процесу.

Нація розглядалася як сума національного різноманіття, яка існує на засадах максимальної толерантності. Були засудженні обидва випадки загарбання країни Габсбургами та СРСР (при цьому Радянський Союз відкрито не згадувався) та наголошено на необхідності отримання Угорщиною нейтрального статусу.

Заслуговує на увагу теза про необхідність тісного співробітництва Угорщини з країнами аналогічного соціально-економічного потенціалу для захисту власних інтересів у діалозі з провідними міжнародними гравцями (ідея Вишеградської групи, яка була реалізована в 1991 р. – *Авт.*).

Таким чином, заперечуючи сучасні як соціалізм, так і західну демократію, автор бачив перспективу піднесення Угорщини завдяки розвитку місцевих громад за умови забезпечення їхньої законотворчої ініціативи. (На нашу думку, відсутність політичного злободенного радикалізму, який ми спостерігаємо, зокрема, у „Суспільному договорі,” цілковито компенсується наявністю у Й. Талати двох по-справжньому плідних ідей: створення регіональної групи країн ЦСЄ та ролі місцевої громади як головного елемента суспільного будівництва, яка отримала своє визнання та успішне застосування наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть).

Якщо „Березневе повідомлення” та „Наші завдання” були програмними документами, зміст яких було спрямовано, насамперед, на політичну та соціально-економічну сфери, то наступний документ сконцентрований на моральній складовій мистецької діяльності й тому не може бути названий програмним. Проте він відображає бачення ситуації представниками такої важливої референтної групи, як митці, учасниками групи „Інконну”. У своєму маніфесті „Примус або нелегальність (Думки про політичне мистецтво)”, розповсюджені у січні 1987 р., вони засуджували тотальну само- і державну цензуру, насаджені протягом останніх десятиліть, у результаті чого з’явилась „політично маніпульована, безлика культура натовпу” [231, old. 372–373]. Якщо

в країнах соцтабору культура перебуває під тиском політики, то на Заході – під тиском бізнесу, проте на відміну від диктатур, тут ще можна вирішити проблему людської трагедії. У соцтаборі існує єдиний вихід з цієї ситуації, жити і творити під гаслом „живи в небезпеці!”. Власним прикладом творець доводить, що можна діяти політично вільно та автономно від держави.

Більш конкретні оцінки подій 1956 р. як революції були дані членами групи 16 червня 1987 р., під час проведення демонстрації до відзначення 29-ї річниці страти І. Надя та його соратників. Важливо зазначити, що дочка І. Надя, Е. Надь вперше за довгі роки режиму Я. Кадара порушила мовчання і звернулась з вітальним листом до організаторів демонстрації. У ньому вона, серед іншого, пояснила довге мовчання та відмову звертатися з будь-яким проханням (зокрема, стосовно віднайдення могили І. Надя та його соратників) до існуючої влади, оскільки її представники є головними злочинцями, винними у страті І. Надя. Вона висловила переконання, що прийде час, коли в Угорщині буде влада, яка звільниться від цих злочинців. Звертає на себе увагу той факт, що з цим листом вона звернулась саме до групи „Інконну” та заявила (крім вимоги реабілітації І. Надя, його соратників та всіх учасників революції 1956 р.), що „економічні та політичні реформи можуть бути реалізовані лише новими людьми, з чистим сумлінням, чистими руками, які візьмуть на себе цю відповідальність” [133, old. 74–75].

Отже, не формулюючи конкретні політичні вимоги та розлогі програмні положення, учасники „Інконну” заявили про готовність активними діями, власними засобами сприяти зміні суспільно-політичної ситуації в країні.

Слід зазначити, що і в рамках самої урбаністичної групи існував розподіл на два крила: „плебейсько-радикальне” та „елітарна інтелігенція” [231, old. 419–422; 259, old. 22–23]. До складу першого входили групи Й. Надя і Й. Талати, а також представники мистецького андеграунду. Всі вони мали, до певної міри, вищий рівень радикальності суспільно-політичних вимог і стилю громадської поведінки, на відміну від „елітарної інтелігенції”, якою за походженням (діти

партійних функціонерів) та вищим соціальним статусом (освіта, зв'язки у столичному істеблішменті), вважалася група на чолі з Я. Кішем.

10 червня 1987 року в окремому числі „Бесейльо” було надруковано „Суспільний договір. Умови політичного розвитку” [115, old. 751–791]. До створення документа, ідея написання якого належала Я. Кішу, долучилися всі члени редакції „Бесейльо”.

Документ обсягом у 35 сторінок містив глибокий аналіз поточної ситуації, причин, що призвели до її кризового характеру, а також прогноз можливих сценаріїв розвитку подій.

Автори вважали, що Угорщина має перед собою три шляхи, якими можна вийти з кризової ситуації: 1) румунський сценарій: запровадження ідеології, елементами якої була б суміш сталінізму та націоналізму, забезпечення „встановлення порядку” шляхом активізації мас під керівництвом партії; 2) південнокорейський сценарій: створення поліцейської держави з елементами вільного ринку; 3) укладення між владою та народом неформального суспільного договору, до критичного обговорення якого залучається все суспільство. Угорський народ, точніше, політично свідомі інтелігенція готова до такого діалогу. Залишається забезпечити в ньому участь представників влади. (Переговорний процес між Опозиційним круглим столом (ОКС) та УСРП у червні-вересні 1989 р. довів політичну плідність цього прогнозу урбаністів. – *Авт.*).

Не зупиняючись на визначенні катастрофічного соціально-економічного стану Угорщини, який загрожує через декілька років перерости в дефолт, автори виклали концептуальне бачення та пропозиції щодо конкретних дій майже у всіх сферах суспільно-політичного життя: від визначення ролі партії, врегулювання співвідношення між гілками влади, свободи слова, соціально-економічного аспекту розвитку суспільства до аналізу зовнішньополітичного контексту здійснення реформ в Угорщині.

На їхнє переконання, реалізація невідкладних економічних реформ неможлива без детально розробленої програми політичних перетворень. Її

головними пунктами мають стати: створення багатопартійної системи та парламентської демократії, забезпечення верховенства права, національне самовизначення разом з турботою про угорську національну меншину на рівні державної політики, в зовнішньополітичному плані – проголошення нейтрального статусу держави.

Оскільки можливість суспільно-політичних змін в Угорщині перебувала у безпосередній залежності від стану справ у світовій системі соціалізму, цьому питанню був присвячений цілий підрозділ „Угорщина в світовій радянській системі”. Характерно, що він починається з констатації „розраховувати на розвал світової радянської системи у передбачуваному майбутньому неможливо...проте є можливість окремим країнам збільшити свою відносну незалежність від СРСР”. Водночас, аналіз історичного процесу перебування країн ЦСЄ під військово-політичним диктатом СРСР від часу утворення народних демократій до криз 1956 та 1968 рр. свідчить про формування таких тенденцій, які сприятимуть досягненню ними остаточної незалежності: СРСР ніколи не був зразком у соціально-економічному сенсі, не мав культурної та соціальної гегемонії у регіоні, не зможе випередити Захід у гонці озброєнь і буде примушений до переговорів, а значить: не зможе перешкодити зносинам залежних від нього держав із демократичним Заходом.

Отже, ніколи з часу виникнення радянської світової системи зовнішні чинники не були настільки сприятливими для внутрішнього розвитку країн ЦСЄ, залежних від СРСР.

Торкаючись морального аспекту внутрішньополітичного розвитку Угорщини, документ наголошує на важливості досягнення суспільного консенсусу щодо оцінки подій 1956 р. Цьому присвячений окремий підрозділ „1956 рік у сьогоднішній угорській політиці”. Визначено період консолідації, який став можливим за умови свідомого забуття про 1956 рік. „Влада відмовилась від ідеологічної кампанії проти сил, які брали участь у революції, а її не звинувачували у придушенні повстання та репресіях. Згадка про Жовтень з того часу не об’єднувала і не розділяла, а була витіснена з колективної пам’яті

нації”, але проблематика 1956 р. є невід’ємною від можливого майбутнього суспільного договору.

Варто зазначити, що перший підрозділ документа „На зламі” починається з констатації „Суспільна домовленість себе вичерпала” та завершується закликом: „Кадар має піти!”. Це речення запропонував М. Гарасті, який не був членом авторського колективу. Вочевидь, автори погодились на такий заклик, оскільки кардинальною вимогою документа було не стільки проведення реформ, які б стали продовженням нинішньої ситуації, а саме здійснення докорінної зміни в політиці [115, old. 755].

Як вважає Е. Чізмадіа, усвідомлюючи концептуальний характер свого проекту та можливість вжиття владою рішучих заходів для унеможливлення завершення роботи над текстом та після його друку знищення усього накладу, авторська група здійснювала роботу в умовах повної конспірації, не допускаючи щонайменшого витоку інформації. Саме тому до публікації про документ не було відомо ані представникам революції 1956 року, ані народникам, ані економістам-реформаторам. Автори твору, гаслом якого було „Кадар має піти!”, не могли ризикувати долею свого дітища. Як згодом з’ясувалося, час появи програми було вибрано надзвичайно вдало: 12 червня 1987 р., через два дні після публікації „Суспільного договору”, М. Горбачов заявив про запровадження докорінної реформи управління економікою, що було затверджено на засіданні ЦК КПРС 25 червня. До того ж у середині червня відбувся перший візит Іоанна Павла II до Польщі, що засвідчило можливість політичного врегулювання в цій країні [231, old. 384].

Одним з найважливіших запитань, на яке дає відповідь документ, є визначення його адресата, або того, хто має стати стороною переговорів з владою? По-перше, як вважали автори, для переговорів потрібні партнери. За 30 років влада все зробила для того, щоб жодна група, жодний гурток, здатний на формування позиції, не розвинувся б до рівня її партнера. У середовищі інтелігенції є ядро, яке займається політизуванням, це – економісти, соціологи, журналісти, письменники, які готові до діалогу. Водночас їхній безпосередній

адресат – та ж інтелігенція. У широких верствах населення зростає лише незадоволення. Воно не мислить альтернативами і не формує вимоги [231, old. 756].

Ключовим питання для авторів документа було: чи інші соціальні групи, крім інтелігенції, долучаться до діалогу, підтримають його започаткування соціально значущими діями, заявами? Тобто, чи здійсниться головний страх Я. Кадара, що опозиційна думка вийде за межі вузького кола інтелігенції, де їй було дозволено існувати з початку 1970-х років, і почне впливати на головну електоральну базу соціалізму – робітничий клас? Документ не дає прямої відповіді, але пропонує активніше поширювати інформацію з тим, щоб розширити суспільну базу протесту. „Влада лише тоді піде на діалог, якщо переконається, що не лише з інтелігенцією треба буде домовлятися” [231, old. 756].

Поява „Суспільного договору” значною мірою сприяла не лише формуванню атмосфери очікування активних суспільно-політичних змін у країні, але й прискоренню інституалізації двох основних опозиційних груп: урбаністичної та народницької. Це відбулося у результаті усвідомлення членами обох груп наявності таких відмінностей в їхній позиції, які робили неможливим подальше спільне політизування. Це усвідомлення прийшло у процесі підготовки до проведення нової конференції Монор-2.

Організація конференції Монор-2

Реагуючи на зміни у міжнародній та внутрішньополітичній ситуації та враховуючи напрям та швидкість змін у СРСР, народницька та урбаністична групи ще у січні 1987 р. розпочали підготовку до нової конференції Монор-2 [231, old. 376]. За зразком підготовки до Монор-1 у вже звичному форматі „народного фронту” було створено організаційну комісію у складі двох делегатів від народників (Л. Фюр, І. Чурка), від урбаністів (Я. Кіш, Я. Кенеді), та від учасників революції 1956 р. (І. Меч, М. Вашаргеї), а також економістів (Т. Бауер, Л. Лендбел). Головою комісії було обрано М. Вашаргеї. Якщо темою

Монор-1 було обговорення необхідності проведення реформ, то у 1987 р. головною темою стало недопущення соціально-економічної катастрофи.

Було узгоджено, що вступне слово буде від учасників 1956 року, основні доповідачі: Я. Кіш, І. Чурка та Л. Лендьел. Проте питанням, яке послугувало каменем спотикання, стало обговорення того, яким має бути заключний спільний документ. Під час Монор-1 було ухвалено свідоме рішення: заключний документ не приймати, оскільки першочерговою метою тієї конференції було створення атмосфери довіри, визначення цінностей, які можуть об'єднати угорське суспільство. На нашу думку, можливість ухвалення спільного меморандуму тоді була свідомо виключена з порядку денного, враховуючи різницю у позиціях груп щодо основних проблем та шляхів їхнього вирішення. Тепер, коли небезпека кризи в країні стала актуальною, необхідним вбачалось й об'єднання зусиль учасників Монор-2, яке мало б оформитися у заключному документі.

Слід враховувати, що станом на червень 1987 р. іншого позацензурного документа програмного змісту, ніж „Суспільний договір” у наявності не було, („Поворот та реформа,” „Реформа і демократія” були продуктами легальних економістів та соціологів і не мали доданої вартості як політичний маніфест, тому у цьому контексті і не розглядалися). „Березневе повідомлення” Й. Надя та „Наші завдання” Й. Талати не отримали значного розголосу серед представників опозиційно налаштованої інтелігенції, а їхні автори не контактували з народниками.

У цьому зв'язку поява 10 червня 1987 р. „Суспільного договору” у часописі урбаністів „Бесейльо” стало, безсумнівно, серйозною заявкою на можливий програмний документ для Монор-2. Як зазначив Л. Фюр, на зустрічі членів організаційної комісії Я. Кіш передав їм декілька примірників часопису для ознайомлення з документом [169].

Народниками цей крок урбаністів, зроблений без попередження і погодження з ними, був сприйнятий як такий, що ставить під сумнів можливість проведення конференції. Як згадував Я. Кенеді, народницька група

була шокована тим, що без них було підготовлено „Суспільний договір”, який настільки професійно написаний, що учасники конференції не зможуть до нього нічого додати. Але головне, що він дуже радикальний, і тому ніхто з народників не зможе підписати спільний меморандум, якщо в його основі лежатиме цей документ [167, old. 222].

За місяць у листі до М. Вашаргеї від 19 липня 1987 р. І. Чурка заявив про відмову народників працювати далі над організацією конференції [104, old. 4]. Було зазначено, що радикальність тексту „Суспільного договору“ та його безпосередній заклик до відставки Я. Кадара вийшли за межі того, що може бути підтримане. Документ, який був результатом роботи лише редакційної колегії „Бесейльо”, був протрактований І. Чуркою як позиція усієї урбаністичної групи: „під спільним прапором лише тоді можна з легким серцем марширувати, якщо і прапор розгорнули спільно. Під прапором Бесейльо, нехай Бесейльо і марширує” [113, old. 847]. Така оцінка І. Чурки теж має сенс, оскільки саме Я. Кіш був визначений урбаністами як головний доповідач на конференції, і, вочевидь, його доповідь не могла не відображати положення „Суспільного договору”, певна частина яких, своєю чергою, мала б знайти своє відображення у спільному меморандумі. Це вже створювало загрозу подальшій легальній формі діяльності народників, які при цьому покладали значні надії на кадрові зміни в УСРП, що відбулися 25-26 червня 1987 р.

Аналогічне бачення ситуації, але вже зі сторони урбаністичної групи засвідчує Б. Мадяр: „таким чином, у 1987 р. з'явилися глибокі розбіжності, які вже тоді не можна було б подолати, якби ми організаційно тісніше співпрацювали. Ми були б постійно в залежності, бо ж політика УДФ від початку була побудована на спільній грі з Пожгаї, який шукав союзників поза межами партії, та народників, які хотіли мати постійний зв'язок з владою, для зміни існуючого політичного устрою” [168, old. 354, 355]. З. Ріпп, також зазначає, що Монор-2 не відбувся тому, що народники не захотіли, щоб радикальний за характером „Суспільний договір” призвів би до їхньої маргіналізації [259, old. 14]. Е. Чізмадіа вважає, що „обидві групи розуміли, що

рано чи пізно треба буде публічно заявити про розбіжності, але тривалий час ніхто не наважувався це зробити. Демократична опозиція не хотіла втрачати такого важливого союзника, а народники – духовну силу опозиції... У 1987 р. програма демократичної опозиції винесла на поверхню „відцентрові” тенденції. Потрібен був привід для того, що було очікуваним: почати самостійне політичне життя” [231, old. 381].

Так у подальшому і сталося, хоча інерція співпраці між народниками та урбаністами діяла ще певний час і призвела до їхньої ще однієї спільної акції. Це було реагування на розгляд Державними Зборами урядової програми, підготовленої на виконання рішення засідання ЦК УСРП від 2 липня 1987 р. Їхня позиція була викладена у „Відкритому листі до членів Державних Зборів” від 8 вересня 1987 р., а оскільки його підписало рівно 100 представників творчої та наукової інтелігенції, то він відомий також під назвою „Листа ста”. Важливо зазначити, що лист був надрукований у 21-у числі „Бесейльо” за вересень 1987 р. [114, old. 19–22].

Оскільки політичною метою документа було продемонструвати УСРП значне розширення бази критично мислячої інтелігенції, він був витриманий у поміркованому стилі. Він не містив кардинально важливих для народників та урбаністів і вже раніше заявлених вимог, які могли б бути подразниками для УСРП, а також зупинити далеких від опозиції підписантів, а саме: незадовільний стан захисту урядом УНР прав угорської меншини в сусідніх країнах, низки політичних вимог: нейтральний статус країни, відставка Я. Кадара тощо [231, old. 407].

Серед головних вимог авторів листа до депутатів Державних Зборів були такі: перед голосуванням за проект програми усвідомити, що економічні тенденції, які призвели до кризової ситуації, мають політичне коріння; програма, яка ухвалюватиметься, має забезпечити рівноправні умови для існування та розвитку усіх форм власності; у зовнішньоекономічній стратегії акцент зробити не на вже налагодженій співпраці з країнами-членами РЕВ, а на відкритості світовому ринку; забезпечити свободу слова, у тому числі

відмінити перешкоди, які стоять на шляху до заснування нових друкованих ЗМІ; припинити бюрократичний контроль за культурою; уряд має бути підзвітним парламенту, а парламент - перед виборцями. Лише за таких умов суспільство буде готове підтримати заходи УСРП на скорочення споживання та зниження рівня життя з тим, щоб ці жертви не були знову даремними.

Лист було завершено висновком: „зовнішні умови ще ніколи не були такими сприятливими для радикального реформування, як саме зараз, коли відбувається послаблення напруженості між двома системами, і самий СРСР встав на шлях реформ. Злочином було б втратити цей шанс” [114, old. 22]. Документ засвідчував значене поширення критичного сприйняття ситуації серед представників угорської творчої та наукової еліти.

Відмова від організації спільної з урбаністами конференції в Монорі, не стала на заваді І. Чурці, практично, востаннє використати шпальти „Бесейль” для друку своєї статі „Від імені першої жертви.” Вона містила аналіз історичних причин суспільно-політичної апатії, яка була характерна для угорського суспільства в цілому, з особливим акцентом на тотальній байдужості угорців до долі співвітчизників у сусідніх країнах, і в цьому розумінні передувала одному з напрямів дискусії в Лакітелек, де було ухвалено рішення про заснування УДФ [117, old. 23–29].

3.4. Створення партій на основі опозиційних груп

Процес формування УДФ

27 вересня 1987 року в Лакітелеку було організовано зустріч представників прогресивно налаштованої інтелігенції з представником керівництва УСРП з нової генерації, І. Пожгаї. На той час він обіймав посади члену ЦК, секретаря Народного патріотичного фронту Угорщини та був депутатом Державних зборів. До складу організаційної групи входили: З. Біро, І. Пожгаї, Ш. Лежак, Л. Фюр та член УСРП, соціолог М. Бігарі.

У зустрічі, крім представників народної опозиції та найширшого кола їхніх симпатиків, взяли участь більш, ніж 170 осіб з усіх регіонів країни:

письменники, вчені, актори, кінорежисери, економісти, священики, лікарі, вчителі, політики, художники, інженери, чиновники [43, old. 6]. Метою зустрічі було обговорення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, в якій опинилася Угорщина і яка характеризувалася у виступах як „катастрофа, що наближається” (І. Чурка), „острах щодо поганої політики” (Ш. Лежак). Серед головних доповідачів були І. Пожгаї, І. Чурка, М. Бігарі, Ч. Гомбар.

Виступ І. Пожгаї, як і слід було очікувати, заклав основу саме для політичного аспекту обговорення проблеми. Він зазначив, що главою уряду, К. Гросом було погоджено його участь у заході і також висловлено готовність під знаком розвитку та стабілізації вести діалог, співпрацювати з кожним конструктивним наміром [43, old. 12]. У своїй доповіді І. Пожгаї висловив цілу низку ідей, які до того часу представники уряду та УСРП уникали навіть коментувати. Зокрема, він погодився з тим, що країна перебуває у соціально-економічній кризі, яка має тенденцію до поглиблення, І. Пожгаї закликав до створення таких всеохоплюючих альтернатив розвитку та проведення радикальних реформ, які б заторкнули системи власності та розподілу, а також політичних відносин. Водночас, метою цих змін він назвав створення „такої демократичної, соціалістичної Угорщини, в якій кожний громадянин - господар, відчуває безпосередню власну відповідальність за роботу та свою родину, вважає своїм особистим інтересом, ціллю - досягнення суспільного блага”. Отже, йшлося про створення гуманістичного соціалізму.

І. Пожгаї наголосив на тому, що мають бути переглянуті відносини між партією та державою, оскільки „зрощення партії з державою паралізує усю політичну сферу,... вбивче впливає на можливість розвитку (УСРП. – *Авт.*), яка деградує в бюрократичну організацію, що втрачає зв'язок не лише з власними членами, але й з суспільством” [43, old. 14].

Він порушив навіть тему контролю за діяльністю партії з боку громадськості та висловився щодо цього у достатньо ризикованому контексті, опосередковано піддавши сумніву можливість існування однопартійної системи. При цьому він підтримав, фактично, ідеї розвитку громадянського

суспільства, говорячи про те, що діяльність громадських організацій має бути унормована не на основі дозвільної системи, а шляхом ухвалення закону про громадські організації. У цьому контексті І. Пожгаї заявив, що „неминучим є ухвалення нової конституції, яка поєднає історичні цінності угорського державного правознавства та конституційності з соціалістичною державою”. Оцінюючи рівень результативності державного управління, І. Пожгаї був гранично критичним, оскільки зазначив, що „державне управління, яке перебуває під владним впливом, є беззахисним перед корупцією,...нам вдалося створити найнеефективніше державне управління, де закони не виконуються”.

Проте кульмінацією його виступу можна вважати його слова про необхідність визнання законів економічного ринку. „Тривалий час ми намагалися господарювати, не звертаючи на них увагу,...і зараз для всіх очевидно, що в економічному розвитку ми не лише не просунулися вперед, але змінили напрям розвитку на протилежний... і зсунулися на економічне узбіччя“. Передбачаючи можливі звинувачення у ревізіонізмі марксизму, І. Пожгаї послався на праці К. Маркса „Економічно-філософські рукописи 1844 року” та „Німецьку ідеологію”, в яких, за його словами, „можна прочитати цікаві посилення на те, що...з нами сталося”.

І. Пожгаї оцінив процеси, які у 1987 році отримали подальший розвиток у деяких країнах соціалістичного табору з особливою увагою до процесу перебудови та демократизації, який відбувався у Радянському Союзі.

Саме після таких багатообіцяючих заяв і бачення стану та перспектив розвитку суспільно-політичної ситуації в УНР, І. Пожгаї повернувся до теми, яка для нього особисто була пріоритетною: започаткування діалогу між владою та творчою інтелігенцією, оскільки, на його думку, проведення реформ неможливе без об'єднання прогресивної частини еліти з народом [43, old. 14–22].

Не оминув І. Пожгаї і тему опозиції в УНР. Погоджуючись із доцільністю розгортання представницьких функцій громадянського суспільства, він зазначив, що у цьому контексті з'являється небезпека закликати націю до

сфальшованих альтернатив. Твердження, що єдиною альтернативою є або підтримка офіційних зусиль, або опозиційна поведінка та заперечення, – є невірним. Цей закид у бік урбаністів отримав розвиток у сміливому прогнозі: „не знаю, чи я достатньо чітко висловився, тому що вважаю можливим створення певного типу національної коаліції... Під знаком співробітництва можлива критична коаліція в інтересах розвитку” [43, old. 16].

Отже участь І. Пожгаї у зустрічі заклала підвалини для заінтересованого співробітництва між народниками та комуністами-реформаторами. Для реалізації своїх інтересів обидві сторони потребували політичної підтримки, відповідно, від влади, та від суспільства.

У своєму виступі І. Чурка продовжив розвивати ідеї, висловлені у 1985 р. [43, old. 24–35]. Актуальний стан угорства він оцінив як катастрофу, що наближається. За його словами, зараз слід діяти як відомий угорський реформатор ХІХ ст. – І. Сечені. Спочатку треба навести порядок у власній душі, що передбачає подолання дійсних та нав’язаних ззовні докорів сумління, комплексів провини тощо. Питання захисту прав угорської національної меншини, зокрема, в Румунії має стати пріоритетним завданням для уряду, якому слід вжити відповідних заходів і переосмислити зміст двосторонніх відносин, що розвиваються не на користь Угорщини.

Виступ М. Бігарі був присвячений аналізу причин тотальної кризи, яка панує в країні та проявляється в усіх сферах суспільного життя: від політики до освіти [43, old. 39–46]. На відміну від І. Чурки, він вважав, що причиною кризи є „не історичні програші...не криза, що поширюється з міжнародного середовища, а внутрішня структуральна криза...соціалізм, який тримається завдяки диктаторській політичній системі, є історично нежиттєздатним”. Виходячи з цього, науковець запропонував боротися з тотальною кризою тотальною реформою. Недостатнім є реформування економічної галузі, необхідно реформувати політичну сферу, систему культури, освіти, охорони здоров’я, соціальну політику. Необхідною є всеохоплююча програма реформування, яка на даний час відсутня.

Головною умовою розгортання процесу реформ, на думку М. Бігарі, є поява політиків, які б головним своїм завданням ставили проведення реформування суспільства. Ключовою умовою реформування суспільства є необхідність концентрації політичних сил, що може бути реалізовано лише у разі формування політичних рухів або партій. М. Бігарі, фактично, закликав до створення такого руху, говорячи про те, що такі дії не заборонені законодавством УНР, оскільки йдеться не про створення організації, а про заснування руху, який би об'єднував осіб, які однаково оцінюють певні суспільні явища та проблеми, створюють програми для їхнього вирішення.

Журналіст Ч. Гомбар у зв'язку з обговоренням питання плюралізму зазначив, що за актуальних умов партійна демократія всередині УСРП може бути реалізована лише як свобода формування партійних платформ, партійних фракцій, що, своєю чергою, може призвести до перехідного плюралізму [43, old. 47–49].

Серед багатьох виступів, які прозвучали на зустрічі, варто виокремити два: письменника Д. Конрада, близького до урбаністичної групи, та економіста-реформатора Л. Лендзела.

Д. Конрад, був єдиним з симпатиків урбаністів, якого організатори запросили взяти участь у зустрічі. Він наголосив на історичній та духовній приналежності Угорщини до Європи, в якій вже 12 країн об'єднані спільними цінностями Європейського Союзу: автономії особистості та принципом суспільної солідарності. Водночас, соціалістична Угорщина значно відстає у втіленні в життя цих цінностей. Він також підтримав думку про необхідність формування такого народного політичного руху, який би міг спрямувати у правильне русло народне незадоволення, що може виникнути по мірі сповзання країни „до стану деградації, до рівня країни третього світу, до угорського надзвичайного стану” [43, old. 86–89].

Л. Лендзєл висловив незгоду з тим, що на зустріч, яка, зокрема, присвячена захисту прав людини, не запросили тих, хто роками активно діяв на цій ниві, представників урбаністичної групи. Також він піддав критиці

народників, які вважають пріоритетним створення за підтримки влади власного часопису та ігнорують заклики урбаністів провести зустріч для обговорення нагальних питань реформування країни [43, old. 76–79].

За результатами зустрічі було ухвалено „Лакітелекську заяву,” яка містила головні суспільно-політичні цінності й цілі народників, а також механізми їх досягнення, зокрема пропозицію заснувати УДФ. Поширенню інформації про створення УДФ сприяло опублікування 14 листопада 1987 р. в республіканській газеті „Мадяр Немзет” інтерв'ю І. Пожгаї разом із повним текстом Заяви.

Програмні положення УДФ були викладені у двох документах. Крім „Лакітелекської заяви“ це – „Хартія про заснування УДФ“ (3 вересня 1988 р.). Перший документ мав лише певні ознаки програмного, оскільки визначав стан соціально-економічної ситуації в країні: глибока моральна та економічна криза, неспроможність існуючої політичної інституційної системи до її подолання, а також відсутність прийнятної для всього суспільства моделі майбутнього; найзагальніші умови виходу з кризи: пошук партнерів для переговорів з владою з метою досягнення спільної угоди; та характеризував головні завдання утворення, яке мислилося як дискусійна платформа для всіх прогресивних сил, оскільки лише їхні спільні зусилля можуть призвести до позитивних результатів. У якості платформи пропонувалося створити Угорський демократичний форум, а для поширення результатів дискусій – заснувати незалежні медійні органи (читай, часопис „Гітел“. – *Авт.*). Особливості лексики цього документа відображали ідеологічний пріоритет народницької групи, яка ставила на перше місце проблеми „угорства” як універсального поняття, а потім вже країни, власне, УНР. Сюди ж слід віднести вживання термінів „угорство, угорський етнос” пріоритетно замість „країна, держава”, або у паралельній структурі „країна та угорство.” Показово, що й конференція в Лакітелеку, на якій було ухвалено Заяву, мала назву „Шанси угорства”.

Серед майбутніх учасників Форуму організатори бачили представників різних світоглядів та партійної приналежності. Певний політичний дискусійний

момент було закладено у заклик до участі у Форумі тим учасникам, які *одночасно сповідують* демократичні та національні цінності [43, old. 177–178] (виокремлення курсивом наше. – Авт.). Це, на нашу думку, було адресовано членам урбаністичної групі, яка у своїй діяльності на перше місце ставила саме універсальні права людини, а не проблеми угорства.

Процес підготовки до заснування УДФ активізувався після Всеугорської партійної конференції УСРП 20–22 травня 1988 р., коли Я. Кадар був звільнений з посади генерального секретаря, і процес реформування суспільно-політичного життя Угорщини відчутно прискорився [251, old. 202]. Більш розгорнуто програмні засади та цілі руху були викладено в „Хартії про заснування УДФ“ [38]. У документі констатується необхідність широкої духовної коаліції на платформі УДФ; створення незалежного угорського руху за демократію, збереження й розвиток нації. Тут вперше поряд з пріоритетними інтересами нації та народу згадується важливість урахування європейського гуманізму.

Пріоритет національної солідарності ще раз підтверджувався тим, що невід’ємною частиною нації вважалися угорські національні меншини у сусідніх країнах та по всьому світу. У Хартії було зазначено, що вірні традиціям народних письменників, організатори Форуму шукатимуть власний третій шлях, бо УДФ не прийматиме на себе ярлики ні прибічника уряду, ні опозиційності. Серед політичних цілей діяльності УДФ були: формування багатопартійної системи, зобов’язання діяти у рамках конституційності та законності за умов повної публічності, готовність до діалогу з владою; ненадання своєї платформи для представників крайніх політичних поглядів. Механізмом впливу УДФ на суспільно-політичні процеси стане делегування своїх представників на виборах до парламенту та місцевих рад. У цьому зв’язку політичним завданням Форуму є створення сучасної угорської державності на основі європейських та національних традицій. (Це, практично, єдине місце в тексті Хартії, де визначення „європейський” має пріоритет у тексті перед „національний”). На думку російського вченого Б. Желіцкі, УДФ у своїх

документах заявив про себе, як центристська політична сила, яка об'єднує в своїх лавах прихильників народно-національної, національно-ліберальної та християнсько-демократичної ідеї. Серед завдань демократичної перебудови суспільства було заявлено: зміна форми власності, створення парламентської демократії, правової держави, забезпечення національної незалежності, прав та свобод громадян [181, с. 62].

Важливо наголосити, що УДФ заявив про свою мету пошуку рішень для виходу з кризи на засадах політичної рівновіддаленості як від уряду, так і від опозиції (урбаністи) та на засадах пріоритетного врахування цінностей угорства, яке має 1100-річну історію (прихований натяк на неприйнятність як соціалістичних цінностей, нав'язаних СРСР, так і зверхності до угорського етносу, характерної для деяких представників угорського радикалізму початку та першої половини ХХ століття [262, old. 76–77, 583]).

Таким чином, у другому півріччі 1987 р. відбулася низка важливих подій в царині опозиції. Це: публікація урбаністами „Суспільного договору” та провал організації Монор-2; проведення народниками власної зустрічі в Лакітелеку, на якій крім ухвалення рішення про створення УДФ, головним доповідачем, І. Пожгаї були озвучені неочікувано сміливі пропозиції щодо реформування політичного устрою [279, с. 73]. Набули свого остаточного публічного виявлення ідеологічні розбіжності, які завжди існували між народниками та урбаністами. Стало доведеним фактом, що надалі народники, створивши УДФ та налагодивши відносини з реформаторським крилом УСРП в особі І. Пожгаї, підуть власним політичним шляхом.

Рівновіддалена від уряду та опозиції, представленої урбаністами, позиція УДФ сприяла тому, що УСРП дотрималась своєї обіцянки, і з листопада 1988 р. розпочалося видання державним коштом давно омріяного народниками часопису „Гітел”. Програмні засади УДФ отримали значну підтримку населення і на початку 1989 р. до складу організації вже входило більше 10 тис. членів.

Створення СВД

Характерно, що і урбаністи, подібно до народників, розпочали процес своєї інституалізації зі створення широкого громадського об'єднання „Мережа вільних ініціатив”, колективними членами якого стала низка організацій та гуртків, яких об'єднувала критична позиція щодо режиму Я. Кадара. Серед ініціаторів створення об'єднання було „ядро” урбаністів, члени редколегії „Бесейль”: Я. Кіш, Ф. Кьосег, О. Шолт, а також активні учасники урбаністичної групи: М. Г. Томаш, Т. Бауер, Г. Демські, М. Гарасті, Б. Мадяр, М. Вашаргеї, М. Сабо, серед симпатиків: А. Гьонц та інші.

Програмні засади діяльності „Мережі” були викладені 19 травня 1988 р. у заяві Тимчасової ради під назвою „Вихід є”. Документ загалом повторював політичні та соціально-економічні констатації й вимоги „Суспільного договору,” проте новаціями були положення у розділі „Нова угорська зовнішня політика”, а саме: пріоритетами названо національну незалежність та захист прав угорської національної меншини за кордоном; у рамках двостороннього процесу обмеження традиційного озброєння, радянські війська мають залишити Угорщину, при цьому слід зменшити до необхідного мінімуму фінансування угорських Збройних Сил. Документ завершувався закликом не боятися демократії, бо не вона загрожує хаосом, а той стан, в якому зараз перебуває держава [73, old. 399–401].

На той час надзавданням урбаністів було створити організацію, яка б об'єднала усі наявні групи, клуби опозиційно налаштованої інтелігенції, ізолювавши їх від впливу УДФ. При цьому, наприклад, Б. Мадяр був проти такого підходу, оскільки редакція „Бесейль” та група урбаністів, яка гуртувалася навколо цього часопису, втрачалися у багатоманітності „Мережі” [168, old. 356]. Ще більш однозначно висловився З. Ріпп, „будь-якої широкою могла б бути суспільна база „Мережі”, проте вона не стала конкурентоспроможною УДФ. Виникла небезпека, що політичне життя стане двополюсним: на одній стороні УСРП, що руйнується, а з іншої – УДФ, що посилюється [259, old. 19–20]. Прискорення процесу створення партії вимагала

не лише неспроможність „Мережі“ конкурувати з УДФ, але й радикальна зміна політичної ситуації, яка могла призвести до того, що лідери Форуму, діючи у статусі зареєстрованої організації, досягли б компромісу з УСРП, який би сприяв збереженню суспільної ролі партії та унеможлиблював би здійснення радикальних суспільно-політичних змін, які урбаністи вважали необхідними [259, old. 21].

13 листопада 1988 р. ця невизначеність завершилася ухваленням рішення про створення Союзу вільних демократів. Члени „Мережі“, які поділяли положення, викладені у „Заяві щодо принципів” [35, old. 654–655], автоматично ставали членами нової організації.

Заява вільних демократів має для нас особливий інтерес через схожість із „Лакітелекською заявою“ УДФ у лаконічності та визначенні найголовніших принципів діяльності Союзу, що виразно характеризували саму сутність організації. Текст Заяви можна умовно розділити на 4 частини: коротка преамбула, розширена преамбула, цілі Союзу, шляхи їх досягнення.

Обидві преамбули присвячені визначенню ідеологічних та історичних витоків того руху, який заявляє про себе створенням СВД. У короткій преамбулі зазначається, що „ми, угорські демократи, є продовжувачами тих, хто намагався втілити у політичну реальність три гасла французької революції...Хочемо незалежну, демократичну, заможну державу”. У розширеній преамбулі відбувалася своєрідна екстраполяція у минуле і називалися ті ідеї та угорські діячі, справу яких продовжуватиме СВД, також надавалася власна характеристика цих діячів через призму лібералізму як основної ідеологічної платформи Союзу. Так, І. Сечені та Л. Кошут згадувалися як діячі, які заклали підвалини сучасної нації; Й. Еотвеш – як носій ідей лібералізму, врівноваження прав держави та індивідууму; О. Ясі – як лідер демократичного радикалізму й боротьби за загальні права людини; І. Монуш та А. Кетлі – представники угорської соціал-демократії, як гаранта добробуту трудящих; І. Бібо та З. Сабо як представники угорського народного руху за ліквідацію великих землеволодінь та станове рівноправ’я; І. Надь як лідер

партійної антисталінської опозиції 1953–1956 рр.; Ф. Донат як організатор демократично мислячих угорців на підтримку Хартії 77.

Метою СВД є реалізація політичних та соціальних свобод, серед яких: право вільного створення політичних партій та організацій; політичний плюралізм, невід’ємний від багатопартійної системи; а також право на прожитковий мінімум. Окреме положення присвячене правам місцевих, релігійних громад та громад осіб відповідно до їхнього походження. Лише після цього в Заяві згадується боротьба за національний суверенітет, який охоплює державну незалежність, демократичні відносини між націями, Європу без воєнних блоків.

Механізмами досягнення згаданих цілей визначені: об’єднання усіх демократичних сил; законодавче закріплення прав політичної опозиції; надання рівного доступу до ЗМІ.

Привертають увагу змістовні та стилістичні особливості Заяви. Не фігурувало серед заявлених цілей СВД забезпечення прав угорської національної меншини в сусідніх державах. Жодного разу не було використано термін „угорство”, „угорська державність”. Там, де це відповідало сенсу положення, визначення подавалися у парі „європейський та угорський”, наприклад - лібералізм, з пріоритетом у тексті „європейського.” Аналізуючи текст Заяви, Е. Чізмадіа як позитивний момент відзначав згадку про „угорський народний рух (!)” [231, old. 451] (знак оклику в оригіналі. – *Авт.*), представниками якого були І. Бібо та З. Сабо. Проте й тут автори Заяви (М. Сабо, Б. Мадяр, І. Меч та Я. Кенеді) залишалися, на нашу думку, в межах ідеологічної платформи лібералізму, оскільки ні І. Бібо, ні З. Сабо аж ніяк не могли репрезентувати увесь згаданий рух. Загалом, якби не посилання на діячів угорської історії у розширеній преамбулі, нескладно було б уявити, що цей документ написаний у будь-якій іншій столиці ЦСЄ, що цілком співвідноситься з одним з головних постулатів лібералізму, який на перше місце ставить інтереси людини, а не нації. Концептуальну різницю між програмними документами УДФ та СВД вбачає і З. Ріпп, наголошуючи на тому, що для

вільних демократів суспільна система, яку вони визначили за мету, заперечує не лише „актуальний соціалізм”, але й панівні у Форумі „народно-національні” уявлення та ідею щодо третього шляху [259, old. 24].

У другому програмному документі Союзу – „Програмі зміни режиму”, ухваленому 16 квітня 1989 р., більш детально розглядається поточна суспільно-політична та соціально-економічна ситуація в Угорщині, а також у регіоні ЦСЄ, формулюються завдання СВД [45]. У цьому документі обсягом у 92 сторінки СВД вже в назві заявляє про свою мету – докорінна зміна режиму, який переживає глибоку кризу саме через неконструктивність запропонованого ним інтеграційного механізму. Серед базових ідей документа наводяться такі: подоланню кризи слугуватиме зміна інтеграційного механізму соціалістичної моделі на механізм ринкової економіки; соціальна політика має ґрунтуватися на принципі солідарності всіх членів суспільства та діяльності вільно створених на цій основі інституцій; визначальною цінністю культурної та політичної сфер може бути лише толерантність, яка передбачає повагу до суверенної особистості, гідності та інаковості іншої людини.

Вперше було заявлено про європейську інтеграцію як механізм вирішення проблемних питань у відносинах між країнами ЦСЄ та як умову їхнього власного розвитку. Пріоритет європейської інтеграції, протрактований як рівність всіх народів та відсутність особливої місії для угорського, надав авторам документа підстави заперечити одну з основних ідеологем УДФ щодо можливості „третього”, несоціалістичного і некапіталістичного шляху, яким піде у майбутнє угорська нація. СВД заявив, що „шляхи, які оминають Європу, ведуть або до правої диктатури, або до лівого тоталітаризму”.

У цьому документі вже з’являється проблематика необхідності захисту прав угорської національної меншини, проте вона виводиться з принципу „відповідального угорства”, яке характеризується критичним сприйняттям своєї історії та сьогодення, готовністю приймати до свого національного колективу представників інших націй, а його здорова національна самосвідомість може існувати лише на основі врахування універсальних прав і свобод людини.

Документ визначав місце Угорщини у системі ОВД як тимчасове, до ліквідації обох воєнно-політичних блоків, а само членство як примусове і таке, що створює головну перешкоду для європейської інтеграції. Метою Угорщини є нейтральний статус, але його досягнення неможливе в односторонньому порядку. Проте за умов продовження членства УНР в ОВД, радянські війська, не пов'язані з виконанням завдань з оборони країн-членів ОВД, мають залишити територію країни.

Секторальні напрями у програмі передбачали: домінування приватної власності, а перехід до ринкової економіки мала забезпечити широкомасштабна приватизація державної власності. Як зауважив З. Ріпп, на противагу УДФ з його пріоритетом формування середнього класу, СВД розраховував на більш вузький прошарок власників із значним капіталом і як ліберальна партія, яка не мала на той момент „власної” розвиненої соціально-економічної бази у суспільстві, презентуючи загальні інтереси капіталу, створювала найвигідніші умови для іноземних фінансово потужних фірм або одноосібних власників [259, old. 29].

Проте найцікавішим для нашого дослідження є розділ „Програма перехідної політики”, який достатньо точно спрогнозував політичні події другого півріччя 1989 р. Це стосується прискорення процесу ідейної поляризації в УСРП, посилення реформаторів у керівництві партії (за умови недопущення її розколу, бо існували побоювання, що у цьому випадку репресивні органи залишаться під контролем ортодоксів) [168, old. 357], та, головним чином, започаткування активного переговорного процесу. Його особливістю мала стати участь у ньому як рівноправних партнерів, сторони УСРП зі своїми союзниками (молодіжними та профспілковими організаціями), та сторони „незалежних організацій“, тобто опозиції.

Автори програми наполягали на тому, що формування сторони незалежних організацій не мало б мати на меті пошук політичних (виборчих) союзників, формування коаліцій або розподіл парламентських посад чи урядових портфелів, натомість – створення політичних правил гри на час

перехідного періоду. (Таким чином, СВД, пам'ятаючи про зрив народниками Монору-2, мав намір зберегти свою незалежність під час принципового вибору). Усі рішення на переговорах мають ухвалюватися консенсусом. Програма визначала також теми для переговорів: ухвалення законів, необхідних для проведення демократичних виборів на багатопартійній основі, та створення суспільного контролю за правоохоронними органами.

Було також визначено декілька основоположних законів, які б створили засади для демократичного транзиту. (Більшість з них ми побачимо в „Угоді політичних переговорів” від 18 вересня 1989 р.). До того ж вже у „Програмі зміни режиму“ було визнано неможливим проведення виборів президента раніше парламентських виборів та шляхом всенародного голосування, що мало унеможливити досягнення між УДФ та УСРП окремої домовленості про обрання І. Пожгаї на посаду президента.

Таким чином, „Програма зміни режиму“ вкотре продемонструвала значний інтелектуальний ресурс, яким володів СВД, а сам документ – значний прогрес порівняно із „Суспільним договором“, а головне - комплексне бачення процесу суспільно-політичних змін в країні загалом.

Серед опозиційних партій СВД у 1989 р. першим ухвалив політичну програму, яка передбачала зміну режиму. При цьому партія дедалі послідовніше переходила на ідеологічні засади лібералізму і залишалася маловідомою широкому загалу [259, old. 35]. Наше бачення підтверджують і висновки Б. Желіцкі, який вважав, що СВД позиціонував себе як ліберально-демократичну партію, орієнтовану на принципи опозиційності та європеїзму, а у своїй політичній філософії – на традиції лібералізму та соціальної-демократії. На відміну від УДФ, СВД виключав для Угорщини можливість самобутнього шляху розвитку, вважаючи, що такого просто не існує, а тому слід копіювати шлях, який пройшов Захід [181, с. 63].

Створення ФІДЕС

Ми свідомо порушуємо хронологію, коли після створення СВД (13 листопада 1988 р.), говоримо про створення ФІДЕС, яке відбулося раніше, 30

березня 1988 р. Це пов'язано з тим, що передісторія ФІДЕС розпочалася лише у 1983 р., коли виник Юридичний спецсеминар суспільнознавчих наук, який через декілька років став відомий під іменем Спецсеминару ім. Іштвана Бібо. Пізніше організатори цього семінару (В. Орбан, І. Штумпф, Л. Кьовер) ухвалили рішення про створення ФІДЕС [220, old. 142–145].

Створення ФІДЕС відбулось блискавично швидко і в організаційному плані на порядок вище, ніж створення УДФ та, пізніше, СВД. Цьому сприяло декілька факторів: переважна більшість організаторів ФІДЕС були юристами за освітою і випускниками будапештських університетів, тому одразу обрали безпомилковий напрям діяльності – дотримання норм чинної Конституції, що дало підстави для ефективної критики дій влади; засновники ФІДЕС були представниками покоління, яке народилося після 1956 р. і потребувало своєї молодіжної організації. Якщо УДФ протиставляв себе УСРП і не мав власної молодіжної філії, то ФІДЕС конкурував зі Спілкою комуністичної молоді, молодіжною організацією УСРП - і став єдиною її альтернативою.

Під час визначення свого політичного кредо ФІДЕС врахував досвід УДФ (неопозиційна і непроурядова організація) і заявив, що він є „новою, самостійною та незалежною, молодіжною спілкою, яка об'єднує політично активні радикально реформаторські молодіжні групи та особистості“. При цьому ФІДЕС не заперечував режим, проте у своїй радикальності, яка проявлялася, насамперед, у манері суспільної „поведінки“, просувався трохи далі УДФ [259, old. 99].

Говорячи про більш високий організаційний рівень, ми мали на увазі, що 30 березня 1988 р. було ухвалено рішення про створення ФІДЕС, а вже 1 квітня проведено міжнародну прес-конференцію. 21 травня 1988 р., на час другої міжнародної прес-конференції ФІДЕС налічував 9 місцевих організацій та 1200 членів. Особливістю ФІДЕС було й те, що за характером політизування партія була ближче до урбаністів, проте дистанціювалася від протистояння по лінії урбаністи-народники, яке вважала анахронізмом [258, old. 97–102].

Подальший розвиток програмних положень ФІДЕС містився у Програмі, яка була ухвалена на II конгресі 13–15 жовтня 1989 р. І якщо короткострокова антикризова програма мала здебільшого декларативний характер, то політичні вимоги Програми були більш радикальні і передбачали вихід УНР з ОВД та РЕВ, вивід радянських військ з території країни [279, с. 96].

Таким чином, станом на 1 січня 1989 р. в Угорщині існувало три політичні партії, які брали свій початок від опозиційних груп, створених за режиму Я. Кадара: УДФ, сформований народницькою групою, СВД – урбаністичною та ФІДЕС - групою молодих юристів. Їхні політичні платформи та цілі збігалися у більшості позицій: слід рятувати угорську націю та її державу від комплексної кризи/катастрофи, інструментами чого мають стати: відмова від соціалізму радянської моделі, відновлення парламентської демократії на основі багатопартійності, забезпечення незалежності Угорщини та повноти її суверенітету, захист прав угорської національної меншини у сусідніх країнах, де вона потерпає від насильницької асиміляції, повернення Угорщини до європейської цивілізації, зокрема, шляхом встановлення нових інституційних зв'язків, в тому числі шляхом набуття членства в ЄС.

Підходи цих організацій різнилися лише в питанні доцільності та можливості співпраці з реформаторським крилом УСРП з метою досягнення вищезазначених цілей. Якщо УДФ однозначно схилявся до реалізації такої можливості, а СВД виступав проти, то позиція ФІДЕС мала бути ще конкретизована, що й відбулось протягом 1989 р. у рамках переговорного процесу між опозицією та УСРП.

Висновки до розділу 3

1. Зустріч в Монорі 1985 р. стала першою спільно організованою публічною акцією представників опозиції. Вона підтвердила як готовність і зацікавленість народників та урбаністів у діалозі, так і наявність значних розбіжностей у системі цінностей та баченні своїх завдань у контексті розвитку соціально-економічної ситуації в Угорщині. І хоча ці різні підходи на разі

могли бути ігноровані, згодом вони стали значною перешкодою для поглиблення співробітництва. Це знайшло своє підтвердження під час невдалої спроби організувати Монор-2 у 1987 р.

2. Входження УНР у 1986–1987 рр. до системної соціально-економічної кризи, погіршення рівня життя та лібералізація суспільного життя сприяли формуванню протестних настроїв та, як наслідок, створенню, окрім вже згаданих двох опозиційних груп, організацій молоді, творчої та наукової інтелігенції, вірних християнської церкви. До критичного розгляду табуйованих суспільно-історичних питань: єврейське питання, „тріанонська травма“, рішення Ялти–1945, події 1956 року, доля угорців за кордоном, демографічні проблеми, циганське питання – згодом додалося обговорення екологічних загроз. Значний протестний потенціал, що зберігався в угорській католицькій церкві, реалізовувався у суспільно-благодійній діяльності руху Бокор, інших християнських конфесій. Мобілізуючу роль у розвитку опозиційного руху відігравали активні учасники революції 1956 р., повернення до політичного життя яких розпочалося на початку 80-х рр.

3. Важливу роль у наданні політичної та інформаційної підтримки опозиції відіграли групи емігрантів з Угорщини, які мали сталі контакти з місцевими елітами, а також їхні видання, де могли публікуватися угорські письменники та науковці. Одним з провідних каналів подачі інформації, яка сприяла розвитку критичних настроїв частини населення Угорщини, а також поширенню знання про існування опозиційних груп в країні стала діяльність редакції Радіо „Вільна Європа“.

4. Активізація передової частини населення УНР у пошуку вирішення суспільних, економічних та екологічних проблем, мала результатом створення документів програмного характеру. Вони заклали серйозні підвалини для розуміння в УСРП необхідності започаткування процесу реформування соціалізму угорської моделі як в економічній, так і політичній його складових. Умовами цього була необхідність надання права створювати ідеологічні платформи всередині УСРП, забезпечити розподіл компетенції між гілками

влади, повернути парламенту функцію законодавця, а також – контролю за діяльністю уряду, відібравши її від партії.

У 1986 р. створення документів програмного характеру стало типовим і для опозиційних осередків, що свідчило про усвідомлення того, що на часі формування середньо- та довгострокової позиції та стратегії. Низка програмних документів опозиції вимагали найширшої демократизації угорського суспільства, формування засад для повернення до парламентської демократії, політичного плюралізму, захисту прав людини, отримання нейтрального статусу для Угорщини, засуджували тотальну само- і державну цензуру. Головний сигнал, який ці документи надсилали суспільству та УСРП зокрема, що відбувається процес розширення протестної бази, що дасть змогу вести з владою діалог на рівних.

5. Історичний процес в Угорщині протягом 1983–1988 рр. формувався намаганнями Я. Кадара та консервативної частини УСРП зберегти владу через задоволення споживацьких потреб населення, лібералізацію внутрішньої політики, уникнення конфліктів з сусідніми країнами в контексті захисту прав угорської меншини та свідоме ігнорування зростання активності та суспільного впливу опозиційних груп. Бажання Я.Кадара зміцнити легітимність свого режиму через забезпечення високого рівня життя населення завдяки фінансовій підтримці Заходу, створило залежність режиму від оцінки його діяльності в країнах демократії. Саме це, врешті решт, врятувало представників опозиційних груп, насамперед, урбаністичної, яка часто йшла на загострення відносин з режимом, від можливих репресій.

6. Наявність програмних документів, як легальних, так і непідцензурних, подальша лібералізація режиму Я. Кадара, процеси демократизації, які почали швидко розвиватися в СРСР за ініціативою М. Горбачова та дали поштовх для аналогічних тенденцій в УСРП, все це створило основу для започаткування в середовищі угорської опозиції процесу партизації. Створення УДФ надало імпульс процесу створення партій на основі опозиційних груп, що призвело до формування ФІДЕС та СВД.

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ У ПІДГОТОВЦІ ТА ЗДІЙСНЕННІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УГОРЩИНІ

4.1. Міжнародна та внутрішньополітична ситуація в Угорщині напередодні зміни режиму

Позитивний діалог між США та СРСР у другій половині 80-х рр. щодо роззброєння започаткував процес зменшення напруги між країнами-лідерами двох воєнно-політичних блоків і сприяв побудові американсько-радянських відносин на нових засадах. Поліпшення міжнародної ситуації робило можливим подолання розколу європейського континенту [192, с. 44–45], трагічного спадку Ялтинської конференції 1945 р. Зустрічі керівників СРСР та США у 1985 та 1986 рр. не принесли прогресу у припиненні гонки озброєнь та зниженні міжнародної напруженості. Лише наступна, у грудні 1987 року, зустріч лідерів СРСР та США призвела до суттєвого прогресу. Історичне значення домовленості було в тому, що вдалося досягти найбільшого з 1972 року скорочення озброєння, а саме: знищення ядерних ракет наземного базування малої та середньої дальності, що складало 5-6% загального атомного арсеналу сторін. Водночас, домовленість не містила згадки про подальшу долю Стратегічної оборонної ініціативи, що означало, фактично, перемогу США [269, р. 202–218]. Проте, міжнародні чинники могли відіграти свою роль лише у випадку обрання КППС курсу на поглиблення процесу демократизації в СРСР, який розпочався після публічної заяви про те, що життєво необхідні економічні реформи не можуть відбутися та принести очікувані результати без здійснення змін у політичній системі.

Вперше це відбулося на засіданні ЦК у січні 1987 року, коли М. Горбачов запропонував, щоб членів місцевих рад не призначали партійні організації, а обирало б населення, до того ж серед декількох кандидатур. На надзвичайній партконференції у червні 1988 року М. Горбачов обумовив успішність економічних змін реформою політичної системи, а саме, її демократизацією. Йшлося також і про новий закон про вибори народних депутатів, під час яких

партійні організації та профспілки отримали б лише 1/3 місць, а на решту – обирали б на вільних виборах [263, old. 17].

Водночас, не мало бути ілюзій, що М. Горбачов був готовий безкінечно йти на поступки Заходу. До кінця 80-х років для М. Горбачова були неприйнятними відмова від однопартійної системи, розпуск ОВД та РЕВ. Ці дві організації передбачалося не розпускати, а, навпаки, зміцнювати. Про це свідчить те, що 27 квітня 1985 року ОВД було продовжено на 20 років, у грудні того ж року РЕВ – на 15 років, тобто було розроблено програму його діяльності до 2000 р. [276, р. 209–230].

Проте постійно зростаючі витрати на утримання майже 500 тис. радянського війська у Східній Європі, кризові явища в РЕВ, посилений тиск США та, не в останню чергу, сепаратистські настрої в національних республіках СРСР, а згодом і збройні зіткнення, які розпочалися від 1987 року, створили основу для прийняття М. Горбачовим рішень, які визначили долю не лише СРСР, а й усього європейського континенту. Того ж 1987 року була заявлена нова військово-політична доктрина „достатньої оборони” та розпочалося виведення перших контингентів радянських військ, спочатку з Монголії, а в 1988 році – з Афганістану.

Одним з моментів тиску, що сприяв формуванню такого підходу керівника КПРС, можна вважати те, що у 1987 р. Р. Рейган знову запропонував переглянути рішення Ялти–1945 і дозволити в країнах ЦСЄ провести вільні вибори на багатопартійній системі. У грудні 1988 р. М. Горбачов у своєму виступі на Генеральній Асамблеї ООН дав на цю пропозицію, практично, позитивну відповідь: СРСР зменшить чисельність військ у Польщі, ЧССР та УНР. Це означало, що доктрина Брежньєва не буде застосована, тобто, 1956 та 1968 роки не повторяться [262, old. 525].

Водночас, неправильно було б сприймати позицію М. Горбачова як однозначно капітулянтську. Улітку 1989 р. він виступив на Парламентській Асамблеї РЄ у Страсбурзі, де піддав критиці брежньєвську політику обмеженого суверенітету: „будь-яке втручання у внутрішні справи, спроби обмежити

суверенітет держав – як друзів, союзників, чи будь-кого – неприпустимі” [157]. Його заяву було прокоментовано як зелене світло для реформаторів Східної Європи у їхньому прагненні створити багатопартійну систему та ринкову економіку [205, с. 202]. Проте аналіз цілісного контексту, з якого вилучено саме це речення, говорить про те, що М. Горбачов виступав проти „подолання соціалізму“ як шляху вирішення проблеми розколу Європи, „бо це веде до конфронтації, якщо не гірше” [157]. Таким чином, генеральний секретар КПРС та його близьке оточення до останнього моменту не бачили конфлікту між своїми намірами демократизувати соціалізм та шансами на його успішне майбутнє у країнах соціалістичного блоку. Звичайно, виступи М. Горбачова на провідних міжнародних організаціях насамперед мали на меті транслявання його політики для світової спільноти. У цьому контексті слід більш критично ставитися до тверджень, наприклад В. Тисменяну, про тріумф філософії ревізйонізму у Кремлі, який вплинув як на внутрішню, так і на зовнішню імперії...значно розширились межі радянської толерантності до політичних експериментів у Східній Європі [205, с. 198]. Межі толерантності були обумовлені принциповою впевненістю М. Горбачова у тому, що соціалізм зазнає певних, необхідних змін, враховуватиме національну специфіку, але як ідеологія залишиться панівною.

Важливими для розуміння позиції М. Горбачова є праці радянських експертів, присвячені суспільно-політичним процесам у країнах-членах ОВД. Вони викладені, зокрема у доповідній записці Інституту світової системи соціалізму АН СРСР „Вплив на СРСР змін, що відбуваються в Східній Європі”, підготовленій у лютому 1989 р. для О.Яковлева [46, old. 262–280] і мають для нас особливе значення, оскільки надавалися, практично, синхронно із процесами, які відбувалися в Угорщині.

Серед країн Східної Європи Угорщина, поряд з Польщею та Югославією, була виокремлена в групу, де кризові процеси відбуваються відкрито та інтенсивно. Наголошувалося на тому, що УСРП потрапила під вплив альтернативних політичних сил (зародків політичних партій, клубів, рухів) і

настільки ослабла, що змушена буде поділитися владою, створити коаліційний уряд, сприяти переходу до дійсної багатопартійної системи, а також легалізувати опозиційні сили, які сповідують інші погляди [46, old. 263]. У цьому зв'язку вказувалося на необхідність створення коаліційного уряду для збереження суспільно-політичної ролі УСРП. Це слід розглядати у контексті дій І. Пожгаї, спрямованих на створення „союзу” між реформаторським крилом УСРП та представниками народницької групи, пізніше з УДФ. Таким чином, плани І. Пожгаї були єдино перспективними з метою збереження УСРП суспільного впливу, а побоювання урбаністів щодо ситуативного союзу між УДФ та реформаторами УСРП – підставними.

У доповідній зазначалося, що в УСРП відсутнє бачення шляхів оновлення соціалізму. „На сьогодні опозиція однозначно залучила до себе інтелігенцію...та розробляє власні ідеологічну і політичну програми”, а провал реформування Угорщини, перемога консервативних сил в УСРП „болісно та безпосередньо торкатиметься нас (КПРС. – *Авт.*), оскільки...викличе сумніви в успіху перебудови” [46, old. 264].

Розглядаючи можливі сценарії розвитку кризових процесів в Угорщині, автори доповідної як „найімовірніший” запропонували сценарій, який включав: „радикальні реформи у державному секторі економіки, часткову приватизацію промислового та аграрного секторів, створення змішаної економіки, що діє на основі ринкових відносин... поступове відновлення парламентської демократії на основах партійного плюралізму.” Характерно, що умовою такого сценарію вважалося збереження реформаторським крилом УСРП лідерської ролі в суспільних процесах, або її коаліцію з соціал-демократами, або ж „мирний розподіл партій” [46, old. 268], що й відбулося на останньому, XIV конгресі УСРП, 7 жовтня 1989 р.

Розглядався також і негативний сценарій, за якого консервативні сили в УСРП створюватимуть перешкоди розвитку опозиційних партій та рухів, в тому числі перенесення строків проведення парламентських виборів. Прогнозувалося, що УСРП програє ці вибори. Водночас, не передбачалося, що

розвиток подій піде за тим „найсприятливішим сценарієм”, який експерти Інституту вбачали можливим у Польщі, а саме: „укладення угоди з метою уникнення кризи шляхом проведення „переговорів круглого столу” між правлячою Польською робітничою партією та її союзниками з однієї сторони, „Солідарністю” та силами опозиційної інтелігенції з другої та профспілками з третьої [46, old. 266]. При цьому не було відповідним чином оцінено можливості опозиційних сил Угорщини. Оскільки, на думку авторів, „якщо вплив інших партій настільки зросте за короткий час, то розвиток подій піде, з великою ймовірністю, за першим, „найімовірнішим” сценарієм, оскільки жодний рух не матиме настільки широкий вплив, як реформаторське крило УСРП та сили соціал-демократичного спрямування” [46, old. 268].

Вже у 1988 р. радянські аналітики засвідчували глибоко критичну оцінку ситуації, що складалася в країнах ЦСЄ. На це вказували їх висновки: модель „зайшла в глухий кут;” [46, old. 261] „модель економічного та політичного розвитку, нав’язана цим країнам після 1948 року, вочевидь, зазнала краху;” [46, old. 279] „нам слід усвідомити, що до моделі соціалізму треба додати певні основні особливості західної моделі розвитку (такі, наприклад, як ринок, конкуренція, громадянське суспільство, права людини тощо)” [46, old. 276]. При цьому, як у будь-якій науковій розвідці, поряд з успішними прогнозами, які справдилися, мали місце й недоліки, що зайвий раз доводить, вірний прогноз можна зробити, лише володіючи усією інформацією. Вочевидь, що в авторів доповідної інформація про стан і перспективи розвитку в Угорщині саме опозиційного руху була недостатньою для прогнозування, зокрема, процесу національного круглого столу, який, поряд із зростаючою активністю опозиційних партій (УДФ, СВД та ФІДЕС) призвів до досягнення т.зв. „договірної” [274], мирної зміни режиму.

Водночас, симптоматичним є те, що М. Горбачов так і не сприйняв прогноз своїх науковців, оскільки навіть після падіння берлінського муру та „оксамитової” революції в Празі стверджував на засіданні ЦК КПРС в грудні 1989 р., що в Східній Європі головним напрямом є „оновлення соціалізму”,

хоча є декілька питань (курсив наш. – Авт.), які викликають серйозне занепокоєння, насамперед, в Чехословаччині та НДР” [9]. Те, що така оцінка була не випадковістю, може засвідчити, що ілюзії М.Горбачова щодо шансів на збереження реформованого соціалізму в ЦСЄ розповсюджувалися і на угорські події. Так, на переговорах з К. Гросом 24 липня 1989 р. в Москві М. Горбачов наголосив, що „радянське керівництво важливим політичним джерелом сили вважає підтримку суспільства, засвідчену УСРП під час поховання Я.Кадара”[64, old. 191]. Як відомо, участь у похованні Я.Кадара (14 липня 1989 р.) взяла значна кількість учасників, до 80 тис. осіб. Проте, важко уявити, що М. Горбачов не був поінформований про те, що за місяць до поховання Я.Кадара, у мітингу з приводу перепоховання останків І. Надя і його соратників участь взяло 300 тис. осіб.

Аналізуючи події 1989 р., слід розглянути й участь провідних міжнародних акторів у формуванні суспільно-політичного процесу в Угорщині. Якщо, завдяки публічній відмові М.Горбачова від „доктрини Брежньєва,” консерватори з УСРП навесні 1989 р. вже усвідомили, що не варто сподіватися на допомогу СРСР у разі загострення політичної кризи, то логічно припустити, що мала активізуватися інша сторона, зацікавлена у витісненні СРСР з країн ЦСЄ шляхом зміни в них політичного режиму, тобто – США.

З цього приводу думки представників угорської опозиції розійшлися. Якщо один з членів керівництва СВД Б. Мадяр вважав, що американська дипломатія до референдуму 26 листопада 1989 р. робила ставку на І. Пожгаї та лише після цього почала опікуватися Й. Анталлом, а західноєвропейська дипломатія, загалом, і не мала чіткого уявлення, що буде далі [75, old. 126], то М.Сюрьош*, схилився до того, що США ставили на СВД, а західні європейці, особливо німці – на УДФ. До того ж, тодішній голова Державних Зборів був переконаний, що мирна зміна режиму відповідала інтересам всіх, у тому числі США, оскільки зовнішній борг УНР міжнародним фінансовим інституціям

* М.Сюрьош – член ЦК УСРП, представник реформаторського крила УСРП. У березні 1989 р. обраний головою Державних Зборів УНР.

складав 20 млрд. дол. США, і у разі збройного конфлікту шанси на їхнє повернення були б мінімальними [75, old. 126]. Науковець та функціонер УСРП від 1986 р. М.Дерер також вважав референдум 26 листопада 1989 р. межею, після якої США змінили свою позицію на користь підтримки СВД, оскільки до референдуму не могли уявити собі розвиток подій без активної участі комуністів-реформаторів. Така зміна відбулась швидко завдяки тому, що у ядра СВД були надійні контакти з фінансово-політичною елітою Вашингтона, яка мала прямий вихід на Адміністрацію президента [75, old. 127]. У зв'язку з цим важливо, що всі учасники процесу трансформації в Угорщині зазначали безприкладно високу активність посла США в УНР, М.Палмера. Як наголошував З. Біро (УДФ), з поведінки М.Палмера було однозначно зрозуміло, що він вважає необхідним досягнення багатопартійності, зміни режиму та при цьому основною рушійною силою вбачає СВД. Під час зустрічі з лідерами УДФ посла найбільше цікавило їхнє ставлення до націоналізму та антисемітизму [75, old. 128]. Л. КьOVER (ФІДЕС) висловлювався ще однозначніше: „Я вважаю, що М.Палмер безумовно втручався у внутрішнє життя Угорщини. Він тиснув на УСРП, щоб вона розпочала переговори з опозицією. Він діяв не в інтересах посередництва між владою та опозицією, а довів до відома влади очікування західних країн” [75, old. 129].

У цьому контексті варто навести думку самого М. Палмера: „Після візиту К. Гроса до США, (у липні 1988 р. – *Авт.*) адміністрація дійшла висновку, що в Угорщині відбудуться зміни... Ми особисто попередили К. Гроса та інших осіб, відповідальних за безпеку, про те, які можуть бути наслідки, якщо в країні буде застосовано зброю для стримання процесів демократизації... У критичний час на *пропозицію керівників опозиції* запевнив К. Гроса, що ні його, ні інших керівників пізніше не запроторять до в'язниці та не переслідуватимуть” [75, old. 130] (*курсив наш. – Авт.*).

У цьому контексті необхідно з'ясувати, яку позицію щодо майбутнього УНР займав СРСР у особі свого посла. Як згадує З. Біро: „на пряме запитання, чи буде втручатися СРСР, якщо УСРП у результаті змін втратить владу,

Стукалін* однозначно заявив, будь-що трапиться в Угорщині, не будуть втручатися, тим більше військовими силами. Це і зрозуміло було, бо таке втручання повністю зруйнувало б політику Горбачова” [75, old. 128].

Отже, протягом 1988–1989 рр. УСРП перебувало під впливом декількох чинників зовнішньополітичного походження: позиції невтручання СРСР, а також непублічного тиску США. Ці ж фактори позитивно стимулювали опозицію до активних дій.

Швидко формувалися соціально-економічні та політичні передумови розвитку ситуації в Угорщині у напрямі до лібералізації, а згодом і зміни режиму. З огляду на єдино можливу легітимізацію режиму Я. Кадара через відносно високий рівень життя населення, першочергове значення мала саме соціально-економічна складова цього процесу.

Головним чинником уповільнення економічного зростання став різкий стрибок вартості енергоносіїв, насамперед, нафти, яка постачалася з СРСР, до чого спричинилися дві світові нафтові кризи, 1973 та 1979 рр. Загалом, з 1976 по 1983 рік вартість радянської нафти для країн-членів РЕВ зросла на 400%. Вирішення проблеми енергетичного забезпечення вийшло на перший план.

Не можна сказати, що керівництво УНР не реагувало на кризові явища. У 1983 році було побудовано перший реактор Пакшської АЕС, а у 1987 році – всі шість реакторів, що дало можливість забезпечити 40% виробництва вітчизняної електроенергії. До того ж у 1979–1980 рр. було запроваджено дворівневу цінову реформу: 70% цін на продукцію були виведені з державного регулювання, що дозволило наблизити угорські ціни до світових.

У лютому 1980 року ЦК УСРП підтримало курс на створення малих підприємств у торгівлі та виробництві, т. зв. „економіки другого рівня” [40, old. 421–439], більш відомих як виробничі кооперативи. У 1985 році їх нараховувалося 10 тис. в дрібному виробництві та понад 20 тис. у середньому та великому промисловому виробництві. У рамках соціалістичного табору запровадження економічних реформ в Угорщині по-різному сприймалося

* Стукалін Б.І. – посол СРСР в УНР (1985-1990 рр.).

керівництвом СРСР, проте головне, що їх не забороняли. Враховуючи це, ЦК УСРП у квітні 1984 року ухвалив рішення щодо продовження процесу реформ. Метою було досягнення „керованої ринкової економіки”, що спирається на змішану власність: державну, кооперативну та приватну. На розвиток цього Уряд 31 жовтня 1984 року ухвалив рішення про децентралізацію державного права на власність, іншими словами – заснування рад підприємств [262, old. 21–25]. Експерти почали розробку необхідних атрибутів ринкової економіки: створення дворівневої банківської системи (національний банк та комерційні банки), закону про банкрутство, податкової системи, характерної для ринкової економіки [234, old. 285–287]. Таким чином, саме УСРП зробила низку кроків в економічно-фінансовому секторі економіки, які максимально наблизили можливість суспільних змін.

Наближення до ринкової системи мало і негативний вплив. Ціни на більшість продуктів та послуг з 1975 по 1985 рік зросли на 200% при тому, що реальні доходи після стагнації у 1980–1985 рр. розпочали зменшуватися. Для підтримання на звичного життєвого рівня населення, уряд був змушений вдатися до отримання нових кредитів від МВФ та Світового банку. Лише вони врятували країну від дефолту [246, old. 194].

Унаслідок сповзання країни до кризової ситуації надзвичайно погіршився соціально-психологічний клімат у суспільстві. Саме на період 1985–1987 рр. припадають найвищі для Угорщини у XX столітті показники самогубств, смертей від хвороб, які мають своєю причиною алкоголізм, а також споживання міцних спиртних напоїв (на душу населення). Якщо у 1950 р. ці показники були, відповідно: 22,2; 5,0 та 1,5, то у 1986 р.: 45,3; 42,8 та 10,9 [233, old. 20–23]. Відбулося зростання на, відповідно, 200%, 800% та 900%. Загалом в суспільстві панівною в цей час стає тенденція до наростання песимістичних настроїв та очікувань. У період між 1984 та 1988 рр. кількість громадян, які змінили свою оцінку власного життя з „дуже позитивне” на „позитивне,” зменшилась з 33% до 20%, а тих, хто змінив його оцінку з „погане” на „дуже погане”, зросла з 14% до 26% [36, old. 134]. Для переважної більшості населення Угорщини

залишалась характерною тенденція пасивного невдоволення. Лише у незначній частини угорців погіршення соціально-економічної ситуації та тенденція послаблення позицій СРСР на міжнародній арені призвели до активізації суспільно-політичної діяльності, розвитку створених та заснування нових організацій протестної орієнтації.

У травні 1988 р. до угорського суспільства із своєю Відозвою щодо правової реабілітації колишніх політичних засуджених та переслідуваних звернулась новостворена громадська організація, Комісія історичної справедливості. Вона вимагала повну правову реабілітацію учасників революції 1956 р., а також усіх жертв сталінського режиму в Угорщині, починаючи від сфабрикованих судових процесів проти представників демократії в Угорщині від 1945 року [47, old. 429–231]. Називаючи І. Надя „прем'єр-міністром угорської революції“ 1956 р., Відозва ставала ще одним сигналом близького краху політичної легітимності режиму Я. Кадара, яка ґрунтувалася на оцінці подій 1956 р. саме як контрреволюції.

Ще більш загрозливого для режиму політичного змісту ця тенденція набула вже з початку 1989 р., коли внутрішньополітичні події в Угорщині засвідчили те, що, на противагу прогнозам радянських офіційних установ, в країні може відбутися зміна режиму [280; 186]. До цих подій, які відбувалися одна за одною, слід віднести: заяву І. Пожгаї (30 січня) як керівника історичної підкомісії ЦК УСРП про те, що події 1956 р. були „народним повстанням“; безпрецедентне за сміливістю рішення (12 лютого) ЦК УСРП про реформу політичної системи, яке визнавало факт „економічно-політичної та моральної кризи“ в країні, передбачало запровадження політичного плюралізму, зміну однопартійної системи, визнавало право на існування опозиційних партій, з якими УСРП готова до діалогу, проведення дво- багатосторонніх переговорів з метою визначення нового порядку застосування влади [56, old. 555]; відсутність положення про керівну роль УСРП у проекті Конституції (23 лютого, Закон набув чинності 23 жовтня 1989 р.); перепоховання останків І. Надя та його соратників (16 червня), яке відбулося за участю усіх опозиційних партій та 300

тис. осіб і засвідчило крах основної ідеологічної тези режиму Я. Кадара про контрреволюційний характер подій 1956 р. На заході була вперше публічно озвучена лідером ФІДЕС В. Орбаном категорична вимога виведення з Угорщини радянських військ.

Як відомо, КПРС не підтримувала безпосередніх контактів з реформ-комуністами УСРП. Більше того, функціонери КПРС розраховували саме на новообраного генерального секретаря УСРП, К. Гроса. Так, під час зустрічі І. Пожгаї з О. Яковлевим на полях конгресу Компартії Італії 21 березня 1989 р. радянський діяч наголосив на необхідності для угорців підтримувати винятково К. Гроса. Під час візиту І. Пожгаї до Москви він мав намір провести особисту зустріч з М. Горбачовим з метою заручитися його підтримкою, проте К. Грос був проти такої зустрічі, і на його прохання до радянських колег вона не відбулась [245, old. 131].

Говорячи про роль УСРП у забезпеченні мирної зміни режиму, не можна обійти увагою і тему підготовки відповідних сценаріїв можливого розвитку подій, які доцільно порівняти з тими, що передбачали експерти в Москві.

За словами К. Гроса, з 1987 р. розробкою сценаріїв можливого переходу до багатопартійної системи угорські експерти займалися на замовлення УСРП. Це було пов'язано з тим, що потреба багатопартійної системи виникла набагато раніше, ніж могла бути заявленою як актуальна з політичної точки зору. Займалися цим три групи, які очолювали, відповідно, Д. Ацел (тривалий час „сірий кардинал“ Я. Кадара), Ч. Гомбар (прогресивний журналіст) та Д. Фейті (представник консервативного крила УСРП). Проте ці сценарії розглядали не шляхи зміни суспільного ладу, а шляхи відмови від існуючої моделі соціалізму. „Ми хотіли замінити чинну систему, але не знали, якою має бути нова“. К. Грос також наголошував на пріоритетній важливості домовленості США з СРСР: *„якби американці не домовилися з радянськими, тоді б тут нічого не сталося“* [75, old. 114] (курсив наш. – Авт.).

Показово, що саме група під керуванням Д. Ацела розробила на початку лютого 1989 р. сценарій, який, якщо відкрито не казав про передачу влади, то

такий висновок з дослідження впливав однозначно. У проекті зазначалося, що „є необхідність у нових організаційних форматах, подібних до Національних комісій, які діяли певний час після 1945 р. У цій координаційній організації могла б бути представлена кожна сила, яка з конструктивними пропозиціями та намірами взяла б участь у подоланні кризи“ [75, old. 119]. Таким чином, пропозиція щодо створення Національної комісії може розглядатися як прообраз Національного круглого столу. При цьому один з учасників цієї роботи, Л. Кемень не відкидав можливість того, що ця опція була доведена до відома лідерів опозицій [75, old. 120]. Решта сценаріїв різною мірою відображали бажання УСРП будь-якою ціною зберегти власне політичне домінування.

4.2. Національний круглий стіл як механізм діалогу опозиції з Угорською соціалістичною робітничою партією (червень–вересень 1989 р.). Розпуск УСРП і проголошення Угорської Республіки

Як справедливо вважав Т. Г. Еш: „події у перші місяці 1989 р. у Польщі та Угорщині не були звичною спробою якось виправити систему чи намаганням опозиції прилаштуватися до старих правил гри; це було поєднання реформи та революції у специфічній стратегічній взаємодії, яка включала взаємну довіру і прийняття урядом партнера, тобто демократичну опозицію, яку уряд завжди вважав незговірливою. Так, керівники опозиції вперше взяли участь в історичній акції, яка могла привести їх до влади“ [273, р. 309–310].

А. Бозокі вважає, що наприкінці 1980–х років у суспільно-політичному розвитку Угорщини спостерігалися дві тенденції: дезінтеграційні процеси всередині правлячої УСРП та створення де-факто багатопартійної системи шляхом відновлення діяльності т.зв. історичних партій та формування нових політичних організацій [226, old. 21].

У контексті загальної кризи соціалістичної системи керівництво УСРП усвідомлювало реальність перспективи втратити монополію на владу й

готувало стратегію дій, спрямованих на збереження за УСРП ролі одного з лідерів політичного життя країни.

Одним з елементів цієї стратегії було започаткування діалогу УСРП з „конструктивними суспільними силами”, який би сприяв збереженню за партією політичної ініціативи, більш сприятливої переговорної позиції та недопущенню до процесу переговорів тих нових політичних партій, які заперечували право УСРП на участь у політичному житті країни. Реалізації цієї стратегії завадили консолідовані дії опозиційних партій, які заперечили формат діалогу, запропонований УСРП, та закликали до проведення переговорів рівноправних сторін у рамках „круглого столу”.

Поняття „круглий стіл” як інструмент організації суспільного, міжпартійного діалогу прийшло до лексики угорських опозиціонерів з Польщі. Водночас мета, з якою було застосовано цей інструмент в Польщі та в Угорщині, мала суттєві відмінності, обумовлені специфікою історичної ситуації в державі.

Якщо в Польщі „круглий стіл” ініціювала влада та запросила до участі в ньому єдину опозиційну силу, профспілку „Солідарність” для того, щоб заручитися її підтримкою щодо здійснення реформ, спрямованих на лібералізацію та демократизацію суспільного життя, то в Угорщині „круглий стіл”, навпаки, був ініційований опозиційними силами для об’єднання зусиль декількох опозиційних рухів та партій у діалозі з правлячою УСРП. Якщо результатом „круглого столу” в РП стала, фактично, легалізація „Солідарності”, то в УНР такої необхідності вже не було з огляду на ухвалення у січні 1989 року парламентом Угорщини закону „Про право на створення організацій”, хоча, на думку деяких дослідників і до прийняття цього закону створення громадських організації не заборонялось [226, old. 23].

Опозиційними до уряду силами спочатку було організовано та проведено декілька засідань ОКС, під час якого узгоджено спільну позицію, а потім запропоновано правлячій УСРП заснувати НКС. Метою його діяльності мало стати створення законодавчих умов для забезпечення мирної трансформації

суспільного ладу у державі: від однопартійної системи радянського зразку до багатопартійної системи представницьких демократій Європи. Таким чином, в Угорщині „круглий стіл“ від початку мав принципово інші, більш масштабні завдання.

На початку 1989 року розклад політичних сил в країні був таким. З боку чинної влади – правляча УСРП, яка швидко втрачала як авторитет в суспільстві, так і єдність власних лав, з боку опозиції – УДФ, який, серед опозиційних груп, мав найбільшу підтримку суспільства, та менш відомий, але найбільш послідовний супротивник УСРП – СВД. Як ми вже зазначали, в позиціях УДФ та СВД існували значні відмінності, наявні вже на етапі створення їх як політичних організацій. Якщо в установчому документі УДФ зазначалося, що „рух має розвиватися власним шляхом, уникаючи ярликів проурядовості або опозиційності та примусу вибору між ними, хоча вважає створення багатопартійної системи необхідним та невідворотним у процесі демократизації” [43, old. 177], то СВД від самого заснування підтримував необхідність діалогу з УСРП заради мирної трансформації, але водночас готував суспільство до протидії владі з радикальними вимогами, зокрема, реабілітації учасників революції 1956 року та запровадження багатопартійної системи.

Стратегія УСРП полягала у проведенні окремих переговорів з представниками опозиційних сил, а за їх результатами – „круглого столу“, який би відбувся як „суспільні консультації”, що не мали б юридично зобов’язуючої сили та дозволили б УСРП зберегти суспільно-політичну гегемонію. Це було достатньо ймовірним, оскільки нова конституція мала бути складена на основі проекту, підготовленого експертами УСРП. Він передбачав, що реформована компартія залишиться при владі, як найпотужніший член коаліційного уряду після надзвичайних парламентських виборів, що відбудуться з елементами демократії.

21 березня 1989 року під час обговорення Політичним Комітетом УСРП внутрішньополітичної ситуації, було, зокрема надано оцінку вищезгаданим

опозиційним партіям: „справжню концепцію та програму має Союз вільних демократів....це найменша організація, але надзвичайно добре організована, має досвід дій у нелегальному стані, з сильною внутрішньою солідарністю членів та дисципліною. Ця організація позиціонує себе як конструктивна опозиція і не хоче наближатися дуже близько до влади, а бажає, насамперед, бути в представницьких органах...Угорський демократичний форум демонструє певну стриманість, формування власної програми знаходиться на початковій стадії, проте його вплив на інтелігенцію ширший” [31, 39R/152].

З самого початку підготовки до переговорного процесу між опозицією та владою, УСРП була зацікавлена в ізоляції СВД від решти опозиційних сил. Це було викликано більшою та послідовною радикальністю СВД, який вже в березні 1989 року виробив власну позицію щодо таких переговорів. У той час, як УСРП планувало проводити переговори окремо з кожною політичною силою, саме СВД належала ідея консолідації опозиційних сил в єдину переговорну платформу для опрацювання спільної позиції на перемовинах з правлячою партією. Процес узгодження єдиної позиції щодо створення ОКС часто ускладнювався внаслідок провокативних дій УСРП.

Зокрема, УСРП сподівалась на створення коаліції зразку 1945–1947 років, до якої входили крім Угорської комуністичної партії (УКП) також Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ), Партія дрібних незалежних господарів (ПДНГ) та НСП, за умови, звичайно, лідерства УСРП у цьому об’єднанні [257, old. 228].

Показовим є випадок з ПНДГ, яка на початок березня 1989 р. не мала чітко визначеної стратегії реалізації мирної трансформації влади в країні, крім вимоги щодо скликання конституційної асамблеї. 4 березня 1989 року відбулися переговори голови Політичного товариства ім. Бейли Ковача, яке формально входило до складу ПНДГ, В. Вьорьоша з представниками УСРП. Згідно із заявою, зробленою після переговорів, ПНДГ підтримала пропозицію УСРП, щоб у перемовинах, на яких розглядатимуться питання виборчої системи, принципи конституційного процесу, а також соціальні та економічні

питання, взяли б участь „усі конструктивні суспільні сили”. Цей евфемізм виводив за межі діалогу, насамперед, партії, позиція яких була неприйнятною для УСРП – СВД та ФІДЕС. Проте УСРП не вдалося реалізувати такий сценарій, оскільки самотійну участь В. Вьорьоша 15 березня в організованому владою відзначенні роковин революції 1848–1849 рр. різко засудили всі опозиційні партії та, власне, ПНДГ [257, old. 229].

Першим кроком до втілення ідеї про ОКС стало успішне проведення опозицією маніфестації 15 березня 1989 року. Саме тоді один з лідерів урбаністів, пізніше перший голова СВД Я. Кіш, закликав опозиційні партії та організації прискорити створення коаліції, яка б стала для УСРП сильним суперником та стороною у переговорах [102]. Проте офіційна пропозиція об'єднати опозиційні сили та розпочати переговори з УСРП була сформульована у Зверненні Форуму незалежних юристів до незалежних політичних організацій Угорщини 19 березня 1989 року [71, р. 279–281]. Його автором став член УДФ, юрист І. Коня, який 14 січня 1989 року був обраний керівником цієї громадської організації. На цій посаді з 22 березня по 13 червня 1989 року він головував на всіх засіданнях ОКС, ініціатива створення якого, таким чином, опосередковано виходила і від УДФ.

Реакція керівництва УДФ на факт створення ОКС була неоднозначною, оскільки це могло применшити роль партії як лідера опозиції, а також передбачало погодження своєї позиції з іншими учасниками, що звужувало поле для маневру [85, old. 53–55]. При цьому офіційна позиція УДФ полягала в тому, що немає потреби в об'єднанні опозиційних сил в одну організацію, а йдеться про консультативний форум, який залишатиме організаціям-учасникам цілковиту свободу дій та можливість окремих переговорних комбінацій [44, 1 köt., old. 63–72]. Проте подальший розвиток подій засвідчив правильність концепції СВД. (Більше того, ОКС було ухвалене рішення проводити переговори за столом, який мав не овальну форму, а прямокутну, тобто однозначно демонстрував наявність двох сторін переговорного процесу).

Учасниками ОКС стали: УДФ, СВД, Товариство друзів Ендре Байчі-Жілінські (ТДБЖ), Демократична ліга незалежних профспілок (ДЛНП), ФІДЕС, Угорська народна партія (УНП), ПНДГ, СДПУ. Пізніше, на початку червня 1989 року до ОКС приєдналася Християнсько-демократична народна партія (ХДНП).

На засіданні ОКС 22 березня 1989 року партії-учасниці встановили, що мають за мету досягнення суверенітету народу та не претендують на частину актуальної владної монополії. Пізніше було ухвалено, що принципом діяльності ОКС є дотримання консенсусу. Від імені ОКС могла бути заявлена лише та позиція, яка отримала підтримку усіх партій-учасниць. Водночас, кожна партія мала право вето.

Упродовж квітня–травня 1989 р. між ОКС та УСРП відбулося 2 узгоджувальні засідання, на яких були ухвалені основні принципи роботи НКС. Зазначалося, що метою переговорів є не робота над законопроектами, а укладення політичної угоди, яка забезпечить мирний перехід до багатопартійної демократії.

10 червня 1989 року було підписано угоду між ОКС та УСРП про початок переговорного процесу у рамках НКС [101]. Для забезпечення роботи НКС було засновано 6 робочих груп, кожна з яких розглядала визначене коло питань і мала забезпечити на рівні експертів досягнення такого рішення, що могло б бути ухвалене на пленарному засіданні. Було створено робочі групи з питань: 1) внесення змін до конституції; 2) правового регулювання діяльності партій; 3) формування засад закону про вибори; 4) перегляду норм кримінального та кримінально-процесуального права; 5) зв'язків з громадськістю; 6) гарантування ненасильницького характеру трансформацій.

У підсумку роботи згаданих груп слід зазначити таке.

1) Не було досягнуто домовленості щодо часу та методу обрання президента, інститут якого розглядався ОКС як одна з запорук демократичного розвитку країни. (Відправною переговорною позицією ОКС було те, що в Угорщині має бути створена не президентська, а парламентська демократія.

Тому з огляду на конституційне право, єдино прийнятним рішенням було не створювати з цієї посади самостійного політичного центру, а забезпечити участь президента у керівництві країною через уряд. Вибори президента здійснює парламент, який має прямий мандат довіри суспільства).

УСРП, погоджуючись зі створення цієї інституції, пропонувала обирати президента невідкладно і на основі загального прямого виборчого права. Ця пропозиція мала скоріше тактичний і політичний характер, ніж узгоджувалася із засадами конституційного права. Свої надії УСРП покладала на І.Пожгаї, відомого в суспільстві комуніста, який був неформальним лідером реформаторського крила УСРП і з 1987 року підтримував тісні, довірливі контакти з УДФ. Особливе значення у виборі кандидатури І.Пожгаї зіграло те, що саме він у січні 1989 року вперше зі сторони керівництва УСРП назвав події 1956 року „народним повстанням“. Хоча у Заяві ЦК УСРП, ухваленій на засіданні 10–11 лютого 1989 року, зазначається, що така публічна оцінка „національної трагедії“ є поспішною, проте ЦК окремо підтверджує, що „запевнило товариша Імре Пожгаї у своїй до нього довірі“ [32, 646–647R/667]. Таким чином, Заява, розповсюджена серед парторганізацій як відкритий документ, сприяла створенню позитивного іміджу І.Пожгаї, як нового прогресивного представника керівництва УСРП. Парадоксальним чином, це, фактично, порушення партійної дисципліни могло б згодом забезпечити І.Пожгаї найширшу підтримку в суспільстві і – в результаті – обрання комуніста першим президентом Угорщини.

ОКС, оцінюючи шанси такого сценарію як надзвичайно високі, наполягав на обранні президента у парламенті, який буде сформовано за результатами виборів на багатопартійній основі. Частковим компромісом стало рішення про те, що тимчасово функції президента виконуватиме, згідно з п. 2 статті 15 Закону Угорщини № 1 від 1946 року „Про державні засади Угорщини“* голова чинного парламенту М.Сюрьош.

* Згідно з п.2 статті 15 вищезгаданого Закону „У разі смерті президента республіки....до обрання нового президента республіки повноваження президента республіки виконує голова

Слід зазначити, що саме у питанні часу і методу обрання президента вищезгадана спільна позиція ОКС згодом почала змінюватися. У липні 1989 року ХДНП, а за нею УНП заявили про свою підтримку доцільності всенародного обрання президента перед новими парламентськими виборами. Мотивацією слугувала необхідність досягнення суспільної стабільності в країні у період трансформації режиму (ХНДП) та зовнішньополітичний фактор: можлива загроза дестабілізації ситуації в СРСР з огляду на страйк шахтарів в Кузбасі і доцільність „заспокоїти“ росіян обранням президента (УНП) [44, 2 köt., old. 459]. До цього бачення приєдналися НПДГ та ТДБЖ. Різко проти виступили СВД та ФІДЕС, які залишились вірними початковій позиції. У серпні про своє нове розуміння проблеми заявив УДФ. Погоджуючись з тим, що президента слід обирати у парламенті, сформованому в результаті виборів на новій правовій основі, партія запропонувала у цій історичній ситуації зробити виняток і обрати главу держави до парламентських виборів шляхом всенародного голосування [44, 3 köt., old. 569]. Проте, принцип консенсусу не дозволив сформулювати публічну позицію ОКС з цього питання аж до моменту підписання політичної угоди між ОКС та УСРП 18 вересня 1989 року.

2). Специфіка сучасної виборчої системи Угорщини була закладена саме у процесі узгодження засад закону про вибори. Так звані „історичні“ партії, які являли собою відновлені версії партій, що існували в Угорщині до 1949 року (ХНДП, СДПУ, ПНДГ та УНП) підтримували вибори за партійними списками. При цьому вони вважали, що вибори, за умов їх проведення за мажоритарним принципом, коли суперниками виступають не політичні платформи, а особистості, можуть набути деструктивного характеру неврівноважених особистісних оцінок, що є шляхом до конфліктів та зменшення шансів для опозиційних сил.

Національних Зборів, з тим обмеженням, що не може направити до Національних Зборів на доопрацювання ухвалений Національними Зборами закон, не може розпустити парламент та може застосовувати право амністії лише на користь тих засуджених, щодо яких вирок набув чинності“. Доступ до ресурсу: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8219>

На противагу такому підходу СВД пропонував проведення виборів за мажоритарною системою в 75% виборчих округів. Це дозволило б відносно маловідомій партії зібрати під своїми гаслами більшість опозиційно налаштованих виборців. З інших причин, але саме таку позицію підтримувала УСРП. Був погоджений компроміс, запропонований УДФ: в 50% округів вибори проводяться за мажоритарною системою, в 50% – за партійними списками.

Щодо принципу поділу країни для виборів за партійними списками, гору взяла пропозиція „історичних“ партій. Замість загальнодержавного або регіональних списків, списки склалися за областями. Загальнодержавний список мав компенсаторну функцію й розподіляв голоси, віддані за списками та за мажоритарними округами, та які залишилися поза межами підрахунку, серед інших учасників виборів.

Більшість партій ОКС пропонувала обмежити кількість місць в парламенті до 250. Проте це було неможливо за умов проведення виборів у два тури та за змішаною системою. Сторони погодили створення однопалатного парламенту у 350 місць, кількість яких на перших засіданнях новообраного у 1990 році парламенту було збільшено до 386.

Майже протилежні позиції зайняли учасники переговорів щодо визначення прохідного бар'єру до парламенту. УСРП, маючи на меті недопущення невеликих партій, у тому числі „історичних“ та своїх головних опонентів - СВД і ФІДЕС, запропонувала зібрання 1000 підписів на висування та 5-и відсотковий поріг. ОКС виступив за 500 підписів та 3-х відсотковий бар'єр, мотивуючи це тим, що в умовах початкової демократії неможливо встановлювати високий прохідний поріг. Кінцевим компромісом стало визначення парламентського бар'єру у 4% та 750 підписів на висування.

3) До кримінального та кримінально-процесуального кодексів було внесено важливі зміни, які передбачали вилучення статті про підбурення, що багато років була основою для кримінального тиску на опозиційно налаштованих осіб, та положення про кримінальне визначення політичних груп. Значним успіхом ОКС було чітке

визначення термінів карного слідства – до 2 місяців, які раніше не були визначені взагалі та давали можливість затягувати карне слідство до року. Також важливим у перехідному етапі були такі новації: про неможливість використання у судовому слідстві доказів, отриманих з порушенням законодавства; незаконний перетин кордону з кримінального злочину був перекваліфікований у адміністративне порушення.

Політична цінність таких змін та прогрес, досягнутий у переговорному процесі між владою та опозицією, виглядали ще більш значущими на тлі того, що в цей час ще не було вирішено питання відновлення єдності Німеччини, В. Гавел в Празі перебував під поліцейським наглядом, а в Румунії не було і надії на повалення диктатури Н. Чаушеску [226, old. 39].

4) З метою гарантування ненасильницького характеру трансформацій ОКС вимагав, зокрема, розпуску робітничої міліції (нерегулярного озброєного формування, яке брало свій початок у придушенні революції 1956 року), а також заборони звернення за військовою допомогою до іноземних держав. Останнє питання та заборона надання особам на їхніх робочих місцях переваг або їх переслідування через політичні погляди були погоджені УСРП, проте згоди на розпуск робітничої охорони правляча партія не дала. Це питання не було вирішено у процесі діяльності НКС, і СВД та ФІДЕС ініціювали його винесення на всеугорський референдум 26 листопада 1989 р.

Слід зазначити, що зміцненню переговорної позиції партій-учасниць ОКС сприяв як внутрішньополітичний, так і зовнішньополітичний аспекти поточної ситуації.

Опозиційні партії досягли значного прогресу в поширенні своєї популярності та суспільної підтримки завдяки організації та проведенню 16 червня 1989 року перепоховання І. Надя та його соратників. Пізніше ця подія була оцінена як символічний знак безповоротності процесу зміни режиму, оскільки вже 6 липня того ж року Верховний суд УНР реабілітував І. Надя. Невдовзі представники УДФ, за підтримки інших опозиційних партій отримали

важливу перемогу на місцевих виборах, що відбулися у липні–серпні 1989 року.

Натомість влітку 1989 року поглибилася дезінтеграція у лавах УСРП. На засіданні ЦК УСРП, яке відбулося 23–24 червня 1989 року, було змінено структуру керівництва партії: з одноособової (К.Грос) вона була перетворена на групове керівництво з чотирьох осіб (К. Грос, Р. Ньерш, М. Неймет, І. Пожгаї). Керівником партії було обрано Р. Ньерша [29, 1 R/258]. Таким чином, після багатолітнього правління Я. Кадара та представників постбребнєвської лінії до складу колективного органу було введено комуністів, які розуміли доцільність глибоких соціальних та економічних реформ, що можуть мати своїм результатом суттєві зміни у статусі УСРП.

Слід наголосити, що політична структуралізація угорського суспільства напередодні зміни режиму відбувалася не тільки у межах розбудови опозиційних партій, але також відобразилась у поступовій трансформації УСРП з партії соціалізму авторитарного типу в партію, де почали з'являтися перші ознаки політичного плюралізму. Вже наприкінці 1988 р. розпочалося формування партійних платформ всередині УСРП. Платформа „Кола реформаторів УСРП“ була створена в листопаді 1988 р., „Єдина платформа марксистів“ – у травні 1989 р., „Об'єднання за оновлення УСРП” – 1 червня 1989 р., „Народна демократична платформа“ – у вересні 1989 р. [72, old. 1902–1904].

Опосередкований, але надзвичайно потужний вплив на розвиток переговорів НКС мав міжнародний контекст.

Влітку 1989 р. суспільне збудження в Угорщині значно зросло завдяки демонтажу „залізної завіси“, кордону між УНР та Австрією. На той час більше 20 тис. громадян НДР перебувало в Угорщині з метою втечі до ФРН. Дозволивши їм перетнути кордон з Австрією, Угорщина зіграла роль каталізатора, що прискорив розпад соціалістичного табору [188, с. 608].

Варто наголосити, що на той час в регіоні ЦСЄ лише про Польщу можна було стверджувати, що процес зміни режиму набув ознак безповоротного. В

інших державах регіону, в Чехословаччині, Румунії, НДР та Болгарії надії на політичні зміни були незначними, оскільки при владі в них були представники жорсткої лінії. Саме тому у період між виборами в Польщі та кризовими явищами в НДР, Угорщина опинилася в центрі міжнародної уваги. У липні питання реформ в УНР було обговорено на трьох важливих міжнародних зустрічах: на засіданні Політичного консультативного комітету ОВД у Бухаресті, у рамках візиту президента США Дж. Буша до УНР, а також під час переговорів керівників УСРП Р. Ньерша та К. Гроса в Москві з президентом СРСР М. Горбачовим.

Важливим чинником процесу суспільно-політичної трансформації в Угорщині став офіційний візит президента США Дж. Буша (11–13 липня 1989 р.), під час якого відбулися його зустрічі з керівниками усіх гілок влади: головою Президентської ради Бруно Ф. Штраубом, головою УСРП Р. Ньершем, генеральним секретарем УСРП К. Гросом, главою Уряду М. Нейметом, головою Державних Зборів М. Сюрешем, а також представниками опозиційних партій. Однозначна інформація, яким чином цей візит міг вплинути на плани опозиції чи позицію влади, відсутня. Так, у переговорах з М. Горбачовим Р. Ньерш зазначив, що США симпатизують зусиллям угорської опозиції, проте мають намір підтримувати позитивний контакт і з владою. Було також наголошено, що США бажають займати позицію нейтралітету стосовно внутрішньої політики Угорщини. За оцінкою американської сторони, процес реформ в ЦСЄ ґрунтується на позитивному стані відносин між США та СРСР, подальший розвиток яких створить гарні основи для поглиблення реформ [64, old. 194].

США та СРСР, виходячи з власної логіки, підтримали процес реформ, як складний, проте єдино можливий вихід з кризової ситуації. США пообіцяли підтримку Угорщині під час розгляду в Парижі питання надання фінансової допомоги, а М. Горбачов у Москві підтвердив намір СРСР вивести війська з країни. Про це на засіданні ЦК УСРП 28 липня 1989 року доповів голова партії Р. Ньерш [30, 9–17 R/224]. Поєднання цих чинників у часі сприяло формуванню

у керівників УСРП готовності до швидшого завершення переговорів у рамках НКС. До того ж досягнення результату було необхідним для реформаторського крила УСРП напередодні XIV конгресу партії, який мав стати останнім для УСРП та першим для нової партії, УСП, в якій саме комуністи-реформатори мали скласти ідеологічне та організаційне ядро.

Водночас, у серпні-вересні почали все більше проявлятися розбіжності у позиціях учасників ОКС. Зокрема, це стосувалося положень закону про вибори президента, питання фінансування політичних партій.

При цьому існували проблеми, з яких партії ОКС зберігали єдність позиції, проте не могли дійти згоди з УСРП, це: заборона партійного контролю за суспільними ЗМІ; невідкладний розпуск робітничої міліції (без створення організації-наступника); вимога повного звіту щодо усієї власності УСРП, включно з тими об'єктами, які були в керуванні партії; заборона створення осередків політичних партій в робочих колективах.

Найгостріші дебати точилися в ОКС навколо питання посади президента, а саме: коли він має обиратися (до чи після виборів на багатопартійній основі), яким чином він має обиратися (прямими всенародними виборами чи депутатами новообраного парламенту). Протягом серпня–вересня 1989 року ОКС не міг сформувати єдину позицію щодо цього надзвичайно важливого питання.

Про високу політичну вагу цього питання свідчив намір УСРП використати всенародне обрання президента, яким ймовірно був би обраний І. Пожгаї, для посилення своїх позицій на дуже складних для комуністів майбутніх парламентських виборах [41]. Внаслідок цього СВД та ФІДЕС дійшли згоди щодо необхідності проведення всеугорського референдуму з питань, які не вдалося узгодити у рамках ОКС та НКС, а саме: щодо партійної власності, розпуску робітничої міліції, заборони створення партійних осередків у робочих колективах, часу та способу обрання президента. Ця ініціатива остаточно розколола ОКС.

Категорична позиція СВД та ФІДЕС могла поставити під загрозу вже досягнуті з УСРП важливі домовленості, тому решта партій, які входили до ОКС: УДФ, ТДБЖ, УНП, ПНДГ, ХДНП – вирішили піти на укладення 18 вересня 1989 року політичної угоди з УСРП. Реалізації цього наміру могло завадити застосування СВД та ФІДЕС права вето. У зв'язку з цим всередині ОКС було погоджено, що СВД та ФІДЕС відмовляються від права вето, отримуючи натомість можливість публічно заявити про свою окрему позицію. Публічність забезпечувалася тим, що підписання угоди, досягнутої в рамках діяльності НКС, мало транслюватися наживо центральним телебаченням.

Різниця у позиціях СВД та ФІДЕС з одного боку та решти партій-учасниць ОКС, які на той момент ідеологічно об'єдналися навколо УДФ, з іншого, була логічним наслідком співпраці близьких політичних платформ, які, водночас, мали різний ступінь радикальності.

Проте, як у випадку з І. Пожгаї, котрий, порушивши партійну дисципліну, тим самим сприяв зростанню шансів угорських комуністів на продовження політичного життя, так само і, здавалося б послідовність аж до розколу ОКС, з якою дотримувались своїх позицій СВД та УДФ, сприяла більш повному втіленню планів угорської опозиції, ніж це могло б бути досягнуто за умов збереження її єдності. Це, на перший погляд, парадоксальне твердження доводить аналіз подальшого розвитку подій.

Укладення угоди від 18 вересня 1989 року створило підстави для реалізації принципово важливих домовленостей, досягнутих з УСРП. Вже у жовтні 1989 року парламент ухвалив основоположні закони про вибори, зміни до конституції, що зробило можливим проголошення 23 жовтня 1989 року, у день початку Революції 1956 року – Угорської Республіки.

Важливо зазначити, що після укладення політичної угоди між ОКС та УСРП та обнародування наміру СВД та ФІДЕС ініціювати референдум з питань, які не знайшли свого вирішення під час роботи НКС, упродовж жовтня відбувся значний прогрес саме стосовно питань, дійти згоди стосовно яких не вдалося під час переговорного процесу НКС. Цьому сприяло завершення

процесів дезінтеграції в УСРП, які призвели до того, що крило реформаторів, очолюване Р. Ньєршем, з метою збереження своєї політичної сили вирішили здійснити кроки, спрямовані на створення нової партії, що і відбулося на початку жовтня 1989 р. Напередодні XIV конгресу УСРП делегати мали обговорити дві пропозиції: оновлення УСРП (група на чолі з К. Гросом), або створення нової партії. Як швидко з'ясувалося, лише 15% делегатів поділяли думку про доцільність реформування УСРП, більшість вважали необхідним створення нової партії [249]. Таким чином, у рамках роботи конгресу, 6 жовтня 1989 року було заявлено про припинення існування УСРП та про створення УСП як її спадкоємця.

Проте було б спрощенням уявляти, що УСП була утворена винятково з прихильників зміни режиму. Один із засновників партії, Р. Ньєрш займав однозначну позицію: УСП має бути ані комуністичною, ані соціал-демократичною, а її ідеологією має стати концепція антикапіталістичного демократичного соціалізму. Наслідком цього стала відмова приймати до своїх лав „крайніх, радикальних реформаторів” [96, old. 5], які кінцевою метою своєї діяльності бачили саме зміну режиму. Це означає, що всі дії в сфері внесення змін до законодавства, реформатори з УСРП робили в надії на те, що це буде враховано суспільством і „конвертується“ у перемогу/високий результат УСП на виборах. При цьому фундатори УСП розраховували зберегти чисельність УСРП і не виключали залишення групи К. Гроса у новій організації.

Програма УСП, ухвалена 85% делегатів конгресу, визначила метою партії створення антикапіталістичного, демократичного соціалізму, продовження реалізації антикризової програми, ухваленої ще УСРП у 1988 р. Усе це свідчило про суттєву стратегічну помилку, що відобразилася на визначенні політичного кредо партії, а також про те, що УСП не поділяла готовність угорського суспільства до прийняття суспільно-політичних та економічних складових мирного переходу до парламентської демократії, тобто, до зміни режиму. Про це ж свідчив ще один документ „Позиція конгресу стосовно Угорської соціалістичної партії“, який лише у загальних рисах

визначив оцінку періоду державного соціалізму, а у частині тексту, присвяченому відмежуванню УСРП від минулого, не було названо ті тяжкі злочини, помилки та хибні концепції, відповідальність щодо яких лежить на УСРП та її попередниках, автори навіть ухилилися від оцінку 1956 р., яка б відповідала дійсності, не винесли уроки з періоду, який мав місце після травневої партконференції 1988 р. [66, old. 1]. Така принципова невизначеність позиції призвела до того, що новій партії не вдалося зберегти більшість членів УСРП: 95% з 800 тис. членів УСРП в 1988 р., залишили нову партію, яка тепер налічувала до 50 тис. членів. Протягом декількох тижнів після конгресу, УСРП розпалася, разом з нею, практично, припинив свою активну діяльність вкрай деморалізований бюрократичний апарат. Реформаторське крило досягло цим своєї мети – державна партія була ліквідована [249], шлях опозиційним силам до перемоги на майбутніх виборах був відкритий.

Вже 7 жовтня фундатори нової політичної сили заявили про свою згоду з позицією ОКС стосовно розпуску робітничої міліції, звіту УСРП щодо її майна. Водночас, більшість учасників I конгресу УСРП відхилила вимогу ОКС щодо заборони діяльності партійних організацій у робочих колективах. Окремим рішенням конгресу УСРП затвердив своїм кандидатом на виборах президента Угорщини І. Пожгаї. Проте, згода делегатів I конгресу УСРП ще не мала статусу адміністративно-правового рішення, а політична боротьба УСРП за залишки влади продовжилась.

Усвідомлюючи небезпеку винесення СВД та ФІДЕС вищезгаданих питань на референдум та самого факту його проведення, що сприяло б різкому зростанню популярності цих партій у суспільстві, влада зробила кроки для нейтралізації задуму радикалів від опозиції. Підконтрольний їй парламент протягом 17–20 жовтня 1989 року ухвалив низку законів, в яких знайшли своє вирішення більшість вимог партій-учасниць ОКС. Були ухвалені закони про створення конституційного суду, про партії, про внесення змін до кримінального та кримінально-процесуального кодексу, про розпуск робітничої міліції.

При цьому був також ухвалений закон, який мав для УСР кардинальне значення, про обрання президента прямим всенародним голосуванням. Згідно з цим законом дату виборів президента мав визначити парламент своєю окремою постановою. Здавалося б, що сформована у вересні спільна позиція УДФ та УСРП щодо часу та способу обрання президента перемогла. До цього слід додати, що ці партії визначили і спільного кандидата на пост президента, яким став І. Пожгаї [99].

Отже, реформування системи обумовила низка чинників: політична воля реформаторського крила УСРП, активна участь опозиційних партій у формуванні такої політичної волі, а також збіг сприятливих внутрішніх та зовнішніх обставин. Важливою політичною передумовою, яка дозволила демократичним силам розпочати реформування системи, безумовно, стала політика М. Горбачова щодо перебудови в СРСР. Водночас особливо важливим було те, що в лавах державної партії сформувалося покоління політиків, які були готові до подальшої лібералізації режиму (Р. Ньєрш, І. Пожгаї, М. Сюрьош) [181, с. 56–57].

Враховуючи вищевикладене, слід говорити скоріше не про відторгнення суспільством існуючого політичного режиму [213, с. 148], що мало місце лише у найзагальнішому сенсі, а про масштабну підготовчу роботу комуністів-реформаторів УСРП та уряду М. Неймета, а також високу активність опозиційних сил для створення максимально сприятливих політико-правових умов для мирної і стабільної суспільно-політичної трансформації від однопартійного соціалізму до парламентської демократії західного типу. Всередині УСРП ця робота розпочалася після чистки апарату УСРП, проведеної комуністами-реформаторами у травні 1989 р., і завершилася значно пізніше укладення Угоди про проведення переговорів в рамках Національного круглого столу.

Кардинальне значення для мирного та результативного процесу зміни режиму мало створення його правової бази. Варто лише зазначити, що законопроекти, розроблені урядом М. Неймета на виконання домовленостей

НКС та успішно проведені через Державні Збори, внесли до Конституції зміни, що стосувалися майже 80% тексту Основного закону. Були ухвалені закони УНР про право громадян на створення об'єднань та асоціацій, про право на проведення мітингів та зборів, про референдум та народну ініціативу, про функціонування та господарську діяльність політичних партій, нового закону про вибори.

Набуття чинності вищезгаданими законами та змінами до Конституції символічно відбулося 23 жовтня 1989 р., одночасно з оголошенням нової державної формації, Угорської Республіки. Створена таким чином, фактично, тимчасова конституція заклала законодавчу базу мирного переходу країни до ринкової економіки та правової держави [188, с. 608–610].

4.3. Вибори до Державних Зборів 1990 року – спільна перемога опозиційних партій

Формуванню в Угорщині внутрішньополітичних тенденцій, необхідних для зміни режиму, сприяли, насамперед, глобальні зовнішньополітичні процеси, результатом яких стала, фактично, перемога США та її союзників у протистоянні з СРСР. Водночас, наприкінці 1989 та на початку 1990 рр. зовнішньополітичні чинники настільки актуалізувалися, а їхній вплив на ситуацію в Угорщині настільки зріс, що тут доречно згадати фразу І. Ромшича: „те, що відбувалося в Польщі за 10 років, в Угорщині за 10 місяців, в НДР за 10 тижнів, в Чехословаччині відбулося за 10 днів” [265, old.204]. І хоча до початку грудня 1989 р. в Угорщині були наявні всі умови для мирної зміни режиму, неможливо не згадати, що в цей самий час було вирішено одне з найпроблемніших питань європейської історії післявоєнного періоду – питання возз'єднання Німеччини. І вирішено це питання було без врахування інтересів СРСР, а проти його волі і досить неочікувано для головних партнерів М. Горбачова в Європі - М. Тетчер та Ф. Міттерана, які вважали, що немає необхідності в об'єднаній Німеччині [258, old. 500]. Цей момент важливий для нашого дослідження, оскільки засвідчив цілковиту поразку М. Горбачова у

намаганні зберегти соціалістичну систему в країнах ЦСЄ лише завдяки її демократизації. Цей план не вдалося реалізувати ні в Угорщині, ні в НДР, ні в Чехословаччині.

Законодавчі основи проведення перших виборів на багатопартійній основі були закладені у змінах до Конституції Угорщини, ухвалених 1989 р. Водночас, серед внутрішньополітичних подій, які, на нашу думку, мали визначальне значення для перемоги у виборах партій, створених на основі опозиційних груп, слід назвати проведення всеугорського референдуму 26 листопада 1989 р. Він відбувся за ініціативою СВД від 24 вересня 1989 р., яка була підтримана ФІДЕС, ПНДГ та УСДП. Парламент УНР не мав підстав проігнорувати пропозицію щодо проведення референдуму, яка була оформлена відповідно до вимог законодавства, ухваленого на виконання домовленостей НКС.

Своєю чергою і УСП вирішила не втрачати політичної ініціативи і провела через підконтрольний їй парламент (31 жовтня 1989 р.) два рішення: про проведення 26 листопада 1989 р. всеугорського референдуму, а також щодо проведення 7 січня 1990 року прямих виборів президента.

Референдум, який увійшов в історію Угорщини як референдум „чотирьох „так“, передбачав надання відповіді на такі запитання: „Чи мають вибори президента відбутися лише після виборів до парламенту?“ „Чи мають бути виведені з робочих колективів партійні організації?“ „Чи має УСРП дати звіт щодо майна, яке перебуває в її власності чи управлінні?“ „Чи має бути розформована робітничка міліція?“

Слід зазначити, що з огляду на ухвалення парламентом протягом вересня-жовтня низки змін до Конституції та спеціальних законів, проведення референдуму по трьох питаннях з чотирьох втратило *політичний* сенс. Це питання виведення з робочих колективів партійних організацій, надання УСРП звіту щодо майна, розформування робітничої міліції. Проте залишалось відкритим питання, яке мало неабиякий політичний та, головним чином, *пропагандистський* сенс – це час та спосіб обрання президента.

Напередодні референдуму в країні розгорнулася активна політична боротьба. Складне співробітництво між народниками та урбаністами, яке ми спостерігали під час переговорів у рамках НКС, після укладення політичної угоди 18 вересня 1989 року, котру СВД разом з ФІДЕС відмовився підписати, набрала рис відкритого суперництва. Водночас саме це суперництво надало історичному процесу в Угорщині у цей час особливого динамізму. Розпочалось змагання за електоральну базу майбутніх виборів, в якому СВД зайняло більш активну позицію, ніж УДФ.

Провідним слоганом агітаційної кампанії СВД стало „хто залишиться вдома, той голосує за минуле!“. Логічно, що новостворена УСП закликала своїх прихильників дати негативну відповідь на всі чотири запитання, насамперед, для можливості проведення виборів президента до виборів до Державних Зборів, оскільки за цієї умови обрання президентом Угорщини комуніста І. Пожгаї мало великі шанси. УДФ у заяві від 13 листопада закликав своїх симпатиків не брати участь у референдумі, назвавши його „видимістю демократії, псевдорішенням“ [99].

Результати референдуму 26 листопада 1989 року, в якому взяло участь 58,03% угорських виборців, стали для його ініціаторів справжнім тріумфом.

Найменша різниця у волевиявленні спостерігалася у відповіді на перше, ключове запитання „Чи мають вибори президента відбутися лише після виборів до парламенту?“ „Так“ відповіли – 50,07%, „ні“ – 49,93%. Таким чином, після проведення референдуму шанси члена УСП бути обраним першим президентом Третьої угорської республіки були зведені нанівець.

Щодо відповідей на решту запитань голоси розподілилася таким чином:

„Чи мають бути виведені з робочих колективів партійні організації?“ „Так“ – 95,15%, „ні“ – 4,85%.

„Чи має УСРП дати звіт щодо майна, яке перебуває в її власності чи управлінні?“ „Так“ – 95,37%, „ні“ – 4,63%.

„Чи має бути розформована робітнича міліція?“ „Так“ – 94,94%, „ні“ – 5,07%.

Як бачимо, у відповіді на три запитання з чотирьох переважна більшість громадян, які взяли участь у референдумі, встала на бік радикального крила опозиції.

У запитанні – заради якого референдум і проводився: щодо часу та способу обрання президента – перевага позиції СВД-ФІДЕС була мінімальною, у 6 тисяч голосів, проте саме вони вирішили, що 7 січня 1990 року прямі всенародні вибори президента Угорщини не відбулися.

Отже, значення референдуму полягало в тому, що він вперше після революції 1956 р. залучив до активного прояву громадянської позиції, в даному випадку: обговорення питань, які мали стратегічне значення для розвитку країни, все угорське суспільство і у такий спосіб сприяв його остаточному поверненню у політику. Згадуючи фразу з першої редакційної статті „Бесейльо“ – „тихо вируючий натовп більшості людей, над яким дві карликові меншини – опозиція та керівництво країни – голосно сперечаються одна з одною“, ця „більшість людей“ у листопаді 1989 р. нарешті отримала законодавчо оформлений механізм (референдум) та життєво важливий суспільний привід (ставлення до принципових положень державного устрою) для висловлення власної позиції. Результати референдуму продемонстрували повну підтримку угорським суспільством опозиційних сил та, зокрема тих партій, СВД та ФІДЕС, які заявили про своє бажання максимально нейтралізувати вплив на суспільне життя УСРП та партії її спадкоємиці, УСП, та не дозволити комуністу І. Пожгаї стати першим президентом Третьої угорської республіки.

Те, що суспільство підтримувало опозиційні партії, відобразили і результати соціологічних опитувань. У другому півріччі (дані за червень та грудень) 1989 р. вони продемонстрували, що найвищу суспільну підтримку, яка до того ж стрімко зростала, мав УДФ (відповідно, 13% та 23%), СВД (6% та 14%), ФІДЕС (7% та 13%). Популярність малочисельних СВД та ФІДЕС може бути пояснена саме їхньою ініціативою провести всеугорський референдум та його переможними для цих партій результатами. Стабільно високим залишався рейтинг ПНДГ (11%–12%), суспільною базою якої були угорські аграрії.

Важливо відзначити також значне зростання з липня 1989 р. популярності лідерів опозиційних партій: І. Чурки (УДФ, 61%), В. Орбана (ФІДЕС, 57%), Й. Анталла (УДФ, 58%), а також окремих комуністів-реформаторів: І. Пожгаї (УСП, 76%), Р. Ньерша (УСП, 71%), М. Неймета (УСП, 76%) [37, old. 463].

Як зазначає Б. Желіцкі, під час передвиборчої боротьби активізувалося давнє суперництво між УДФ та СВД. Учорашні урбаністи, залишилися вірними європоцентричним цінностям своїх попередників з радикально-демократичного руху початку ХХ ст. і, в основному, апелювали до цінностей Заходу, свідомо створюючи у своїй пропаганді негативний образ угорської демократії. При цьому вони натякали на те, що справжню демократію для країни може забезпечити лише СВД, який, на відміну від УДФ, не рахується з „дріб’язковою“ національною самобутністю [181, с. 66].

СВД та ФІДЕС, як представники антикомуністичної опозиції і у подальшому не полишали можливості радикальними діями створювати негативні інформаційні приводи для УСП. Так, напередодні проголошення початку виборчої кампанії, 5 січня 1990 р. СВД та ФІДЕС зробили заяву стосовно службового зловживання з боку МВС Угорщини. Вони вимагали порушення кримінальної справи проти його спецвідділу III/III, який нелегально проводив збір інформації про опозицію та її лідерів [86, old. 249–250]. Цей політичний скандал, який увійшов в історію Угорщини як „Дунагейт”, сприяв поглибленню „кризи довіри“ угорського суспільства до владних структур, подальшій дискредитації УСРП-УСП та додав популярності згаданим опозиційним партіям [279, с. 136]. Параліч влади продемонструвала оцінка поточного моменту працівником МВС Угорщини Й. Горватом, який і очолював групу зі збору інформації стосовно лідерів опозиції: „ми доступними засобами сприяли тому, щоб скерувати оперативну ситуацію до консолідації, тому що політичне керівництво наразі, на жаль, не має потрібної ваги задля впливу на суспільні процеси” [255].

Найважливіше, що політичний скандал мав як політичний, так і законодавчий контекст, оскільки Конституція від 23 жовтня 1989 р. забороняла

спецслужбам збір інформації таємними засобами (зокрема, прослуховуванням телефонів), а таке мало місце 10 листопада, 6, 20 та 22 грудня 1989 р., тобто вже після набуття Конституцією чинності. Результатом „Дунагейту” стала відставка міністра внутрішніх справ Угорщини І. Горвата – подія, яку неможливо було б уявити в Угорщині до 1990 р. Це ще раз засвідчило, що процес зміни режиму підійшов до своєї кульмінації.

Наближення до виборів поставило на порядок денний остаточну мобілізацію партій. У цьому аспекті важливою є інформація про їхню чисельність та формування двох політичних напрямів серед опозиційних партій у жовтні–грудні 1989 р. Перший напрям, народно-демократичний представляли УДФ (22 тис. осіб) та „історичні” партії – ПНДГ (40 тис. осіб), ХДНП (1600 осіб) та УНП (10 тис. осіб). Другий напрям представляли партії радикального соціал-ліберального спрямування – СВД (8600 осіб) та ФІДЕС (3500 осіб).

Чисельними були і партії лівого блоку: УСП (50 тис. осіб), „оновлена” УСРП (65 тис. осіб) та Товариство ім. Ф.Мюнніха (12 тис. осіб), УСДП (10 тис. осіб).

На тлі зростання чисельності новостворених та „історичних” партій, значною була тенденція для різкого зменшення чисельності партій, ідеологічно пов’язаних із УСРП [279, с. 135].

Важливу роль у забезпеченні електоральної підтримки відіграли програмні документи, над якими, як ми бачили, цілеспрямовано працювали експерти урбаністів та народників. Згідно з соціологічними дослідженнями, 66%-70% потенційних виборців заявили про свою поінформованість стосовно програмних засад політичних партій, що безумовно сприяло визначенню ними своєї електоральної позиції [252, old. 12].

У парламентських виборах 1990 р. (перший тур – 25 березня та другий – 8 квітня) взяло участь 65,1% виборців. Перемогу отримав УДФ – 24,73% голосів виборців, що забезпечило партії 164 мандати з 386. Разом з двома іншими „історичними” партіями ПНДГ (44 мандати – 11,73% голосів) та ХДНП (21 мандат – 6,64% голосів) 23 травня 1990 р. було створено урядову коаліцію, що

мало результатом формування національно-християнського демократичного напрямку у парламенті Угорщини [67, old.393–395]. Створений того ж дня коаліційний уряд очолив голова УДФ Й. Анталл.

Проте, через відсутність в УДФ та його союзників по коаліції більшості, народники і надалі були змушені співпрацювати з урбаністами. Саме тому 29 квітня 1990 р. лідери цих партій, Й. Анталл та П. Тьолдеші, уклали угоду, відому під назвою пакт УДФ–СВД. Предметом угоди стало, зокрема, визначення *особи*, яка буде першим президентом Угорщини. На цю посаду СВД запропонувало відомого опозиціонера, особистого секретаря І. Надя, письменника А. Гьонца, який і був обраний парламентом 3 серпня 1990 р.

Водночас, це була одна з останніх поступок, які отримав СВД від УДФ в рамках пакту. Маючи другий за кількістю мандатів результат (92 мандати – 21,39% голосів), ліберали, вочевидь, не очікували бути запрошеними до уряду, сформованому національно-християнськими силами, і заявили про перехід у парламентську опозицію, де вже перебували ФІДЕС (21 мандат – 8,95%) та УСП (33 мандати – 10,89%). УСРП не пододала парламентський бар'єр у 5%.

Завершуючи аналіз політичної діяльності народницької та урбаністичної опозиційних груп та партій, що були створені на їхній основі, не можна не погодитися з Б.Желіцкі, що СВД після виборів 1990 р. залишився на другорядних ролях і продовжив посилену критику УДФ та очолюваної ним коаліції.

Упередженість та очорнення супротивників (спочатку соціалістів, а згодом і УДФ), а також критика лідерами СВД усього національного (яке почасти подавалося як націоналістичне) у кінцевому підсумку призвело до подальшого падіння престижу вільних демократів [181, с. 71]. Не кажучи вже про те, що такі дії ослаблювали сили угорської демократії в цілому. І якщо у 1989-1990 рр. СВД ще хизувався своєї підкресленою антикомуністичністю (вочевидь, бажаючи використати політичну кон'юнктуру), однак після того, як ця лінія не принесла лібералам особливих успіхів, у 1994 р. вирішили змінити свій імідж та прийняли пропозицію соціалістів і вступили з нею в урядову

коаліцію, тобто, перейшли до табору свого колишнього ідеологічного супротивника [181, с. 77]. Але слід зазначити, засновників урбаністичної групи Я. Кіша та інших його однодумців, зокрема, з редакції „Бесейльо,” на той час серед керівництва партії вже не було: їх або витіснили, або вони добровільно залишили керівні позиції. Важко не погодитися з Б. Желіцкі, який вважає, що „причину невдач лібералів слід шукати в загальному падінні інтересу до лібералізму” та поведінці лідерів СВД, яким була притаманна „жадоба влади, нетерпимість, устремління розхитувати ще слабкі устої угорської демократії за допомогою демагогічних прийомів” [181, с. 77–78].

Більш адекватну позицію зайняв в опозиції ФІДЕС, який „усвідомлюючи важливість врахування національних особливостей та інтересів країни, дещо пересунувся в бік „національного лібералізму“, про що свідчить його зближення з УДФ у другій половині 90-х рр. На відміну від СВД, залишаючись прихильником ліберально-демократичних устремлінь, ФІДЕС не перейшов (у 1994 р. – *Авт.*) до табору УСП, колишнього ідейно-політичного супротивника, а зблизився з іншими, більш поміркованими силами на правому фланзі” [181, с. 78].

Не оминули зміни і УДФ, бо, якщо у 1985–1989 рр. визначальними для партії були національно-народницькі цінності та беззастережний захист прав угорської національної меншини за кордоном, то пізніше все більш актуалізувалась національно-ліберальна спрямованість устремлінь партії [181, с. 80]. Протестуючи проти цього, І. Чурка у 1993 р. вийшов з УДФ і створив власну партію Угорської правди та життя.

Проте загалом, у змаганні двох суспільно-політичних течій (національно-християнської та ліберальної), які існували як дихотомія „традиція-розвиток“, „національне-універсальне“, які у розгорнутому філософсько-політичному вигляді дали основні ідеї для програм народницької та урбаністичної опозиційних груп, а згодом і політичних партій, створених на їх основі – УДФ та СВД – на момент формування уряду Й. Анталла гору взяла „традиція“, підсилена, умовно кажучи, „національним“. Симптоматично, що і сьогодні, у

2018 р., саме національно-християнська течія не втратила в Угорщині своєї ідеологічної привабливості та підтримки більшості суспільства. Це може свідчити про те, що саме ця течія на даному етапі, як і в 1990 р. найбільш повно відображає суспільний запит на ідеологему для громадського розвитку [217, с. 69–74], що не виключає можливості перемоги ліберальної течії, домінування категорій „розвитку“ та „універсального“ (як це мало місце у 1994–1998, 2002–2010 рр.), проте загальна тенденція формується явно не на користь ліберальних цінностей.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, важко переоцінити значення демократичного, мирного характеру зміни режиму в Угорщині у 1989–1990 рр., а також зрілу політику сторін, які брали участь в її забезпеченні. Основним механізмом досягнення цієї мети став Національний круглий стіл, переговори в рамках якого призвели до укладення політичної угоди. На її виконання були створені необхідні конституціональні засади проголошення Угорської Республіки, проведено парламентські вибори на багатопартійній основі. Значну роль у цих процесах зіграли провідні опозиційні партії, УДФ та СВД, а також ФІДЕС, кожна з яких, залишаючись вірною засадничим принципам, зробила неповторний внесок у повернення Угорщини до європейської представницької демократії. Саме тому у назві цього підрозділу дослідження присутня думка, що парламентські вибори 1990 р. в Угорщині стали спільною перемогою опозиції.

Висновки для розділу 4

1. Наприкінці 1980-х рр. суспільно-політичне та соціально-економічне становище СРСР примусило нове керівництво КПРС піти на низку компромісів заради збереження основного – соціалістичної моделі розвитку як Радянського Союзу, так і його союзників в ОВД. Межі толерантності М. Горбачова до напрямів та змісту змін суспільного устрою в СРСР та в Угорщині, зокрема, були обумовлені його принциповою впевненістю у тому, що соціалізм як ідеологія залишиться панівною, але зазнає певних, необхідних змін та

враховуватиме національну специфіку. Саме тому були „дозволені” місцеві експерименти, які мали призвести до перемоги або збереження домінуючої позиції партій соціалістичної орієнтації в країнах ЦСЄ загалом, та в Угорщині зокрема.

2. Головні міжнародні актори, зокрема США, публічно підтримували зовнішню політику М. Горбачова, проте робили все для того, щоб навіть модифікований соціалізм був замінений парламентською демократією західної моделі на основі багатопартійної системи та ринкової економіки. З цією метою було максимально активізовано політичну, в тому числі, через своїх дипломатичних представників, підтримку опозиційних партій та тиск на керівництво УСРП з метою недопущення активного, можливо насильницького, спротиву суспільним процесам, метою яких була зміна політичного режиму.

3. Головним механізмом тиску на УСРП з метою створення, насамперед, законодавчих умов для мирної суспільно-політичної трансформації став НКС, у рамках роботи якого вдалося сформувати головний масив законів, які були ухвалені Державними Зборами УНР, що зробило, практично, невідворотним процес зміни режиму та проголошення 23 жовтня 1989 р. Угорської Республіки. Провідну роль у просуванні жорсткої позиції, яка дозволила нейтралізувати намагання консервативного крила УСРП здійснити окремі домовленості з учасниками НКС, зіграла послідовно антикомуністична позиція СВД та ФІДЕС.

4. Напередодні проведення парламентських виборів в 1990 р. УДФ та СВД проводили політику, обумовлену їхнім ідеологічним та історичним підґрунтям. УДФ, у вересні 1989 р. засвідчив свою готовність укласти домовленість з УСРП щодо всенародних виборів президента Угорщини та був готовий підтримати на пост президента Угорщини комуніста-реформатора – І. Пожгаї. Це ще раз підтвердило готовність УДФ співпрацювати з партією влади, яка бере свій початок від традицій народного руху. Таке рішення народників не ставило під загрозу проведення самих парламентських виборів. Однак, у разі обрання І. Пожгаї президентом Угорщини, важко було б

передбачити результат УСП на парламентських виборах 1990 р. та можливу конфігурацію майбутньої урядової коаліції.

При цьому і СВД залишився вірним послідовній антикомуністичній, антивладній позиції і бачив Угорщину, яка розвивається не за традиційними, а за модерними європейськими стандартами. Разом із ФІДЕС ліберали зробили все можливе для провалу планів УСРП, недопущення соціалістів до влади та обрання президентом їхнього кандидата. Таким чином, боротьба двох ідеологем – традиційно-національної та європейсько-модернізаційної, які знайшли своє уособлення у народницькій та урбаністичній опозиційних групах, а у період 1989–1990 рр. у партіях, створених на їхній основі – УДФ та СВД, продовжувалась весь час, набуваючи то явної, то латентної форми. Лише послідовна та радикальна позиція урбаністів, які входили до складу керівництва СВД призвела до повного витіснення з активного політичного життя представників хоч і реформованої, але за сутністю своєю соціалістичної УСП.

Незважаючи на те, що УСП подолати виборчий бар'єр, вона мусила задовільнитися роллю опозиції. Практично, завдяки діям СВД, а у термінології нашого дослідження, завдяки впливу європейсько-модернізаційної ідеологем в Угорщині відбулася докорінна зміна режиму, у результаті якої до влади прийшли представники ідеологем традиційно-національної.

ВИСНОВКИ

1. Опрацьована у ході дисертаційного дослідження наукова література, присвячена антикомуністичній опозиції в Угорщині, дозволила нам *охарактеризувати* ступінь розробки проблеми становлення опозиції, її участі у зміні політичного режиму в країні у 1989–1990 рр. та виділити в її історіографії три основні складові: українську, угорську та іноземну. Їх представники розпочали вивчення опозиції в Угорщині на початку 90-х рр. як частини дослідження головних чинників трансформації командно-адміністративної системи у багатопартійну демократію.

Українська історіографія зосередила свою увагу на соціально-економічних та етнополітичних змінах в Угорщині напередодні зміни режиму: роботи С. Віднянського, І. Вовканича, О. Алмаші. Порівняльне дослідження опозиційних рухів України та країн ЦСЄ здійснив Ю. Каганов. Участь опозиційних груп у зміні політичного режиму як одну з складових суспільно-політичної трансформації в Угорщині 1989–1990 рр. розглянула Є. Кіш. У подальшому вивчення питання створення та генези груп угорської антикомуністичної опозиції в Україні не отримало продовження, і на цей час відсутні праці, в яких би воно детально розглядалося.

Найбільш ґрунтовно специфіку та перебіг зміни режиму, а також роль у цьому процесі опозиційних груп розглянуто у працях угорських учених: Е. Чізмадіа, Л. М. Пінтера, З. Ріппа, М. Я. Райнера, А. Бозокі, міжнародний аспект – Ч. Бекеша. Значна увага приділена формуванню та розвитку інакомислення в Угорщині як основи для подальшого становлення опозиційних груп – народницької та урбаністичної – у роботах, відповідно, І. Паппа, А. Секейгіді, К. Шаламона, І. Мароті, а також Е. Чізмадіа, З. Ріппа та інших. Переговори між УСРП та опозиціонерами у рамках НКС детально подані у восьмитомному збірнику наукових статей та документів за редакцією А. Бозокі.

Для російської історіографії характерним є узагальнений погляд на процеси зміни режиму в країнах ЦСЄ, які стали можливими внаслідок

припинення „холодної війни“ між Сходом та Заходом, а їхня сутність визначається як боротьба за денаціоналізацію економіки, дерадянизацію суспільного життя та десателізацію відносин з СРСР: роботи Ю. Новопашина, Л. Шишеліної. У працях Б. Желіцкі знаходимо узагальнення щодо історичних засад форм правління в Угорщині.

Вплив геополітичних чинників на процес зміни режиму відтворено у роботах іноземних учених: З. Бжезинського, С. Талбота, Л. Гетчісона та інших.

Загалом, на основі ґрунтовного опрацювання значного обсягу джерел, документів та матеріалів, встановлено, що означена тематика вивчена ще не в повному обсязі, насамперед щодо позиції міжнародних акторів у стосунках з опозицією.

2. *Здійснено* історико-теоретичний аналіз передумов виникнення народницької та урбаністичної опозиційних груп. У другій половині 60-х рр. завдяки діяльності Будапештської філософської школи, очолюваної Д. Лукачем, а також відновленню соціологічної науки, в Угорщині було напрацьовано широкий теоретичний контент, який передбачав можливість та необхідність значного реформування соціалізму радянської моделі. Корчулська заява 1968 р. засвідчила, що незважаючи на репресії, яких після 1956 р. зазнала демократична спільнота, та успіхи політики консолідації, в державі наявний протестний інтелектуальний та моральний потенціал. Висновки вчених піддавали сумніву існування соціалізму як нової соціально-економічної формації, пролетаріату як окремого класу, а також претензії комуністичної партії на керівну роль у державі. Це стало основою для глибокої ревізії філософських засад соціалізму радянської моделі та відмови від марксизму майбутніх членів урбаністичної групи.

Моральний імператив та ідеологічні засади першої хвилі руху народних письменників (1930–1956 рр.), який репрезентував соціальні інтереси угорського селянства, стали основою для появи неформальної групи представників творчої інтелігенції, згуртованої навколо видатного письменника Д. Ійєша. Народники вважали своїм громадянським обов'язком долучитися до

вирішення „національних проблем“: захисту культурно-освітніх прав угорської національної меншини в сусідніх країнах, вирішення питань демографічної та моральної кризи угорського суспільства, збереження угорцями національної ідентичності.

3. *Виявлено пріоритетні напрями опозиційної діяльності урбаністичної та народницької груп.* У 1972–1973 рр. на вимогу КПРС в Угорщині відбулося згортання економічної реформи 1968 р. та загальний реванш неосталіністських сил в УСРП. Повернення до догматичного відтворення адміністративно-командної системи відбулося як в економіці, так і в науці. У 1973 р. УСРП організувала „процес філософів“, який мав за мету зупинити розвиток теоретичного інакомислення. Відмова науковців піти на компроміс із владою підвела їх до межі, яка відділяла наукову дискусію від латентної політичної опозиції. Реакція на засудження членів „Хартія 77“ та відкритий лист Д. Бенце, Я. Кіша та Я. Кенеді у жовтні 1979 р. до керівництва УНР засвідчили формування опозиції політичного характеру на основі урбаністичної групи. Завданням інакомислячих ЦСЄ вони вбачали захист прав людини через поширення демократії, для чого необхідне міжнародне єднання. Проведення протестних акцій, збір підписів під зверненнями до керівництва УСРП з питань соціально-економічного розвитку, а також заснування протягом 1981–1987 рр. низки часописів та видавництв самвидаву стало головним напрямом діяльності урбаністичної групи. Підготовка до видання у 1981 р. збірника статей „У пам'ять Бібо“ засвідчила продуктивність об'єднання зусиль урбаністичної та народницької груп. Опозиційна спрямованість більшості статей збірника отримала своє продовження та актуалізований розвиток у статтях, що друкувалися в інших часописах самвидаву: „Бесейльо“, визнаного лідера угорського самвидаву, а також у „Гірмондо“, „Демократ“, „Ейгтайок кьозьот“. Поширенню демократичних ідей сприяла публікація творів Д. Орвелла, А. Кестлера, В. Гавела, М. Кундери. Розумінню комплексної кризи соціалізму радянської моделі сприяло інформування угорського читача про дисидентський рух в країнах соцтабору, СРСР та в Україні, зокрема. У концептуальному плані

ідеологічним забезпеченням діяльності групи слугували європейсько-модернізаційна ідеологема та моральні приклади діячів демократично-радикального руху початку ХХ ст., зокрема, їхня боротьба за рівні права єврейської громади, засудження проявів антисемітизму, критичне ставлення до глорифікації історії Угорщини.

Учасники народницької групи не вважали себе опозицією, а їхня неучасть у протестних акціях урбаністичної групи була не випадковою саме через відсутність наміру радикалізувати свою позицію та увійти у відкритий конфлікт з владою. Такий підхід народницької групи враховував традиційну позицію учасників народницького руху в Угорщині щодо можливості співпраці з чинною владою та свідчив про їхнє сподівання на те, що врешті решт УСРП візьме активну участь у захисті прав угорської меншини. Питання захисту прав людини в Угорщині не належало до пріоритетів групи. У концептуальному плані ідеологічним забезпеченням діяльності групи слугувала традиційно-національна ідеологема, пошук „третього шляху” як рівновіддаленого від капіталістичного та соціалістичного способу організації виробництва та суспільно-політичного життя, з першочерговим врахуванням інтересів селянства як носія цінностей угорської нації. Представники народницької групи самвидавської діяльності не здійснювали, проте активно співпрацювали, надаючи свої твори та дослідження до часописів урбаністів.

4. *Проаналізовано* зміст та еволюцію позиції УСРП у її відносинах з опозицією. Упродовж 1960–1980-х рр. позиція УСРП із згаданого питання враховувала існування двох однаково небезпечних для влади опозиційних груп: урбаністичної та народницької. У 1960–1970-х рр. УСРП не розглядала жодну із згаданих груп як таку, що створює загрозу для її владної та ідеологічної монополії. При цьому, залежно від ступеня потенційної загрози, вживалися такі назви для опозиційних груп: фрондуєчі, опозиційні та ворожі групи. Основним способом реагування на дії опозиції була їхня суспільна ізоляція та вжиття політичного впливу. Адміністративні заходи, практично, не вживалися. У 1980–1988 рр. позиція УСРП щодо опозиційних груп формувалася з першочерговим

урахуванням стратегії Я. Кадара на легітимізацію влади через забезпечення високого рівня життя для населення, лібералізацію внутрішньої політики та свідоме ігнорування зростання активності та суспільного впливу опозиційних груп. Ступінь їх небезпечності визначався (до 1988 р.) як неістотний, через незначну кількість їх учасників, їхню суспільну маргіналізацію та, головним чином, несприйняття їх діяльності робітничим класом Угорщини. Маючи за мету збереження позитивного іміджу режиму перед країнами Західної Європи та міжнародними фінансовими організаціями, що надавали кредити УНР, Я. Кадар з 1980 р. наполягав на тому, що до опозиціонерів мають застосовуватися винятково політичні засоби впливу. Цей підхід залишився, практично, без змін до 1988 р., незважаючи на певну варіативність риторики Я. Кадара, який особисто формував позицію УСРП з цього питання. Власне, саме цей вимушений „гуманізм“ влади і створив умови для розвитку опозиції та забезпечив відсутність репресій проти її учасників. У 1988 р., на тлі кризового стану соціально-економічної ситуації у країні та поширення настроїв зневіри в сили партії серед її членів, позиція УСРП набула перехідного, суперечливого характеру: вона продовжувала різко засуджувати опозиціонерів, погляди яких характеризувалися „антикомунізмом, антирадянськістю, переоцінкою та прославленням контрреволюції 1956 р.“, і водночас, запровадила поняття „альтернативного мислення“, носіями якого було визнано як лояльну інтелігенцію, так і народницьку групу. Надаючи сигнал щодо готовності до співпраці з ними, УСРП безапеляційно заявляла, що здійснюватиме модернізацію політичного життя винятково в рамках однопартійної системи та вважає неприйнятним політичний плюралізм. Проте, вже у 1989 р. УСРП під тиском внутрішньо - та, насамперед, зовнішньополітичних чинників була змушена прийняти принцип політичного плюралізму та пішла на переговори як з лояльною, так і з непримиренною опозицією.

5. *З'ясовано* вплив ідеологічних засад опозиційних груп на їхнє співробітництво як між собою, так і з деякими представниками УСРП. Протягом 1988–1989 рр. УДФ та СВД проводили політику відповідно до своїх

традиційних підходів та ідеологічних позицій. УДФ у вересні 1989 р. засвідчив свою готовність укласти домовленість з УСРП щодо всенародних виборів президента Угорщини та підтримати кандидатуру УСРП – І. Пожгаї. Це ще раз підтвердило позицію УДФ, яка бере свій початок від традицій руху народних письменників, щодо можливості співпраці з партією влади. Таке рішення народників не ставило під загрозу проведення самих парламентських виборів, але, у разі обрання лідера комуністів-реформаторів президентом Угорщини, важко було б передбачити результат УСП на цих виборах та можливу конфігурацію майбутньої урядової коаліції. При цьому і СВД залишився вірним своїй послідовній позиції антикомуністичної політичної сили, яка бачить Угорщину країною, що розвивається не за традиційними, а за європейськими стандартами, втіленими в Європейському Союзі. Разом із ФІДЕС ліберали зробили все можливе для провалу тактичних планів УСП зберегти своє політичне домінування та недопущення соціалістів до влади. При цьому СВД, критикуючи УДФ, свідомо створював у своїй пропаганді негативний образ угорської демократії загалом. Таким чином, боротьба двох ідеологем – традиційно-національної та європейсько-модернізаційної, які знайшли своє уособлення в народницькій та урбаністичній опозиційних групах, а у період 1989-1990 рр. в партіях, створених на їхній основі – УДФ та СВД, продовжувалась весь час, набуваючи то явної, то латентної форми. Було встановлено, що саме послідовна та радикальна позиція урбаністів, які входили до складу керівництва СВД, призвела до повного витіснення у 1990 р. з активного політичного життя представників УСП. Незважаючи на те, що соціалісти на виборах 1990 р. подолали виборчий бар'єр, вони мушили задовільнитися роллю опозиції.

6. *Досліджено* участь реформаторського крила УСРП у підготовці зміни режиму та визначено дійсні політичні наміри групи на чолі з Р. Ньєршем. Входження УНР у 1986–1987 рр. до фази системної соціально-економічної кризи спонукало експертів УСРП до пошуку шляхів виходу із ситуації. Це було здійснено авторами таких праць, як: „Поворот та реформа,” „Реформа і

демократія.” Вони заклали підвалини для усвідомлення в УСРП необхідності реформування соціалізму угорської моделі в економічній та в політичній його складових. Умовами цього були визначені: необхідність надання права створювати ідеологічні платформи всередині УСРП, забезпечення розподілу компетенції між гілками влади, повернення парламенту функції законодавця, а також контролю за діяльністю уряду, відібравши її від партії. У 1986 р. створення документів програмного характеру стало типовим і для опозиційних осередків. „Березневе повідомлення”, „Наші завдання”, „Суспільний договір” – вимагали найширшої демократизації угорського суспільства, формування засад для повернення до парламентської демократії, політичного плюралізму, захисту прав людини, отримання нейтрального статусу для Угорщини. Головний сигнал, який ці документи надсилали УСРП, полягав у тому, що відбувається процес не лише розширення, але й політизації протестної бази, що свідчить про появу сил, які змусять владу вести з ними діалог на рівних. Подальше поглиблення кризи довіри до УСРП, процеси демократизації, які почали швидко набирати силу в СРСР за ініціативою М. Горбачова, дали поштовх для демократичних тенденцій в УСРП. Розпочалась робота зі створення партійних платформ, що стало першим кроком до формування засад політичного плюралізму. Група комуністів-реформаторів на чолі з Р. Ньершем усвідомила небезпеку для УСРП можливої втрати влади. Діючи на випередження, вони вжили заходів для формування політичної волі керівництва УСРП піти на переговори з опозицією. У підготовці засад для мирної зміни режиму вирішальними були зусилля групи комуністів-переговорників на чолі з І. Пожгаї у конструктивному проведенні НКС та зусилля апарату УСРП й уряду М. Неймета з підготовки та ухвалення Державними Зборами УНР законопроектів та змін до Конституції 1949 р. Вони були підготовлені на виконання домовленостей НКС та створили достатню правову базу для зміни суспільно-політичного ладу в країні. Водночас, метою комуністів-реформаторів була не докорінна зміна режиму, а реформування існуючої моделі соціалізму за умови збереження, якщо не панівної, то домінуючої ролі УСРП. Вони мали

забезпечити, щоб УСРП, а після її розпуску – УСП не були витісненими з процесу підготовки зміни режиму, а їхня співпраця з опозицією гарантувала б формування такої суспільної оцінки, яка б „конвертувалася“ у перемогу або високий результат УСП на виборах.

7. *Визначено* вплив зовнішньополітичного чинника на забезпечення процесу суспільно-політичної трансформації в Угорщині. Наприкінці 1980-х рр. суспільно-політичне та соціально-економічне становище СРСР змусило нове керівництво КПРС піти на низку компромісів заради збереження основного – соціалістичної моделі розвитку як Радянського Союзу, так і його союзників в ОВД. Межі толерантності М. Горбачова до напрямів та змісту змін суспільного устрою в СРСР та в Угорщині, зокрема, були обумовлені його принциповою впевненістю в тому, що соціалізм як ідеологія залишиться панівною, але зазнає певних необхідних змін та враховуватиме національну специфіку. Саме тому були „дозволені” місцеві експерименти, які мали призвести до перемоги або збереження партіями соціалістичної орієнтації домінуючої позиції в країнах ЦСЄ та в Угорщині зокрема.

Головні міжнародні актори публічно підтримували таку політику М. Горбачова, проте робили все для того, щоб замість модифікованого соціалізму постала парламентська демократія західної моделі на основі багатопартійної системи, що супроводжуватиметься ліквідацією державної партії та запровадженням ринкової економіки. США максимально активізувало політичну, в тому числі, через посла США в Угорщині М. Палмера підтримку опозиційних партій та тиск на керівництво УСРП для недопущення активного, можливо насильницького, спротиву суспільним процесам, метою яких була зміна політичного режиму. Головним механізмом тиску на УСРП з метою створення, насамперед, законодавчих умов для мирної суспільно-політичної трансформації став НКС, у рамках роботи якого і вдалося сформувати масив законів, які були ухвалені Державними Зборами УНР. Послідовно антикомуністична позиція СВД та ФІДЕС дозволила нейтралізувати плани

консервативного крила УСРП здійснити окремі домовленості з учасниками НКС та отримати високий результат на виборах.

Отже, станом на 1 січня 1990 р. в Угорщині існувало три політичні партії, які брали свій початок від опозиційних груп, створених за режима Я.Кадара: УДФ, СВД та ФІДЕС. У головному їхні політичні платформи та цілі збігалися: слід рятувати угорську націю та її державу від комплексної кризи. З цією метою у співпраці з реформаторським крилом УСРП та за підтримки зовнішньополітичних чинників, зокрема США, було проведено успішні переговори з УСРП, створено законодавче підґрунтя для максимальної демократизації суспільно-політичного життя та проведення у 1990 р. парламентських виборів на багатопартійній основі, на яких історичну перемогу отримала антикомуністична опозиція. Відбулась мирна зміна політичного режиму, яка отримала назву „договірна революція.“

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Державний архів Угорщини, м. Будапешт

(Magyar Országos Levéltár, Budapest)

1. A Politikai Bizottság 1989. május 26-ai ülésének határozata a Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. márciusi állásfoglalásáról. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/1066. ő.e. (1989.05.26.) 145R–146R/215.
2. Az MSZMP Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézetéről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 96R–97R/190.
3. Az MSZMP Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézetéről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 82R/190.
4. Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának határozata Csoóri Sándor Duray Miklós Kutyaszorító című könyvéhez irt előszavával kapcsolatban. Magyar Országos Levéltár, 288. f. 7/675 ő.e. друкована копія.
5. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekieskedő csoportok tevékenységéről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/815. ő.e. (1980.12.09) 132R/195.
6. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekieskedő csoportok tevékenységéről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/815. ő.e. (1980.12.09). 130–148R/195.
7. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. május 8-i határozata néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 103R/190.

8. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. május 8-i határozata néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 122R/190.
9. Emlékeztető Borisz Sztukalin szovjet nagykövet Nyers Rezsónél tett látogatásáról, 1989. dec. 12. Magyar Országos Levéltár, M-KS-288. f.32/SZT/1989/10. ő.e.
10. Hegedüs András levele Tóth Dezsőhöz és Köpeczi Bélához. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16.) 71R–73R/90.
11. Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György és Vajda Mihály levele Köpeczi Bélához, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárához. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/424. ő.e. (1973.04.16.) 69R–70R/90.
12. Javaslat a Politikai Bizottság részére az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő politikai feladatokról. Magyar Országos Levéltár. M-KS, 288. f. 5/972. ő. e. (1986.07.01.) 63R–85R/168.
13. Javaslat a Politikai Bizottság részére az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő politikai feladatokról. Magyar Országos Levéltár. M-KS, 288. f. 5/972. ő. e. (1986.07.01.) 63R–66R/168.
14. Javaslat a Politikai Bizottság részére az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő politikai feladatokról. Magyar Országos Levéltár. M-KS, 288. f. 5/972. ő. e. (1986.07.01.) 66R–67R/168.
15. Javaslat a Titkárságnak a társadalomtudományok terén jelentkező antimarxista nézetekről kialakítandó állásfoglalásra és a képviselőikkel kapcsolatos eljárásra. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/418. ő.e. (1973.02.05.) 38R–43R/85.
16. Jegyzőkönyv a MSZMP Politikai Bizottságának 1967. augusztus 15-én megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/432. ő.e. (1967.08.15.) 3R/23.
17. Jegyzőkönyv a MSZMP Politikai Bizottságának 1973. május 8-án megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/610. ő.e. (1973.05.08.) 3R–4R/190, 134R/190.

18. Jegyzőkönyv a MSZMP Politikai Bizottságának 1977. január 25-én megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/710. ö.e. (1977.01.25.) 7R/196.
19. Jegyzőkönyv a MSZMP Politikai Bizottságának 1984. augusztus 28-án megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár, 288. f. 5/919. ö.e., (1984.08.28) 9R/100.
20. Jegyzőkönyv a MSZMP Politikai Bizottságának 1984. július 31-én megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár, 288. f. 5/917. ö.e., (1984.07.30) 9R/132.
21. Jegyzőkönyv a Titkárság 1973. április 16-án megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/424. ö.e. (1973.04.16.) 4R/90.
22. Jegyzőkönyv a Titkárság 1973. február 5-én megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/418. ö.e. (1973.02.05.) 4R–5R/85.
23. Jelentés a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekcskedő csoportok tevékenységéről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/815. ö.e. (1980.12.09.) 137R/195.
24. Jelentés a MSZMP Politikai Bizottságának L.I.Brezsnev elvtárssal folytatott megbeszélésekről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/575. ö.e. (1972.02.22.) 33R–43R/164.
25. Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/424. ö.e. (1973.04.16.) 34R/90.
26. Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/424. ö.e. (1973.04.16.) 46R/90.
27. Jelentés a Titkárságnak a társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekkel kapcsolatban lefolytatott pártvizsgálatról. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 7/424. ö.e. (1973.04.16.) 39R–41R/90.
28. Kádár János felszólalása a MSZMP Politikai Bizottság 1986. július 1-i ülésén. Napirendi pont: Javaslat az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével

- összefüggő politikai feladatokra. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/972. (1986.07.01.) 164R–168R/168.
29. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 4/264/265.ő.e. (1989.06.23–24) 1 R/258.
30. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 4/266–267. ő.e. (1989.07.28.) 9–17 R/224.
31. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/1058–1059. ő.e. (1989.03.21.) 39 R/152.
32. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 4/250-252. ő.e. (1989.02.10–11.) 646–647 R/667.
33. Tájékoztató a Luceafarul cikke nyomán kialakult helyzetéről és a tervezett lépésekről. Jegyzőkönyv a MSZMP Politikai Bizottság 1978. május 30-án megtartott üléséről. Magyar Országos Levéltár. M-KS 288. f. 5/747. ő.e. (1978.05.30.) 252R–260R/260.

Опубліковані джерела

Збірники документів

34. Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50–80-ті роки XX ст.). Харків: АТ «Бізнес інформ», 1998. 392 с.
35. A Beszélő Összkiadás. Rendezte Havas Fanny. I–III kötetben. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. III Kötet. Old. 654–655.
36. A közvélemény 1988-ban. *Magyarország politikai évkönyve 1988.* Szerkesztett: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Debrecen: R-Forma Kiadói Kft. Reform, 1989. 840 old.
37. A közvélemény 1989-ben. Választások. *Magyarország politikai évkönyve.* Budapest: Aula-Omikk, 1990. 450 old.
38. A Magyar Demokrata Fórum Alapítólevele. URL: <http://www.datanet.hu/mdf/alapito.html> (Last accessed: 09.04.2016).

39. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok. Összeállította: Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
40. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1975–1980. Szerkesztett: Vass Henrik. Budapest: Kossuth Kiadó, 1983. 850 old.
41. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei, 2. kötet. 1589 old.
42. A Magyarországi politikai rendszerváltás alapidokumentumai. 1989–1991. A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991. Szerkesztette: Bihari Mihály. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992. 320 old.
43. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek 1987. szept. 27. Lakitelek: Antologia kiadó, 2002. 229 old.
44. A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok. Főszerk. Bozóki András. 8 kötetben. Budapest: Magvető, 1999–2000.
45. A Rendszerváltás programja – SZDSZ 1989. URL: <http://rajk.info/hu/a-rendszervaltas-programja.pdf> (Last accessed: 21.09.2016).
46. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája szocialista világrendszer Intézetének feljegyzése Alekszand Jakovlev részére: A Kelet-Európában zajló változások és hatásuk a Szovjetunióra, 1989. február. Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. *Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1885–1991*. Szerkesztette: Baráth Magdolna és Rainer M. János. Budapest, 2000, 1956-os Intézet. 365 old.
47. A történelmi Igazságtétel Bizottság Felhívása az egykori politikai elítéltek és üldözöttek jogi rehabilitációjáért. *Magyar történelmi szöveggyűjtemény. 1914–1999*. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest: Osiris Kiadó, 2000, kettő kötetben. II kötet. 560 old.
48. Az MSZMP állásfoglalása a „burzsoá nacionalizmusról” és „szocialista hazafiságról”. Budapest, 1959, szeptember. *Magyar történelmi szöveggyűjtemény. 1914–1999*. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. II kötet. 560 old.

49. Az MSZMP Központi Bizottsága Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának tájékoztatója az ellenzéki-ellenséges tevékenység újabb vonásairól. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) Dokumentumok*. Összeállította: Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
50. Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a népi írókról (részletek). *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999*. két kötetben. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. II kötet. 560 old.
51. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak 19 értelmiségi Kádár Jánoshoz írott beadványról. *Csizmadia Ervin. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
52. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának tájékoztatója az 1985. júniusi monori konferenciáról, 1986. február 10. *Csizmadia Ervin. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
53. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálynak jelentése az Agitációs, és Propaganda Bizottságnak a Bibó-emlékkönyvről. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Összeállította: Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
54. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő politikai feladatokról, és a Politikai Bizottság határozata. *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok*. Összeállította: Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
55. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási, és Kulturális Osztálynak jelentése az Agitációs, és Propaganda Bizottságnak a Bibó-

- emlékkönyvről. *Csizmadia Ervin. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
56. Az MSZMP Központi Bizottságának Állásfoglalása a politikai rendszer reformjáról. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989.* Szerkesztette: Vass Henrik. Budapest: Interart Stúdió. 1994. 646 old.
57. Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a X. Kongresszus óta eltelt időszak eredményiről és hiányosságairól. *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999.* Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 2 kötet. 560 old.
58. Az MSZMP Központi Bizottságnak állásfoglalása a gazdaság- és társadalompolitikai feladatokról. *Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989.* Szerkesztette: Vass Henrik. Budapest: Interart Stúdió, 1994. 646 old.
59. Az MSZMP XIII. Kongresszusának határozata a part munkájáról és a további feladatokról. *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kongresszusa.* Budapest: Kossuth Kiadó, 1985. 571 old.
60. Felhívás a Bethlen Gábor Alapítvány támogatására. *Csizmadia Ervin. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
61. Fordulat és reform (részletek). *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999.* Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. II kötet. Old. 396–402.
62. Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1885–1991. Szerkesztette: Baráth Magdolna és Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. 365 old.
63. Jegyzőkönyv Kádár János és Mihail Gorbacsov 1985. szeptember 25-i moszkvai találkozásáról. *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1885–1991.*

- Szerkesztette: Baráth Magdolna és Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. Old. 62–63.
64. Jelentés az MSZMP Politikai Intéző Bizottságának Nyers Rezső és Grósz Károly 1989. július 24–25-i Moszkvai látogatásáról. *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1885–1991.* Szerkesztette: Baráth Magdolna és Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2000. 365 old.
 65. Kádár János felszólalása az MSZMP Politikai Bizottsága 1983. június 21-i ülésén, az 1976. november 2-i emigrációs határozat végrehajtásáról folyó vitán. *Csizmadia Ervin. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.
 66. Kongresszus '89. Összefogás az MSZMP megújításáért. Szikra Lapnyomda, 1989. 154 old.
 67. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: KSH, 1993. 457 old.
 68. Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999. Szerkesztette: Romsics Ignác. II kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 559 old.
 69. Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Budapest: KSH, 1996. 266 old.
 70. Pallos László. A nacionalista ellenzék-ellenség a Kádár-korszak állambiztonsági dokumentumaiban. Budapest: Püski, 2011. 136 old.
 71. Proclamation of the Independent Lawyers' Forum to Independent Political Organizations in Hungary. The Roundtable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy. Analysis and Documents. Edited by András Bozóki. Budapest: CEU Press, 2002. P.279–281.
 72. S. Kosztricz Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György (szerk.): A Magyar Szocialista Munkaspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2 kötet. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1993. 2506 old.
 73. Van kiút. A Hálózat Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata 1988 májusában. *A Beszélő Összkiadás.* Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. III kötet. 993 old.

74. 1553 magyar állampolgár tiltakozó levele országgyűlési képviselőkhez az abortusz szigorítása ellen. Csizmadia Ervin. A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Dokumentumok. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 511 old.

Μονογραφΐη μα σταμμι

75. A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerkesztette: Bodzabán István, Szalay Antal. Budapest: Pelikán Kiadó, 1994. 195 old.
76. Ács Zoltán. Kizárt a párt. Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Lengyel László, Király Zoltán. Budapest: Primo, 1988. 255 old.
77. Bibó István. A magyar demokrácia válsága. URL: <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/171.html> (Last accessed: 14.05.2016).
78. Bihari M. Reform és demokrácia. *Medvetánc*. 1987. II melléklet.
79. Bihari Mihály. Divergáló pártrendszer és polarizált pártpluralizmus. *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991*. Szerkesztett: Bihari Mihály. Budapest: Kosshuth Könyvkiadó, 1992. 320 old.
80. Bihari Mihály. Reform és demokrácia. *Társadalmi kutatás*. 1986. No.2. Old. 108.
81. Bíró Zoltán. Elhervadt forradalom. Budapest: Püski Kiadó, 1993. 168 old.
82. Csoóri Sándor. Eltemetetlen gondok a Duna-tájon. *A Monori tanácskozás. 1985. Június 14–16*. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.
83. Csoóri Sándor. Forgácsok a földön. Tanulmányok, esszék, interjúk. Budapest: Széphalom, 2001. 244 old.
84. Csoóri Sándor. Kapaszkodás a megmaradásért. *Duray Miklós. Kutyaszorító. Önéletrajz és beszélgetések önmagammal*. New York: Püski, 1983. 159 old.
85. Debreczeni József. A miniszterelnök: Antall József és a rendszerváltás. Budapest: Osiris, 1998. 383 old.
86. Dokumentum. Németh Miklós Miniszterelnök Úrnak. Budapest, 1990. Január 12. Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában. 1988–1991. Budapest: FIDESZ, 1992. 608 old.

87. Gombár Csaba. Egy állampolgár gondolatai. Budapest: Kossuth, 1984. 41 old.
88. Gombár Csaba. Mentalitás, érték és politikai intézmény: gondolatok a politikai kultúránkról. *Társadalomkutatás*. 1984. No. 3–4. Old.172
89. Hegedüs András. Realitás és szükségszerűség. *Kortárs*. 1967. No. 7. Old. 1011–1019.
90. Illyés Gyula. Szellem és erőszak. Budapest: Magvető Kiadó, 1978.
91. Michnik Adam. Letters from Prison and Other Essays. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985. 354 p.
92. Németh László. Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz. *Valóság*. 1986. No.6. 8 old.
93. Orosz István. „Demokratikus ellenzék” vagy „párton kívüli, reformszocialista ellenzék”? URL:<http://www.kortaronline.hu/2002/10/dokumentumtortenet/9856> (Last accessed: 10.04.2016).
94. Sneé Péter. Az én 1988-am. Budapest: Feriprint Nyomda, 2007. 138 old.
95. Szabó Miklós. Még néhány szó a magyar önépítésről. *A Monori tanácskozás. 1985. Június 14–16*. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.

Періодичні видання

96. Bihari László. A múltat végleg eltörölni. *Kapu*. 1989. Október. Old.5.
97. Dérer Miklós. Pertörténet. *Filozófus – per 1973. Világosság*. 1989, különkiadása. Old. 14–18.
98. Egy Csurka-levél 1987-ből. *Népszabadság*. 1990. Május 11. Old. 6.
99. Kocsis Piroska. Jelen a múlt jövője. A „négy igenes” népszavazás. *Magyar Nemzet*. 2009. november 26.
100. Ludassy Mária. 1973. *Beszélő*. 1998. No. 4. Old. 60.
101. Magyar Nemzet. 1989. Június 12.
102. Magyar Nemzet. 1989. Március 16.

103. Nagy Károly. A Lőrincze Lajos vezette Anyanyelvi konferencia a rendszerváltozás éveiben. *Magyar nyelvőr.* 2005. Lőrincze-émlékszám. 76 old.
104. Népszabadság. 1990. Május 11. 4 old.
105. Pozsgay Imre. A politikai intézmények és a társadalmi fejlődés. *Társadalmi Szemle.* 1987. No. 3. 37 old.
106. Szokai Imre, Tabajdi Csaba. Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet.* 1988. Február 13. Old. 3.
107. Zöldi László. Szigorítás vagy következetesség? Beszélgetés Tóth Dezső miniszterhelyetessel. *Élet és Irodalom.* 1984. No. 9. Old. 7.

Періодика самвидав

108. Beköszöntő. *Hirmondó.* 1983. November. Old. 1.
109. Bence György, Kis János. Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás / Bibó – emlékkönyv. *Századvég Kiadó – Európai Protestáns Szabadegyetem Kiadó.* 1991. I kötet. 434 old.
110. Bende Gyula. *A Monori tanácskozás. 1985. június 14–16.* Szerkesztett: Rainer M. János. Budapest, 2005: 1956-os Intézet. 289 old.
111. Beszélő Összkiadás 1981–1989. Szerkesztette: Havas Fanny. 3 kötetben. AB-Beszélő Kiadó. 1992.
112. Beszélő Összkiadás 1981–1989. Szerkesztette: Havas Fanny. 3 kötetben. AB-Beszélő Kiadó. 1992. 1. kötet. 764 old.
113. Beszélő Összkiadás 1981–1989. Szerkesztette: Havas Fanny. 3 kötetben. AB-Beszélő Kiadó. 1992. 2. kötet. 872 old.
114. Beszélő Összkiadás 1981–1989. Szerkesztette: Havas Fanny. I–III kötetben. AB-Beszélő Kiadó. 1992. 3. kötet. 993 old.
115. Beszélő-különszám. 1987. No.2. *A Beszélő Összkiadás. Rendezte Havas Fanny.* I–III kötetben. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. 3. kötet. 993 old.

116. Csoóri Sándor. Eltemetetlen gondok a Duna-tájon. *A Monori tanácskozás. 1985. Június 14–16.* Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.
117. Csurka István. Az első áldozat nevében. *Beszélő Összkiadás 1981–1989.* 3 kötet. Old. 23–29.
118. Csurka István. Új magyar önépítés. *A Monori tanácskozás. 1985. Június 14–16.* Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.
119. Demokrata. 1986. VII. szám. Old. 10.
120. Demokrata. 1986. I–II. szám. Old. 1.
121. Heller Ágnes. 1968 / Beszélő. 1997. No. 11. Old. 76–77.
122. Hirmondó. 1984. No.11. Old. 58–59.
123. Hirmondó. 1986. No 1. Old. 90–91.
124. Hirmondó. 1986. No 2. Old. 88–89.
125. Hirmondó. 1987. No 3. Old. 105.
126. Kenedi János. Bibó időszerűtlenségéről. *Bibó – emlékkönyv. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Szabadegyetem Kiadó.* 1991. I kötet. 434 old.
127. Kenedi János. Demokratának lenni: igen, de miért? *A Monori tanácskozás. 1985. június 14–16.* Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest:1956-os Intézet, 2005. 289 old.
128. Kis János. Donath Ferenc a magyar történelemben. *Donath Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig.* Szerkesztette: Szabó Judit, Valluch Tibor. Budapest: Századvég Kiadó, 1992. 313 old.
129. Kis János. Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő. Összkiadás. 1981–1989. Három kötetben.* Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. I kötet. 764 old.
130. Kis János. Korlátainkról és lehetőségeinkről. *A Monori tanácskozás. 1985. június 14–16.* Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.
131. Kis János. Lapunk elé. *Beszélő Összkiadás 1981–1989.* Szerkesztette: Havas Fanny. III kötetben. AB-Beszélő Kiadó, 1992. I kötet. 764 old.

132. Kornis Mihály naplóindítója. *A Napló, 1977–1982. (Válogatás)*. Budapest: Minerva Kft., 1990. 98 old.
133. Nagy Erzsébet. Temetetlen holtak. *A Beszélő Összkiadás. Rendezte Havas Fanny*. I–III kötetben. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. III kötet. 993 old.
134. Rakovski Marc (Bence György-Kis János). A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. *Magyar Füzetek Könyvei 5*. Párizs, 1983. Old. 115.
135. Rakovski Marc. Magyarország – valóban annyira más? *Emberi jogok Magyarországon*. Budapest: AB Független Kiadó, 1982. 13 old.
136. Szabó Miklós. Még néhány szó a magyar önépítésről. *A Monori tanácskozás. 1985. Június 14–16*. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.
137. Van kiút. A Hálózat Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata 1988 májusában. *A Beszélő Összkiadás*. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1992. III kötet. 993 old.

Мемуари та щоденники

138. Тетчер Маргарет. Автобиография. Москва: АСТ, 2014. 800 с.
139. Черняев А. Проект. Советская политика 1972–1991 гг. – взгляд изнутри. URL: http://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Chernyaev/1989.pdf (дата звернения: 08.06.2016).
140. Antall József. Modell és valóság. Budapest: Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt. 1993. 1. köt. 492 old.; 2. köt. 653 old.
141. Bakos István. Közszolgálatban... (avagy egy „túlélő” köztisztviselő válogatott feljegyzései, írásai). Budapest: Püski Kiadó, 1994. 571 old.
142. Borbándi Gyula. Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változás éveiben, 1985–1995. Bev. Szöllősy Pál. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 459 old.
143. Boross Imre. Visszaemlékezés a változó világra. Szerk. és a jegyzeteket kész. Szécsi Árpád. Budapest: Gondolat, 2007. 360 old.
144. Csoóri Sándor. Forgácsok a földön. Tanulmányok, esszék, interjúk. Budapest: Széphalom, 2001. 244 old.

145. Csurka István. Keserű hátság. Tanulmányok. Budapest: Magyar Fórum, 1993. 220 old.
146. Heller Ágnes, Kőbányai János. Biciklizó majom. Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1999. 398 old.
147. Horn Gyula. Cölöpök. Budapest: Kossuth kiadó, 1991. 271 old.
148. Illyés Gyula. Naplójegyzetek 1961–1972. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 420 old.
149. Illyés Gyula. Naplójegyzetek 1973–1974. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 225 old.
150. Illyés Gyula. Naplójegyzetek. 1977–1978. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992. 451 old.
151. Illyés Gyula. Naplójegyzetek. 1979–1980. Budapest: Századvég Kiadó, 1994. 309 old.
152. Németh László. Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz. *Valóság*. 1986. No.6. 8 old.
153. Pozsgay Imre. 1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Budapest: Püski, 1993. 252 old.
154. Pozsgay Imre. Koronatanú és tettestárs. Budapest: Korona, 1998. 327 old.
155. Pozsgay Imre-Polgár Tibor. A rendszerváltás (k)ára. Nyílt párbeszéd a sorsfordító évtizedről. Budapest: Kossuth, 2003. 239 old.
156. Veres Péter. Olvasónapló 1956–1969. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 633 old.

Интерв'ю та промови

157. Речь М.С. Горбачева на парламентской ассамблее Совета Европы (6 июля 1989 г.). URL:
http://www.cvce.eu/obj/rech_m_s_gorbacheva_na_parliamentarskoi_assamblee_soveta_evropy_6_iulia_1989_g-ru-4c021687-98f9-4727-9e8b-836e0bc1f6fb.html (дата звернення: 05.05.2016).

158. A harmincnégyek levélével kezdődött. Farkas Attila interjúja Kis Jánossal. *Magyar Hírlap*. 1992. január 9. Old. 9.
159. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk. Készítette Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 381 old.
160. Az ember szeret úgy emlékezni, hogy ne kelljen szégyellnie magát! Interjú Aczél Györggyel. Jegyezte: Simon János. *Köztársaság*. 1992. Április 24. Old.67.
161. Demszky Gábor. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk. Készítette Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 381 old.
162. Elbeszélte történelem. 25-en a közép-kelet-európai demokratikus átmenetről. Szerkesztette: Heltai András. Budapest: Demokratikus Átalakulásért Intézet, 2011. 330 old.
163. Farkas Zoltán. „Senki nem akar a saját történeték a levéltárosa lenni”. Beszélgetés a Beszélőről és a Beszélő-körről Nagy Bálinttal és Magyar Bálinttal. *Mozgó világ*. 1992. No. 7. Old. 76–84.
164. Felgyorsult történelem. 18 beszélgetés a szocializmus bukásáról. Szerkesztette: Bába Iván. Budapest: Demokratikus Átalakulásért Intézet, 2010. 404 old.
165. Für Lajos. Szabadon szeretnénk sírni. Beszéd, történelmi tanulmányok, interjúk. Budapest: Püski, 1993. 504 old.
166. Kádár János. Végakarat. Az interjút kész. és a dokumentumokat vál. Kanyó András. A kötetet szerk. Veres Mária. Budapest: Hírlapkiadó, 1989. 277 old.
167. Kenedi János. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk. Készítette Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 381 old.
168. Magyar Bálint. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk. Készítette Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 381 old.
169. Mi van veszélyben? Kristóf Attila interjúja Für lajossal. *Magyar Nemzet*. 1993. Július 3.
170. Szabó Miklós. A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk. Készítette Csizmadia Ervin. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 381 old.

Література

Наукові монографії та статті

171. Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917–1990-е годы). Центральноевропейские исследования. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 1999. Вып.1. 237 с.
172. Бжезинський З. Стадії посткомуністичних перетворень. *Політологія посткомунізму. Політичний аналіз. Політологія посткомуністичних суспільств* / ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеев, О. Дергачов. Київ: Політ. думка, 1995. 368 с.
173. Вахудова М.А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.
174. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
175. Віднянський С. Угорська революція 1956 р.: початок краху прорадянських тоталітарно-комуністичних режимів. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Європейська перспектива*. Київ, 2009. С. 89–103.
176. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред.: Э.Г. Задорожнюк. Москва: Наука, 2006. 442 с.
177. Держалюк М.С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (Частина 1). *Проблеми всесвітньої історії*. 2017. №1(3). С.109–140.
178. Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Ужгород: «Патент», 1998. 434 с.
179. Желицки Б.Й. Венгерский демократический форум и его программа. *Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям*. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. С.83–126.

180. Желицки Б.Й. XX век: смена политических режимов в венгерском государстве. *Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990-е годы). Центральноевропейские исследования.* Москва: Институт славяноведения РАН, 1999. Вып.1. С. 230–237.
181. Желицки Б.Й. Многопартийность и политическая панорама в современной Венгрии. *Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов* / отв. ред.: Ю.Ф. Зудинов; Ин-т славяноведения РАН. Москва: Логос, 1997. 261 с.
182. Инакомыслие в условиях «реального социализма»: Поиски новой государственности: Конец 60-х – 80-е гг. XX в. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2014. 736 с.
183. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред.: Ю.С. Новопашин; Ин-т славяноведения РАН. Москва: Наука, 2007. 397 с.
184. История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века / ред.: А.В. Фадеев. Москва: ИПО Профиздат, 1997. 349 с.
185. Кешкенъ Е. События, предшествовавшие смене режима. Венгрия и Советский Союз в конце 1980-х годов. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2011/3/ke22.html> (дата звернення: 12.07.2015).
186. Кіш Є.Б. Процес політичної соціалізації суспільства Угорщини наприкінці XX ст. (порівняльний аналіз). *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи.* Ужгород: «Патент», 1998. С.162–166.
187. Кіш Є.Б. Специфіка демократичного переходу в Угорщині в загальноєвропейському контексті. *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи.* Ужгород: «Патент», 1998. С.143–146.

188. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / пер. с англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2002. 656 с.
189. Коровицына Н.В. «Бархатные» революции как феномен массового сознания восточноевропейцев. *Международный исторический журнал*. 2000. №7. URL: <http://history.machaon.nj/an/mimber07/anonsvak/revolution/korovits/index.html> (дата звернення: 06.09.2016).
190. Король І. Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. 200 с.
191. Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.): навч. посіб. Київ: Знання, 2013. 278 с.
192. Лакішик Д.М. Роль США у відновленні єдності Німеччини. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Європейська перспектива*. Київ, 2009. С. 44–45.
193. Луцкай В. Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 221 с.
194. Мусатов В.Л. О «пражской весне» 1968 года. URL: http://www.pseudology.org/chtivo/Prazhskaya_vesna1968.htm (дата звернення: 22.10.2016).
195. Национализм и популизм в Восточной Европе: сборник научных трудов / отв. ред.: Ю. И. Игрицкий. Москва: ИНИОН РАН, 2007. 174 с.
196. Нове Бела. Дебаты о цензуре. *Журнал польского института международных дел*. Варшава, 2009. Том 9, № 1 (30). С.97–140.
197. Новопашин Ю. Восточноевропейские революции 1989 года: Проблемы изучения. *Славяноведение*. Москва, 1999. №4. С.16–24.
198. Новопашин Ю. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие. *Международный исторический журнал*. 2000. № 7.
199. Новопашин Ю.С. О причинах восточноевропейских революций 1989 г. (международный аспект). *Вопросы истории*. 2010. №2. С.3–14.

200. Перепелиця Г.М. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи. *Трансформаційні процеси в країнах Вишеградської групи та України: порівняльний аналіз* / ред.: Г.М. Перепелиця. Київ: Видавничий дім «Стінос», 2013. 302 с.
201. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років: у 2 т. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
202. Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26–27 вересня 1996 року. Ужгород, 1997. 232 с.
203. Становление многопартийности в Восточной Европе в 1990-е годы (на материалах Болгарии, Венгрии, Восточной Германии, Польши, России, Словакии и Чехии): монография / Ю.И. Игрицкий, С.П. Глинкина, Л.С. Лыкошина и др.; отв. ред.: Ю.И. Игрицкий. Москва: ИНИОН, 1996. 217 с.
204. Стыкалин А. От Венгрии 1956-го к Венгрии 1989 года: метаморфозы исторической памяти нации. URL: <http://polit.ru/article/2010/01/27/hungary/> (дата звернення: 15.02.2017).
205. Тисменяну В. Поворот у політиці. Східна Європа від Сталіна до Гавела. Київ: Видавництво «Мегатайп», 2003. 320 с.
206. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. Київ: МАУП, 2004. 480 с.
207. Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах восточной Европы (20–80-е годы ХХ века). Материалы международной научной конференции, Харьков, 21–23 сентября 1993 г.: в 2 т. Харьков, 1995. Т.2. 491 с.
208. Усиевич М. Венгрия: десятилетия реформ. URL: www.ieras.ru/journal/journal4.2000/7.htm (дата звернення: 14.08.2016).

209. Хевеши М. Марксизм Д.Лукача и его неприятие в советской идеологии.
URL: <http://www.politizdat.ru> (дата звернення: 11.02.2014).
210. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т.
Москва: Наука, 2002. Т.3: Трансформация 90-х годов. Ч. 1. 461 с.
211. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т.
Москва: Наука, 2002. Т.3: Трансформация 90-х годов. Ч. 2. 463 с.
212. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / отв. сост.: Ю.С.Новопашин. Москва: Новый хронограф, 2003. 256 с.
213. Шманько Г.І., Кіш Є.Б. Передумови політичної трансформації в Угорщині. *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи*. Ужгород: „Патент“, 1998. С.146–150.
214. Шманько Г.І., Кіш Є.Б. Специфіка трансформаційних процесів Угорщини в загальноєвропейському контексті. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26-27 вересня 1996 року*. Ужгород, 1997. С. 55–58.
215. Юнгер М.Б. «Процес філософів» 1973 р. як спроба зупинити розвиток інакомислення в Угорщині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць* / відп. ред.: С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип.26. С.290–306.
216. Юнгер М.Б. Вплив загальної амністії 1963 року на міжнародний імідж режиму Кадара. *Зовнішні справи*. 2017. № 4. С. 15–17.
217. Юнгер М.Б. Программные документы украинской и венгерской оппозиции накануне смены режима (1987-1989). *Magyar Tudományos Journal*. Budapest. 2017. № 6. Old. 69–74.

218. Юнгер М.Б. Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 р. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. № 99. С. 60–63.
219. Acél György, Révész Sándor. Egy Kádár-portré töredékei. URL: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-kadar-portre-toredekei> (Last accessed: 11.10.2015).
220. Bassányi Katalin. Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról. Budapest: Láng kiadó, 1989. 319 old.
221. Békés Csaba. A kádári külpolitika 1956-1968. *Rubicon*. 1998. No.1. Old.21.
222. Békés Csaba. Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő*. 2008. No.7. Old.109. URL: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kadar-janos-es-a-pragai-tavasz> (Last accessed: 11.04.2015).
223. Békés Csaba. Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. 1988-1990. URL: http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::p2_page_uri:tanulmanyok/renszervaltas/bekes_vissza_europaba (Last accessed: 11.03.2015).
224. Berend T. Iván. Új növekedési pálya. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1996. 218 old.
225. Beschloss M.R., Talbott S. At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War. Boston: Little, Brown, 1993. 498 p.
226. Bozóki András. A kerekasztal-tárgyalások és a rendszerváltás. *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7 köt. Budapest: Új mandátum, 2000. 825 old.
227. Bozóki András. A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*. 2010. No.2. Old. 7–45.
228. Bozoki András. Acél és Pozsgay. URL: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/aczel-es-pozsgay> (Last accessed: 07.10.2016).
229. Brzezinski Zbigniew. Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. New York: Charles Scribner's Sons, 1989. 278 p.

230. Bush G., Scowcroft B. *A World Transformed*. New York: Alfred A Knopf, 1998. 590 p.
231. Csizmadia Ervin. *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988)*. Monográfia. Budapest: T-Twins Kiadó, 1995. 551 old.
232. Csizmadia Ervin. *Utak a pártosodáshoz. Az MDF és az SZDSZ megszerveződése. A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991*. Tanulmánykötet. Szerkesztette: Bihari Mihály. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992. 320 old.
233. *Devianciák Magyarországon*. Szerkesztette: Münnich Iván, Maksony Ferenc. Budapest: Közélet Kiadó, 1994. Old.20–23.
234. Faluvégi Lajos. *Tervezés, egyensúly és megújulás 1986–1990*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 294 old.
235. Földes György. *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007. 562 old.
236. Gyuris György. *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged: Somogyi Könyvtár, 1997. 219 old.
237. Hann Endre. *Éteri verseny. A Szabad Európa Rádió hallgatói a nyolcvanas években*. *Mozgó Világ*. 1989. No 4. Old. 47–50.
238. Hegedüs B. András. *Hegedüs Andrásról. Beszélő*. 1999. No 12. Old. 88.
239. Huszár Tibor. *Kádár János. Politikai életrajza. 1957. november – 1989. június*. I-II kötet. Budapest: Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, 2003.
240. Hutchings Robert L. *American Diplomacy and the End of the Cold War. An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*. The Woodrow Wilson Center Press, Wasington D.C., The Johns Hopkins University Press, Baltimor and London, 1997. 457 p.
241. *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok*. Szerkesztette: Földes György – Mitrovits Miklós. Budapest: Napvilág Kiadó, 2012. 204 old.
242. Kéri László. *Pártok és pártrendszer Magyarországon a kilencvenes évek elején. A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991*.

- Szerkesztette: Bihari Mihály. Budapest: Kosshuth Könyvkiadó, 1992. 320 old.
243. Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Nyolc tanulmány. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007. 207 old.
244. Lengyel László. Magyar ellenzékek. [Електронний ресурс]. URL: http://www.boldogsag.net/index.php?option=com_content&view=article&id=4528:lengyel-laszlo-magyar-ellenzekek&catid=708:jelenkortoertenet-hamisitasok&Itemid=488 (Last accessed: 16.11.2016).
245. Lévesque J. 1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. Aula, 2001. 262 old.
246. Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Budapest: KSH, 1996. 266 old.
247. Mároti István. Illyés Gyula és kultúrpolitika. „Költő, felej!” *Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Szerkesztette: Tasi József. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993. 301 old.
248. Michnik Adam. Letters from Prison and Other Essays. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985. 354 p.
249. Novák Zoltán. Az MSZMP Budapesti Reformköre (A reformkörü mozgalom szerepe a magyarországi rendszerváltásban). Budapest, 2005. URL: <http://mek.oszk.hu/01900/01961/html/> (Last accessed: 12.05.2016).
250. Papp István. A magyar népi mozgalom története 1920-1990. Budapest: Jaffa Kiadó. 2012. 282 old.
251. Pintér M. Lajos. Ellenzékben. 1968–1987. Lakitelek: Antológia Kiadó, 2007. 219 old.
252. Polonyi G., Zavec T. Pártszimpátiák. *Kapu*. 1993. No. 1. Old. 12.
253. Rainer M. János. Husz éve a „másik Magyarország” Monoron, 1985-ben. *A Monori tanácskozás. 1985. június 14–16*. Szerkesztette: Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 2005. 289 old.

254. Renwick Alan. Role of Non-Elite Forces in Hungary's Negotiated Revolution. *The Rountable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy*. Edited by Bozóki András. Budapest: CEU Press, 2002. 431 p.
255. Révész Béla. Dunagate I. URL: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-i> (Last accessed: 16.01.2016).
256. Révész Sándor. *Acél és korunk*. Budapest: Sík kiadó, 1997. 435 old.
257. Ripp Zoltán. *Egység és megosztottság. A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7 köt. Új mandátum*. Budapest, 2000. 825 old.
258. Ripp Zoltán. *Rendszerváltás Magyarországon. 1987–1990*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2006. 587 old.
259. Ripp Zoltán. *Szabad Demokraták. Történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikáról (1988–1994)*. Budapest: Napvilág Kiadó, 1995. 201 old.
260. Ripp Zoltán. *Volt-e kádárizmus? Ideológia és praxis. Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok*. Szerkesztette: Földes György – Mitrovics Miklós. Budapest: Napvilág Kiadó, 2012. 204 old.
261. Romsics Ignác. *A Kádár-rendszer legitimitásvesztése az 1980-as években (2009)*.
URL: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_kadar_rendszer_legitimitasvesztese_az_1980_as_evekben/ (Last accessed: 17.04.2016).
262. Romsics Ignác. *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. 668 old.
263. Romsics Ignác. *Rendszerváltás Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013. 152 old.
264. Romsics Ignác. *Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Magyar Szemle*. 1998. No. 11–12. Old. 90.
265. Romsics Ignác. *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest: Rubikon-könyvek, 2003. 328 old.

266. Rózsa Erzsébet. A marxizmus reneszánszától a „filozófus perig”. A filozófus ellenzék 1968-1973 között. *História*. 1996. No. 9–10. 46 old.
267. Salamon Konrád. A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987. Budapest: Korona Kiadó, 2002. 344 old.
268. Ständeisky Éva. Az írók és a hatalom 1956–1963. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 482 old.
269. Stephen White. After Gorbachev. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1993. 380 p.
270. Stumpf István. Pártosadás és választások Magyarországon. *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991*. Szerkesztette: Bihari Mihály. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992. 320 old.
271. Székelyhidi Ágoston. Nemzet és rendszerváltozás. Lakitelek: Antológia Kiadó, 2007. 266 old.
272. Tellér Gyula. Középfajú pártdráma. (Esszé az SZDSZ mivoltáról). URL: <https://kuruc.info/r/9/55199/> (Last accessed: 23.09.2016).
273. Timothy Garton Ash. The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe. New York: Random House, 1989. 335 p.
274. Tőkés Rudolf. A kialakult forradalom. Budapest: Kossuth kiadó, 1998. 472 old.
275. Vass László. A Magyar Szocialista Párt. *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991. Tanulmánykötet*. Szerkesztett: Bihari Mihály. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992. 320 old.
276. Zemtsov Ilya, Farrar John. Gorbachev: The Man and the System. New Brunswick; Oxford: Transaction publ., 1989. 479 p.

Дисертації

277. Головач А.Й. Зміна політичної системи Угорщини в 1990–1994 роках: дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права. Ужгород, 2004. 225 с.

278. Каганов Ю.О. Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті – 1991 рр.): дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009. 288 с.
279. Кіш Є.Б. Суспільно-політична трансформація в Угорщині. 1966–1990 рр.: дис. ...канд. іст. наук: спец.: 07.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 1998. 199 с.
280. Keskeny Ernő. A magyar-orsz kapcsolatok története a rendszerváltoztatástól az ezredfordulóig (1989–2002). Doktori tézisek. Budapest, 2010. 52 old.